REPRINT FROM THE PANDIT.

जैनतर्कवार्तिकम् ।

श्रीभच्छान्त्याचार्यविरचितवृत्तिसहितम् ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां
कतिपयव्याकरणाचार्यखण्डो-
त्तीर्णेन निगल्ये इत्युपनामकेन विठ्ठलशास्त्रिणा संशोधितम् ।

तच्च

बि० ए० पदवीधरेण बाबू भगवती प्रसादश्रेष्ठिवरेण स्वकीये
मेडिकल्-हाल नाम्नि मुद्रायन्त्रालये मुद्रितम् ।

JAIN TARK VÁRTIKAM

WITH COMMENTARY OF SHRI MACHCHHANTYACHÁRYA

EDITED BY
SRI PANDIT VITTHAL SHÁSTRI

SCHOLAR, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

PRINTED AND PUBLISHED BY
BHAGAVATI PRASAD, B. A. FOR PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS & Co,

AT THE
MEDICAL HALL PRESS, BENARES CANTT.

1917.

All Rights Reserved] *[1st Edition, 1000 Copies.*

Copyright Registered under Act XXV of 1867.

Price Rs. 1-12.] [मुल्यम् १।।।)

REPRINT FROM THE PANDIT.

जैनतर्कवार्तिकम् ।

श्रीमच्छान्त्याचार्यविरचितवृत्तिसहितम् ।

काशीस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां
कतिपयव्याकरणाचार्यखण्डो-
त्तीर्णेन निगल्ये इत्युपनामकेन विठ्ठलशास्त्रिणा संशोधितम् ।
तच्च
बि० ए० पदवीधरेण बाबू भगवती प्रशादश्रेष्ठिवरेण स्वकीये
मेडिकल्-हाल नाम्नि मुद्रायन्त्रालये मुद्रितम् ।

JAIN TARK VÁRTIKAM

WITH COMMENTARY OF
SHRI MACHCHHANTYACHÁRYA

EDITED BY
SRI PANDIT VITTHAL SHÁSTRI

SCHOLAR, GOVERNMENT SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

PRINTED AND PUBLISHED BY
BHAGAVATI PRASAD, B. A. FOR PROPRIETORS,
E. J. LAZARUS & Co,
AT THE
MEDICAL HALL PRESS, BENARES CANTT.
1917.

All Rights Reserved] *[1st Edition, 1000 Copies.*

Copyright Registered under Act XXV of 1867.

Price Rs. 1-12.]   [मूल्यम् १॥।)

श्रीगुरुः शरणम् ।

यदानन्दलवेनैव जगदानन्दमश्नुते ।
तं वन्दे प्रत्यगात्मानमसङ्गं नन्दनन्दनम् ॥

ईश्वरकृपया समापत्किल मुद्रणमेतस्य जैनवार्तिकवृत्तिनामकग्रन्थस्य। अयं किल सामान्यलक्षण प्रत्यक्ष अनुमान शब्दनामकपरिच्छेद चतुष्टययुतः श्रीमज्जैनमतपोषकजैनधर्मावलम्बिशान्त्याचार्य्यविद्वद्वरेण विरचितः श्रीसिद्धसेनाचार्य्यकृतसूत्राणां व्याख्यानरूपः । तत्राद्ये परिच्छेदे सामान्यलक्षणाभिधे सार्धैकादशश्लोकरूपसूत्रैः नैयायिकसंमतसन्निकर्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं खण्डयित्वा; ज्ञानस्यैव प्रामाण्यमुपवर्ण्य; वेदस्य प्रामाण्यं निरस्य ईश्वरखण्डनादिकं च निरूपितम् । द्वितीयपरिच्छेदे च प्रमेयस्य वास्तविकभेदं निरस्य ज्ञानस्य भेदं प्रदर्श्योपमानार्थापत्त्यनुपलब्धिप्रमाणानि निरस्य सिद्धान्तो निरूपितः सार्द्धचतुर्विंशतिसूत्रैः—। तृतीये परिच्छेदे च अनुमानस्वरूपं निरूप्य परार्थानुमानस्य वैयर्थ्यं प्रतिपाद्यान्वयपक्षधर्मतादि यथायथं निरस्य हेत्वाभासाः सप्तदशसूत्रैर्निरूपिताः । चतुर्थे परिच्छेदे चागमलक्षणान्यभिधाय अन्यशास्त्रस्यानृतत्वं प्रतिपादितम्—

यद्यपि जैनसिद्धान्तपरिदर्शका भूयांसो निबन्धा विराजन्ते तथापि जैनवार्तिकवृत्तिस्सर्वानपि ग्रन्थानतिशेते इत्यत्र न केषांचिदपि विप्रतिपत्तिः । हंत यतः अस्मिन्नन्यशास्त्रीयतात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकतन्निरसनेन सर्वेषामपि शास्त्राणामल्पैरवाक्षरैर्बालोऽपि तात्पर्यमभिज्ञातुमर्हेत्तस्य पठनेन । अस्मिन्ज्ञाते विचारिते च सति न केवलं जैननामपि त्वास्तिकानामपि चित्तं समुल्लासमाप्नोति—

एतादृशीमुपयोगितामवलोक्य वयं संस्कृतकालेजाध्यापकव्याकरणाचार्य पं० श्रीमन्मदनमोहनपाठकैरिदं पुस्तकं वितीर्य प्रो[illegible]हिताः, संशोधनकार्ये प्रवृत्ताः, संशोधनकार्ये चास्मत्गुरुवर्यैर्व्याकरणोपाध्यायैश्शेंडे इत्युपाह्वसीतारामशास्त्रिभिर्बहूपकृतोस्मि——

संशोधितेप्यस्मिन्ग्रन्थे बुद्धिदोषात्सीसकाक्षरयोजकदोषाद्वाशुद्धीः क्षाम्यन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांस इति प्रार्थयते ।

विद्वदनुचरो

निगल्ये इत्युपाह्व विठ्ठलशास्त्री ।

जैनवार्तिकवृत्ती ।

प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

सूत्रं सूत्रकृता कृतं मुकुलितं तद्भूरिशोभैर्घनम् ।
तद्भावः किल वार्त्तिकं स्फुटु मया प्रोक्तं शिशूनां कृते ॥
भानोर्यैर्हि करैर्विकाशि कमलं नेन्दोः करैस्तत्तथा ।
यद्वेन्दूदयतो विकाशि जलजं भानोर्गभस्तैर्न तत् ॥
नमः स्वतःप्रमाणाय वचःप्रामाण्यहेतवे ।
जिनाय पञ्चरूपेण नमः प्रत्यक्षदेशिने ॥

अन्यार्थवस्तेति न वाच्यमेतत् सामान्यमन्येन ततोऽन्यथा तु ।
व्युत्पादितं तत्र भवन्तु सन्तो निर्मत्सरा यत्र भवेद्बुभुत्सा ।

हिताहितार्थसंप्राप्तित्यागयोर्यन्निबन्धनम् ॥
तत् प्रमाणं प्रवक्ष्यामि सिद्धसेनार्कसूत्रितम् ॥ १ ॥

हिताहितेत्यादिनाऽभिधेयप्रयोजनमभिधीयते । तदभिधानात् संबन्धाभिधेयप्रयोजनान्तराण्यप्यभिहितानि । तथाहि-प्रमाणमभिधेयम्, प्रयोजनं व्युत्पत्तिः, व्युत्पादकत्वं च शिष्टाचार्ययोः । परं तु निःश्रेयसमिति । संबन्धस्तूपायोपेयलक्षण इति । तच्च श्रोतृजनप्रवृत्त्यर्थमिति कश्चित् । तदुक्तम्—

अनिर्दिष्टफलं सर्वं न प्रेक्षापूर्वकारिभिः ।
शास्त्रमाद्रियते तेन वाच्यमग्रे प्रयोजनम् ॥

तदेतदन्ये न क्षमन्ते । यतो यथा ते प्रेक्षापूर्वकारितया

फलमभिलषन्तः प्रवर्तन्ते तथा प्रेक्षापूर्वकारी तथैव प्रमाणात् प्रवर्तते। अप्रमाणात्प्रवर्तमानानां प्रेक्षावत्त्वं न स्यात्।

न च शब्दानां बहिरर्थे प्रत्यक्षवत् प्रामाण्यम्, नापि प्रदीपवद् असंबद्धानामपि प्रकाशकत्वम्, किन्तु संबन्धबलात्। न च तेषां बहिरर्थैः संबन्धोऽस्ति। विवक्षायां संबन्धेऽपि न। ये यथा यमर्थं विवक्षन्ति ते तथैव तमर्थं प्रतिपादयन्तीति विसंवादेनाभिप्रायाणामन्यथाभिधायान्यथा प्रवृत्तिदर्शनादिति कथं प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थमादौ वाच्यमिति।

तत्र निष्फलमिदं शास्त्रं काकदन्तपरीक्षावद्, अशक्यानुष्ठानं वा ह्रतक्षकचूडारत्नालङ्कारोपदेशवद्, अनभिमतं वा मातृविवाहोपदेशवत्। अतो वा शास्त्राल्लघुतर उपायः। प्रमाणमुत्पत्तेरनुपाय एव चेद्, प्रमित्यनर्थसंशयनिवृत्त्यर्थमर्थसंशयोत्पादनार्थं प्रेक्षावतामादौ वाच्यमिति। ते हि कृषीवलादय इवार्थसंशयात् प्रवर्तन्त इति।

एतदन्ये दूषयन्ति। युक्ता कृषीवलादीनामवधृतबीजाबीजस्वभावानामुपायनिश्चये सति उपेयसन्देहेऽपि प्रवृत्तिरिति। अत्र तु उपायनिश्चयाभावात् कथं प्रवृत्तिरिति। साधकबाधकप्रमाणाभावाच्चार्थसंशयस्य निवारितत्वात्। तथा प्रमाणव्युत्पादकानां च शास्त्रान्तराणां दर्शनात् किमस्य प्रमाणव्युत्पत्तिः प्रयोजनमुतान्यदिति प्राक् प्रवर्त्तमानः संशयः केन विनिवार्येत। तस्मात्प्रेक्षावतां न प्रवृत्तिः। प्रयोजनं च तथा व्याप्तमिति निष्प्रयोजनमिदं शास्त्रं नारब्धव्यमिति, व्यापकानुपलब्ध्या प्रत्यवतिष्ठमानस्य परस्यासिद्धतोद्भावनमनेन क्रियत इति।

न चैतद्वाच्यमप्रमाणकेनानेन कथमेतदपि क्रियते इति। यतोऽप्रमाणकेनैव वचसा परेण व्याप्यानुपलब्धिरुपन्यस्ता।

सा च वचनमात्रेणैवासिद्धोद्भाव्यत इति ।
एतदप्यपरे दूषयन्ति—यतो यथा सिद्धसाधनमादाय वादी प्रत्यवतिष्ठमानो निगृह्यते तथाऽसद्दूषणवादी प्रतिवाद्यपीति । अथाग्रे तस्यार्थस्य शास्त्रेण समर्थनान्न दोष इति । यद्येवं तर्ह्यादिवाक्येन शास्त्रार्थः प्रतिज्ञायत इति युक्तम् ।

एतदप्ययुक्तम् । यतः शास्त्रार्थोऽनेन किं प्रमाणभूतेन प्रतिज्ञायते किं वाऽप्रमाणभूतेनेति ? । तत्र यदि प्रतिज्ञैव प्रमाणभूता साध्यमर्थं प्रतिपादयति किमङ्ग हेतूपन्यासेन । अथाप्रमाणभूता तर्हि तदेव दूषणमिति । तस्माद्वचनस्य प्रत्यक्षादिवत् प्रमाणभूतत्वात् ततः प्रेक्षावतां फलार्थिनां युक्ता प्रवृत्तिरिति युक्तम् ।

अथ कस्यचिद्वाक्यस्य 'नद्यास्तीरे शर्कराशकटं पर्यस्तम्' इत्यादिकस्य मिथ्यारूपस्योपलब्धेः कथं प्रेक्षावतां ततः प्रवृत्तिरित्यभिधीयते, तर्हि मरुमरीचिकाजलोल्लेखिनः ज्ञानस्य मिथ्यात्वोपलब्धेः कथं प्रेक्षावतां प्रत्यक्षादपि प्रवृत्तिरिति । अथ मिथ्येतरयोः संवादासंवादलक्षणो विशेषोऽस्तीत्युच्यते । अत्रापि आप्तप्रणीतत्वाप्रणीतत्वलक्षणोऽस्तीति वदामः । न च शब्दानां संबन्धबलादर्थप्रतिपादकत्वम्, किंतु विवक्षावशात् । सा च पुरुषतत्त्वासत्त्येन सत्यासत्येतरा भवन्ती शब्दानां सत्यतासत्यत्वं ख्यापयतीति पुरुषप्रामाण्यमेव दर्पणसंक्रांतत्प्रतिबिम्बमिव शब्देष्वभिधीयते इति ।

अपेक्षोयमर्थः शब्दे तत्त्वात्तु सोऽतिशयो यदित्यभिधीयते । एतत्पश्चात् प्रतिपादयिष्यामः । हितोऽपि कालान्तरेण क्षारितादेरिव दुष्टादिकं यद्यप्यहितो भवति, तथापीष्टत्वाद्धितः । अहितोऽप्येवम् । उपेक्षणीयोऽपि प्रमाणाविषयत्वाद्यदि

नाऽनुपादेयत्वात् सोऽप्यहित एव । तयोर्हिताहितयोः प्राप्तित्यागौ यतः प्रमाणनिबन्धनावतस्तत्प्रकर्षेण संख्यालक्षणगोचरफलविप्रतिपत्तिनिराकरणरूपेण स्वतः परतः प्रामाण्यलक्षणेन वा प्रत्यक्षपरोक्षरूपेण वा अवयामः । नन्वतीतवर्तमानयोरनुपयुक्तफलत्वेन प्रवृत्त्यविषयत्वाद्भाविनस्त्वर्थक्रियाकारिणः प्रमाणागोचरत्वाद्भाविनि प्रमाणाभावादिति, तत् कथं हिताहितयोः प्राप्तित्यागौ प्रमाणनिबन्धनाविति? । नैष दोषः । अतीतानागतवर्तमानानां कथंचिदेकत्वस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति । यदि वा हितो मोक्षः अहितः संसारस्तयोः प्राप्तित्यागौ सर्वज्ञनिबन्धनौ ततस्तमेव भगवन्तं प्रमाणभूतं प्रतिपादयिष्याम इति । तत् किं स्वातन्त्र्येण?, नेत्याह—सिद्धसेनार्कसूत्रितमिति । सिद्धसेन एव जगच्छत्रुमनोमोहसन्ततितामसीतमःसमूहापोहकारित्वादर्क इवार्कस्तेन सूत्रितम् - तत्सूत्राणामतिगम्भीरार्थत्वात्किंचिद्विशतो यथाबोधं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

तदेवाह प्रमाणमित्यादि ।

प्रमाणं स्वपराभासि ज्ञानं बाधविवर्जितम् ।
प्रत्यक्षं च परोक्षं च द्विधैव च विनिश्चितम् ॥ २ ॥

अथेदं सूत्रं किं सकलमेव शास्त्रार्थं प्रतिपादयति किंवैकदेशमिति? । न तावत्सकलम् । फलप्रमाणाभासताद्यप्रतिपत्तेः । नाप्येकदेशम् । सकलप्रमाणलक्षणप्रतिपादनादित्याशङ्क्याह शास्त्रार्थसंग्रह इति ।

तथाहि । प्रमाणं सामान्यविशेषरूपतयाऽनेन संगृह्यत इति स एव शास्त्रार्थ इति । संग्रहस्तु विस्तरविरोधीत्यवयवेनाप्रतीतावपि न दोष इति । लक्षणं च यद्वस्तु येषां प्रतिपाद्यते तल्लक्षणविकलं तद्वस्तु तदाभासतया ते स्वयमेव

प्रतिपद्यन्त इति किं प्रमाणाभासप्रतिपादनेनेति । निश्चयात्मकप्रमाणप्रतिपादनात्तद्रूपस्य फलस्य प्रतीतेः किं तदुपन्यासेन । तत्र सूत्रपूर्वार्द्धेन प्रमाणाभासमुत्तरार्द्धेन तद्विशेषोऽभिहित इति समुदायार्थः । अवयवार्थस्तु तत्तत्रैव शास्त्रमभिधास्यतीति । तत्र विधिवाक्ये लक्ष्यानुवादेन लक्षणं विधीयते तदुत्तरकालं तु तत्र तत्र लक्षणानुवादेन लक्ष्यमिति । तत्र प्रमाणमिति लक्ष्यनिर्देशः, शेषं लक्षणमिति । नचैतद्वाच्यं तादात्म्याल्लक्षणासिद्धौ लक्ष्यस्याप्यसिद्धिः, तत्सिद्धौ वा तस्यापीति । यस्माद्यदेतत्प्रमाणशब्दवाच्यं वस्तु सर्वेषु प्रसिद्धं तदनुवादेन विप्रतिपत्त्याऽसिद्धं लक्षणं विधीयत इति । तत्र ज्ञानं प्रमाणं न संनिकर्षादि, तदाह—संनिकर्षादिकमित्यादि ।

संनिकर्षादिकं नैव प्रमाणं तदसंभवात् ।
अवभासो व्यवसायस्तत्तु ग्रहणमात्रकम् ॥ ३ ॥

तदसंभवादिति । तस्यैव संनिकर्षस्यासंभवाद्, यदि वा तस्य प्रमाणत्वस्यासंभवात्—तथाहि—न संनिहितवस्तुद्वयव्यतिरिक्तः कश्चिद्घटमानः संयोगः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते । तयोरङ्गुल्योरयं संयोग इति प्रतीतेः कथं नोपलभ्यत इति चेत् तासामङ्गुलीनामयं मुष्टिरिति किं न प्रतीतिः? । तत्रापि संयोगविशेषो निमित्तमिति चेत् । न, संयोगविशेष इति स्यान्न मुष्टिरिति ।

न हि नीले पीतमिति प्रत्ययो भवति । अथ सङ्केतवशात्तथा प्रतीतिस्तर्हि पुरुषेच्छानिर्मितसङ्केतवशात्प्रवर्त्तमाना एवंविधाः शब्दा विकल्पे न किञ्चिद्वस्तुभूतं निमित्तमवलम्बन्त इति । नैतद्वशाद्वस्तुव्यवस्था विदुषामुपपन्नेति । अन्यथेदं नगर-

नित्यादिष्वपि निमित्तमभिधानीयम् । तत्र न तावन्नगरम् इदम्, गृहैः संयुक्तैर्विजातीयैश्च तस्यानारम्भात् । कतिपयगृहाणामस्ति संयोग इति चेत् । ननु संयोगेष्वपि संयोगः । यतो गृहाण्यपि द्रव्याणि । विजातीयैः काष्ठेष्टकादिभिस्तदारम्भात् ।

सत्ता नगरमिति चेत् । किं नाटक्यां तत्प्रत्ययमुत्पादयति । गृहैर्विशेषितेति चेत् । न, कूटस्थनित्याया विशेषणायोगात् । अकिंचित्करस्याविशेषणत्वात् । किंचित्करत्वे नित्यताहानेः । एषा नगरीत्यत्र च समूहार्थो वाच्यः सत्ताया एकरूपत्वेन समूहार्थानुपपत्तेः । सत्तां चेन्निषेत्स्यामः गृहाणां संयोगरूपाणां संयोगाभावाद् गुणैर्द्रव्यानारम्भाच्चेति न कश्चित्समूहार्थः । तेनैवंविधाः प्रत्ययाः वस्तु व्यवस्थापयन्तीति, न संयोगः प्रत्यक्षगम्यः ।

अथानुमानात्तत्प्रतीतिः—तथाहि । क्षितिबीजसलिलादयः सर्वे विरलदेशस्थाः अन्यनिमित्तापेक्षाः । सामर्थ्ये सति कार्यानुत्पादकत्वात् । यद्यत्सामर्थ्ये सति कार्यानुत्पादकं तत्तदन्यापेक्षं दृष्टम् । यथा त एव बीजादयोऽन्यतरविकला नोत्पादयन्ति च समर्था अपि विरलदेशस्थाः सर्वे अङ्कुरमिति । तस्मादन्यनिमित्तापेक्षाः । यत्तन्निमित्तं स संयोग इति । ननु बीजादयो दूरदेशस्था अपि सहकारिणं किं न संयोगमुत्पादयन्ति । तस्याभावादिति चेत् । स किं न भवति ? । कारणाभावात् । किं तस्य कारणम् । त एव । किं न दूरस्थाः ? । संयोगाभावात् । तत्किं संयोगेऽपि संयोगः ? । तत्राप्यपर इत्यनवस्था ।

अथ योग्यदेशस्थाः संयोगमन्तरेणापि संयोगमुत्पादयन्ति । कार्येण किमेषामपराद्धं यत्तन्नोत्पादयन्ति । अपि च किमेषां दूरदेशस्थानां कार्यानुत्पादकत्वं संयोगापेक्षया आहो

प्रत्यक्षेण प्रतीयते किं वाऽनुमानेन ? । न तावत् प्रत्यक्षेण । तेन तस्याप्रतीतिरित्युक्तम् । नाप्यनुमानेन । अनवस्थाप्रसङ्गात् । अथ निमित्तमात्रापेक्षया व्याप्तं प्रतीयते । तर्हि योग्यदेशादिविशिष्टं सामर्थ्यमात्रपर्यायमपेक्षमाणास्ते कार्यं न कुर्वन्तीति, न पुनः संयोगमिति । तन्नास्ति कश्चित्सन्निकर्ष इति । भवतु वा, तथापि तस्य प्रमाणत्वं न सम्भवति । तथाहि—किमसौ स्वयमेव प्रमाणं किंवा प्रमाणजननादिति ? । स्वयमेव किं ज्ञातोऽर्थं ज्ञापयति अज्ञातो वा ? । ज्ञातोऽपि किं प्रत्यक्षेण किं वाऽनुमानेन ? । प्रत्यक्षेणापि किं सामान्यरूपतया किंवा विशेषरूपतया ? । यदि सामान्यरूपतया न प्रतिकर्म व्यवस्थां कुर्यात्, विशेषरूपतयाऽपि तज्ज्ञानकर्मणि ज्ञाते स्यात् । नहि नीलाज्ञाने नीलस्यायं सन्निकर्ष इति ज्ञानं भवति ।

नीलज्ञानं किं तत एव संनिकर्षात् अथान्यतः ? । यदि तत एव, तदा इतरेतराश्रयत्वम् । नीले ज्ञाते तज्ज्ञानं तज्ज्ञानाच्च नीलज्ञानमिति । अथान्यतः संनिकर्षात्, तदा तदेव चोद्यं तदेवोत्तरमिति अनवस्था च । अथान्यतः प्रमाणान्नीलज्ञानं तर्हि किमन्तर्गडुना तेन । तदर्थं हि स परिकल्प्यत इति । किं वा स्वसंवेदनप्रत्यक्ष नाभ्युपगम्यते । तत्परिज्ञानं पुनरन्येन इन्द्रियसन्निकर्षेण तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था । न च सन्निकर्षे सन्निकर्षः । निर्गुणा गुणा इत्यभ्युपगमात् । अथ संयुक्तसमवायात्तस्य ग्रहणम् । तथाहि—संयोगाद् द्रव्यग्रहणम्, संयुक्तसमवायाद् गुणग्रहणम्, संयुक्तसमवेतसमवायाद् गुणत्वग्रहणम्, समवायाच्च शब्दग्रहणम्, समवेतसमवायाच्छब्दत्वग्रहणमिति, विशेषणविशेष्यभावादभावग्रहणमिति षोढा सन्निकर्ष इति । तद्-

मतम् । यतश्चक्षुर्नीलसंनिकर्षः किं स एव यः संयुक्तसमवायाद् गृह्यते किं वा सन्निकर्षान्तरमिति ? । यदि स एव, तन्न । यतो न स्वयमेव स्वं ज्ञापयति । स्वसंवेदनप्रसङ्गात् । सन्निकर्षान्तरपरिकल्पनेऽनवस्था । तन्न प्रत्यक्षप्रतीतः सन्निकर्षः । अनुमानं तु तस्मिन् प्रागेव निरासीदिति न पुनरुच्यते । नचाज्ञातो ज्ञापयति । अज्ञातस्यार्थज्ञापकत्वे शशविषाणस्यापि प्रसङ्गः । असमवायान्न शशविषाणमिति चेत् । किं न रूपादि । अज्ञापकत्वान्नेति चेत् । न, तत्र समवाय एव सन्निकर्षस्यापि ज्ञापकत्वम्, तच्च रूपादेरप्यस्तीति । वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यमिति चेत् । तदेतत् पादप्रसारणमिति । तस्मादज्ञातस्यापि ज्ञापकत्वम् । अथ प्रमाजननात् सन्निकर्षादिः प्रमाणम् । नन्वौपचारिकमिदं स्यात् । किञ्चेदं लक्षणमतिव्यापकमव्यापकं च स्यात् । तथाहि—आत्मनोऽपि प्रमाजनकत्वात् प्रमाणत्वं स्यात्, ईश्वरस्य चेन्द्रियादिसंनिकर्षाभावात् प्रामाण्यं न स्यात् । अथेश्वरस्यापि सर्वार्थैः सहास्ति सन्निकर्षः कथमविद्यमानैरतीतानागतैरिति । मा भूदिति चेत् । कथमतीतागतज्ञः । अथ नित्यं तस्य प्रामाण्यं तर्हि न संनिकर्षस्तत्रेत्यव्यापकम् । अथोत्सर्गोऽपवादेन प्रमातृत्वेन बाध्यत इति नातिव्याप्तिः । किं न प्रमयत्वेन संनिकर्षादौ । अपिच कारणत्वाविशेषेऽपीदं प्रमाणमयं प्रमातेति विशेषोऽत्र वक्तव्यः । अथ यत्र प्रमाणं समवेतं स प्रमाता, तदितरत्प्रमाणमिति । नैतदस्ति, यतः समवायस्य व्यापित्वनित्यत्वोपगमात् सर्वप्रमाणैः सर्वे प्रमातारः प्रसज्येरन् । समवायिविशेषाद्विशेषोपगमे नित्यत्वक्षतिः । न च किंचित्समवायं प्रत्यक्षात्प्रतीमः । अनुमानतस्तत्प्रतीतिरिति चेत् । तथाहि-इहेतिप्रत्ययः

सम्बन्धनिबन्धनः । अबाधितेहेतिप्रत्ययत्वात् । यो योऽबाधितेहेतिप्रत्ययः, स स सम्बन्धनिबन्धनः । यथेह कुण्डे दधीति प्रत्ययः, यथा चेह तन्तुषु पट इतिप्रत्ययः, तस्मात् स सम्बन्धनिबन्धन इति । इह ग्रामे वृक्षा इति भ्रान्तप्रत्ययनिवृत्त्यर्थमबाधितग्रहणम् । तथा सामान्येन सम्बन्धनिबन्धनत्वे साध्ये नान्वयदोषः। सामर्थ्याच्च विशेषसिद्धिरिति । उक्तमत्र एवंविधानां कुकल्पनाख्यानानां वस्तुव्यवस्थापकत्वाभावादिति । न चासम्बद्धलिङ्गादुदयतामनुमानानां प्रामाण्यमुपपत्तिमत् । अन्यथा 'स श्यामः, त्वत्पुत्रत्वात्, परिदृश्यमानत्वत्पुत्रवद्' इत्यादीनामपि प्रामाण्यं स्यात् । बाधितत्वान्नेति चेत् । अत्र किन्न? । बाधा काऽसाविति चेत् । इयमेव तावद्यद्विनियमवतो लिङ्गादुत्पत्तिरिति ।

तथाऽयुतसिद्धानामाधाराधेयभूतानां स व्यावर्ण्यते इति । तत्रायुतसिद्धिः किं देशैकत्वेन, किमेककालत्वेन, अथ स्वरूपैकत्वेनेति? । तत्र न तावद्देशैकत्वेन । नहि य एव तन्तूनां देशः स एव पटस्यापि । तथाहि-तन्तवः स्वारम्भकेष्वंशुषु स्थिताः पटस्तु तेष्विति कथं देशैकत्वम्? । आकाशैकत्वे सर्वेषामेकदेशत्वं स्यात् । न च तदेकदेशदेशत्वेनैकदेशत्वम् निर्देशत्वात्प्रसङ्गः । कल्पितास्तस्य ते इति चेत् । तत् किं कल्पनातो वस्तुव्यवस्था?। तन्न प्रथमपक्षः । नापि कालैकत्वेन । नहि य एव तन्तुनां कालः स एव पटस्यापि । कार्यकारणभावाभावप्रसङ्गात् । कारणेन हि समानकालत्वमन्यतः सिद्धस्य स्यात्। ततश्च किं सिद्धोपस्यापिना कारणेन? । तन्न कालैकत्वेनाप्ययुतसिद्धिः । स्वरूपैकत्वे किं कुत्र समवेतु? । तन्नायुतसिद्धिः । आधाराधेयभावोऽप्यात्मस्थानयोर्नोपपद्यते । यथा चाधाराधेयभावो नास्ति तथा

नास्तिकमतनिराकृतावभिधास्यते। यथा च प्रत्युतानुत्पन्नस्थि-रैकरूपतया नित्यः समवायोऽन्यो वा न सम्भवति तथा यथाऽवसरं प्रतिपादयिष्यते। तत्र कश्चित्समवायः। तद्-भावान्नात्मनो विशेषः। तस्मात्प्रमाणजननात् सोऽपि प्रमाणं स्यात्। न वाऽन्यदपीति। तत्र सन्निकर्षः। आदिग्रहणात्साम-ग्र्येकदेशश्चक्षुरादि न प्रमाणं किंतु ज्ञानमिति।

अथ किमिदं ज्ञानस्य प्रामाण्यम्–किमर्थग्रहणम्, उताग्-हीतार्थप्रापणम्, आहोस्विद् गृहीतार्थप्रापणमिति?। तत्रार्थ-ग्रहणमगृहीतार्थप्रापणं च मिथ्याज्ञानेऽप्यस्तीति तस्यापि प्रा-माण्यं स्यात्। गृहीतार्थप्रापणं तु क्षणिकपर्यायवादिनो न सं-भवति। तथाहि यः पर्यायो गृहीतः नासौ प्राप्यते, यस्तु प्राप्यते न स गृहीत इति। अथ वस्तुमात्रं गृहीतं प्राप्यते। तदपि सर्व-मेकं कथंचिदितिवादिनो मिथ्याज्ञानेऽप्यस्तीति तस्यापि प्रा-माण्यं स्यादित्याशङ्क्याह-अवभासो व्यवसायो न तु ग्रहणमात्र-कमिति। तेन यद्यपि मरुमरीचिकासु उदकचुम्बिज्ञानमिदमि-त्यंशेन मरीचिकास्वरूपमुल्लिखदुत्पद्यते तथापि विपर्ययाक्रान्त-त्वान्न प्रमाणमिति।

अथ कोऽयं व्यवसायः। किमर्थग्रहणमुताग्रहणमिति? यदि ग्रहणम्, तदा तदेव दूषणम्। अग्रहणे कथं प्रामाण्यमिति। अत्रोच्यते। सदसद्व्यवहारजननसामर्थ्यं व्यवसायः। तथा-हि–सदिति ज्ञानाभिधानप्रवृत्तिलक्षणः, सद्व्यवहारः, नास्ती-त्यादिलक्षणश्चासद्व्यवहारः, तयोर्जननसामर्थ्यं व्यवसायं ब्रुवते। तेन मिथ्याज्ञाने तन्नास्तीति न तस्य प्रामाण्यमिति।

भवतु ज्ञानं प्रमाणम्। तत्पुनः केन वेद्यते किं स्वयमेव किंवा ज्ञानान्तरेणेति?। यदि ज्ञानान्तरेण तदाऽभ्युपेतहानिः।

अथ स्वयं तदपि नास्ति । यतः—

यद्यर्थवेदनं ज्ञानमात्मनोऽपि प्रकल्प्यते ।
सुशिक्षितो बटुः स्कन्धं स्वमारोहतु दारुवत् ॥

तथाहि-वेद्यतेऽनेनेति वेदनम्, वेद्यते तदिति वेद्यमिति विरुद्धयोः करणकर्म्मणोः कथमेकत्र सद्भाव इति । कथमात्मानमात्मनाऽसौ वेत्तीति व्यपदेशः । तस्मात्कल्पिताः क्रियाकारकव्यपदेशाः प्रवर्त्तमाना न वस्तु विरुन्धन्ति । अपि च प्रमाणसिद्धे वस्तुनि को विरोधः । एतदेवाह—प्रदीपवदिति ।

दीपवन्नोपपद्येत बाध्यवस्तुप्रकाशकम् ।
अनात्मवेदने ज्ञाने जगदान्ध्यं प्रसज्यते ॥४॥

सजातीयानपेक्षत्वेन दृष्टान्तः । तथाहि-ज्ञानमात्मप्रकाशकत्वाऽन्यथानुपपत्तेः प्रदीपवत् । एनमेव हेतुं विपर्यये बाधकप्रमाणेन समर्थयितुमाह—नोपपद्येतेत्यादि । आत्मानं वेदयतीत्यात्मवेदनम्, न तथा । तस्मिन् सति न केनचित् किञ्चिद् विज्ञायेतेत्यन्धमूकं जगत् स्यात् । तथाहि-यत् सदुपलम्भकप्रमाणगोचरतावतारि न भवति तत् सकलमेव न सद्व्यवहृतिपथमवतरति । यथा शशविषाणम् । नावतरति च सदुपलम्भकप्रमाणगोचरतामात्मव्यापारादिलक्षणं विज्ञानमिति । तथाहि-तद्ग्राहकं प्रत्यक्षं वा स्यात् परोक्षं वा? । प्रत्यक्षमपि किमिन्द्रियार्थसंप्रयोगजम्, अहोस्विदात्ममनःसन्निकर्षसमुत्थम्, उतस्वित्स्वसंवेदनं यदर्थोऽयमारम्भ इति? । तत्र ज्ञानेनेन्द्रियस्य सन्निकर्षाभावादनभ्युपगमाच्च न प्रथमः पक्षः । नापि द्वितीयः । मनःसद्भावे प्रमाणाभावात् । न चाप्रमाणं वस्तु विपश्चितः समाश्रयन्ते । न च युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिस्तत्प्रमाणम् । तस्या अन्यथाऽप्युपपत्तेः । तथाहि-यस्मिन्नात्माऽभिमुख्यं प्रतिपद्यते तस्मिन् विज्ञानमु-

देति, अन्यत्र नेति किं मनःपरिकल्पनया । अथेदमाभिमुख्यं किमात्मनो व्यतिरिक्तम्,-आहोस्विदव्यतिरिक्तमिति? । तत्र यदि व्यतिरिक्तं तदा संज्ञामात्रं भिद्यते नार्थ इति । अथाव्यतिरिक्तं तदाऽऽत्मनः स्वरूपाप्रच्युतेः स सर्वदा तदस्तीति सर्वदा सर्वविषयं विज्ञानं स्यात् । नन्वात्मनः मनसा संयोगकर्तृत्वं किं भिन्नमभिन्नमिति? । यदि भिन्नं नात्मनः कर्तृत्वम् । अथाभिन्नं तदा तदपि तत्स्वरूपवत् सर्वदाऽस्तीति सर्वदा संयोगः स्यात् । ततश्च सर्वदा ज्ञानोत्पत्तिरिति स्यादिति । अथ शक्तिः कर्तृत्वं सा च सहकारिकारणवशात् कदाचिद्भवन्ती दोषमावहति । यद्येवं तर्हि कर्मणः सामर्थ्यादाभिमुख्यमात्मनः समुत्पद्यमानं सम्भवन्तीं ज्ञानोत्पत्तिं विधास्यतीति किं मनःपरिकल्पनया?। विधास्यते चायमर्थो जीवांशात् कर्मनिर्मुक्तादित्यत्रान्तरे। तस्मात्मनो जनितमपि प्रत्यक्षं ग्राहकमिति । अपि च तत्तस्य कारणं कार्यमनुभयं वा सद् ग्राहकं स्यात् । न तावत् कारणम् । तदानीं ग्राह्यस्याभावात् । नाप्यनुभयम् । असम्बन्धात् । अथैकसामग्रीतस्तदुभयं ग्राह्यग्राहकरूपं समुत्पद्यते इति । तन्न । युगपज्ज्ञानोत्पत्त्यनभ्युपगमात् । किंच ज्ञानाविशेषेऽप्येकं ग्राह्यमपरं ग्राहकमिति किंकृतोऽयं विशेषः?। अथ कार्यं तदा तदपि ज्ञातमज्ञातं वा? । अज्ञातस्य ज्ञापकत्वायोगात् । तदुक्तम्-अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति । अथ ज्ञातम् । तदपि यदाचि प्रज्ञान्तरेण तदा किं ग्राह्येण किं वा ज्ञानान्तरेण? । यदि ग्राह्येण तदा तस्य ग्राहकत्वात् कार्यत्वं, ततश्चाग्रेपातः द्वितीयस्य तस्याप्येवमेवमिति कार्यत्वं ज्ञानयोः स्यात् । तत्र ग्राह्येण ज्ञानान्तरेणापि ग्रहणे तस्याप्यन्येनेत्यनवस्था । तन्न प्रत्यक्षं तद्ग्राहकम् । नापि

परोक्षम् । यतस्तदपि किमर्थापत्तिरुतानुमानमिति ? । तत्र न तावत्प्रथमपक्षः । अर्थापत्तेरप्रमाणत्वात् । तथाहि । अर्थप्राकट्याद्सावुत्पद्यते इत्यभ्युपगमः । तच्च तत्र किं नियतमनियतं वा ? । यद्यनियतं कथं नियमेन गमयेत् । अथ नियतम् तदा नियमग्रहः किं तस्मिन्नेव धर्म्मिणि किं वा धर्म्यन्तर इति ? । यदि तस्मिन्नेव तदा येनैव प्रमाणेन नियमग्रहस्तेनैव साध्यस्यैव साधितत्वात् किमर्थापत्त्या । अथ धर्म्यन्तरे तदाऽन्यत्र गृहीतप्रतिबन्धमन्यत्र गमयदनुमानतां नातिक्रामति । अपि चार्थापत्तिरपि किमर्थापत्त्या ज्ञायते किंवा स्वसंवेदनेनेति ? । यदि स्वसंवेदनेन तदा प्रथमे कः प्रद्वेषः । अथार्थापत्त्या तदा किं तेनैव प्राकट्येनोत्थाप्यते किं वान्येन ?। यदि तेनैव तदा किं युगपत् किंवा क्रमेण? । प्रथमपक्षेऽभ्युपगमहानिः । अथ क्रमेणैतदपि नास्ति । अननुभवात् । अथान्येन तदा तदर्थापत्तावपि ज्ञानप्रश्नेऽपरिमितार्थापत्तिमाला प्रसज्येत । तन्नार्थापत्त्याऽपि ज्ञायते इति । निषेत्स्यते चार्थापत्तिस्तत्प्रस्ताव इति । अनुमानमपि न तद्व्यवस्थापकम् । यतस्तदपि गृहीतसंबन्धमेव प्रवर्तते । संबन्धग्रहस्तु किमन्वयमुखेन किंवा व्यतिरेकमुखेन? । न तावदन्वयमुखेन । यतस्तद्भाव एव भाव इति स प्रतीयते । तद्भावभावित्वं च किं प्रत्यक्षेण प्रतीयते किं वाऽनुमानेन ?। न तावदत्यन्तपरोक्षे विज्ञाने प्रत्यक्षेण । नाप्यनुमानेन । अनवस्थाप्रसङ्गात् । व्यतिरेकमुखेनापि नास्ति । यतो विपक्षे हेतोरभावः किमभावप्रमाणेन प्रतीयते आहोस्विदनुपलम्भेन ? । अभावप्रमाणाभावान्न प्रथमः पक्षः । अनुपलम्भेऽपि किं दृश्यानुपलम्भः, किं वाऽदृश्यानुपलम्भः ?। अन्त्यस्य सत्यपि वस्तुनि भावान्न व्यतिरेकसाधकत्वम् । दृश्यानुपलम्भमपि स्वभावकारणव्यापकाद्यनुपलम्भे-

देन व्यावर्णयन्ति । तत्र दृश्यानुपलम्भो नादृश्ये ज्ञाने सम्भवति । नापि कार्यकारणभावः । स हि प्रत्यक्षानुपलम्भसाधकः कथं परोक्षे वस्तुनि स्यात् ? । व्याप्यव्यापकभावोऽपि प्रत्यक्षानुमानाभ्यां तस्य न प्रतीयते इत्युक्तम् । तत्कथं ततस्तद्भाव इति । तत्र व्यतिरेकद्वारेणापि संबन्धनिश्चयः । किंच तल्लिङ्गम्-अर्थश्चक्षुरादयो वा ?। अथाऽपि किं सामान्यरूपः विशेषरूपो वा ? । सामान्यस्य ज्ञापकत्वेऽतिप्रसङ्गः । विशेषोऽपि यदि प्राकट्यनाभिमुख्यं तदप्यर्थाद्भिन्नमभिन्नं वा ?। यदि भिन्नं स्वप्रकाशं तदा सिद्धं साध्यं किमन्येन । अथाभिन्नं तदा स्वप्रकाशोऽर्थः प्रसज्येत। एवं चक्षुरादिष्वपि वाच्यम् । किं चेदमर्थशून्यं विकल्पविज्ञानं केन ज्ञायते ?.। न च तस्यानुभवः। नापि तद्ग्राह्यम् । अध्यात्मं परिस्पन्दात् । योऽपि कारकसंबन्धान्यथाऽनुपपत्त्या व्यापारः परिकल्प्यते सोऽपि न युक्तो, यतः, यदि तेषां मीलनं क्रियते तदा तेषां सम्बन्धः स्यात्। पूर्वमेव सिद्धत्वात् संबन्धानां यदि स स्यात् तदा किं तेन? । स्वयमेव संबन्धात् । अपि च स किं कारकजन्यो वाऽजन्यो वा?। अजन्यो भावरूपोऽभावरूपो वा ? । भावरूपत्वे न फलजनकत्वं स्यात्। भावोऽपि किं नित्योऽनित्यो वा ?। नित्यत्वे न कदाचिदर्थाधिगतिविरतिः स्यात् । अजन्यश्चानित्यश्चेति व्याहतम् । जन्योऽपि किमेकक्षणस्थायी किं वा कालान्तरस्थायी? । प्रथमपक्षे क्षणादूर्ध्वं प्रतीतिविरतिः स्यात् । प्रतिक्षणमपरापरोत्पत्तौ न कदाचिद्विरमेत्। अथ कालान्तरस्थायी तदा 'क्षणिका हि सा'इत्यभ्युपेतहानिः। अपि चासौ क्रियारूपोऽक्रियारूपो वा ?। सोऽपि किं परिस्पन्दरूपोऽपरिस्पन्दरूपो वा?। परिस्पन्दात्मिका नास्पन्दस्यात्मनः स्यात् । यदर्थःप्रयासः स एवं प्रत्युक्तः स्यात् ।

अपरिस्पन्दः किं परिस्पन्दाभावः किंवा वस्त्वन्तरमिति ? । अभावस्य जनकत्वविरोधादित्युक्तम् । वस्त्वन्तरमपि किं चिद्रूपः किं वा जडः ? । चिद्रूपोऽपि किं धर्मी किं वा धर्म्मः ? । यदि धर्मी न प्रमाणं स्यात् । आत्मवत् । अथ धर्म्मो यद्यात्मनोऽभिन्नः । न प्रमाणम् । भिन्नोऽप्यसम्बद्धत्वान्न तस्य । तत्कार्यत्वात् तस्येति चेत् । तत्कर्तृत्वं यदि व्यापारान्तरेण तदाऽनवस्था । निर्व्यापारस्याकार्यकर्तृत्वे किं तेन ? । जडोऽपि यदि धर्मी । लोष्टवन्न किंचित् । अथ धर्म्मस्तदाऽऽत्मनः कथं जडो धर्म्मः । अपि च व्यापारेण फलं यदि व्यापारवता जन्यते तदाऽनवस्था । अव्यापारपक्षे प्रथमेनापि, तेन किम् ? । अथ व्यापारः स्यात्, तद्रूपत्वान्नतदन्तरमिति चेत् । किमिदं तद्रूपत्वम्-किं पराश्रितत्वं किं वा परजन्यत्वम् ? । संयोगसमवायनिराकरणेनाश्रितत्वानुपपत्तेः । अन्यत्वमप्यविचलितानुत्पन्नस्थिरैकरूपेणात्मना क्रमाक्रमाभ्यां नोपपद्यते इति न व्यापारः कश्चिद् । तन्न परोक्षं क्रमप्रमाणमिति । किं च ।

अनात्मविदि विज्ञाने तादात्म्यात् सुखदुःखयोः ।
वेदनं नोपपद्येत न स्यातां प्रीतितापने ॥
एकार्थसमवायस्य पूर्वमेव निराकृतेः ।
नैषामज्ञानरूपत्वम् एकहेतुसमुद्भवात् ।
उक्तं च ।

तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः ।
तत्सुखादिकमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥
अविशेषेऽपि बाह्यस्य विशेषात् प्रीतितापयोः ।
भावनाया विशेषेण नार्थरूपाः सुखादयः ॥
प्रज्ञादिवद्विशिष्यन्ते भावनाबलभावतः ।

नार्थेन जनिताकारो बुद्धौ भोगस्तदात्मनः ।
नियतं विषयत्वेन ज्ञानाकारो निवर्तितः ॥
अर्थान्वयातिरेकेण व्याप्ता नीलादिभासवत् ।
भिन्नाभः सितदुःखादिरभिन्ने बुद्धिवेदने ॥
अभिन्नाभे विभिन्ने चेद् भेदाभेदौ किमाश्रयौ ।
नानात्वैकत्वयोर्यः स्यादेवं सति जगत्त्रये ॥
तस्मादन्तर्भवा एते चेतनाश्चेति साधितम् ।

तत्स्थितमेतत् स्वसंवेदनं ज्ञानमिति । अथ प्रमाणात् प्रवर्त्तमानाः किं निश्चितप्रामाण्यात् प्रवर्त्तन्ते किं वाऽनिश्चितप्रामाण्यादिति ?। यद्यनिश्चितप्रामाण्यात् किं प्रमाणपरीक्षया ?। अथ "निश्चितप्रामाण्यात् तन्निश्चयः किं संवादज्ञानात् किंवा कारणगुणज्ञानादिति ? । प्रथमपक्षे संवादज्ञानं सहकारिकारणं सत्तन्निश्चयमुत्पादयति, किं वा ग्रहणंसदिति ? । यदि सहकारिकारणं तन्नोपपद्यते । भिन्नकालत्वात् । ग्राहकमपि कि प्रत्यक्षं सत् किंवा लिङ्गभूतमिति । न तावत् प्रत्यक्षम् । सत् प्रवर्तकस्य सुदूरं नष्टत्वात् । अपि चेन्द्रियजप्रत्यक्षं ज्ञानान्तरे स्वरूपमपि न प्रतिपद्यते कुत एव तत्प्रामाण्यमिति। लिङ्गभूतमपि नास्ति । यतो लिङ्गं गृहीतसम्बन्धं ज्ञापयति । सम्बन्धग्रहोऽपि न ताभ्याम्। परस्परस्याग्रहणात् । नापि ज्ञानान्तरेण, तत्स्वरूपाग्रहणादेव । अथानादित्वात् संसारस्य संवादकज्ञाननिबन्धनं प्रवर्तकस्य प्रामाण्यमनेकशो विनिश्चितत्वं संदेहभाजि प्रवर्त्तकज्ञाने संवादकज्ञानान्निश्चय इति । तत्वत्र चक्रकं दूषणम् । तथाहि । निश्चतप्रामाण्यात्प्रवृत्तिः, प्रवृत्तौ संवादज्ञानम्, ततः प्रामाण्यनिश्चय इति। किं चानादौ संसारे निरात्मवादिनः केन सम्बन्धो गृह्यते ? । अथास्त्यनन्तवासना-

ऽऽलयभूतमालयविज्ञानं रागादिवास्याहंकारास्पदभूतं तेनेति।
ननु निरन्वयक्षणिकविनाशे भेदाविशेषाद् विभिन्नसंतानवास-नासंक्रान्तिरपि कस्मान्न भवति। अथ—यस्मिन्नेव हि संताने आहिता कर्मवासना। फलं तत्रैव सन्धत्ते कर्पासे रक्तता यथेत्यभिधीयते। न। संतानिव्यतिरिक्तस्य संतानस्याभावात्। अथास्ति कार्यकारणप्रवाहरूपः संतानः। न। कार्यकारणभावस्य निरन्वयक्षणिकपक्षे निषेत्स्यमानत्वादिति। किंच संवादज्ञा-नमपि यदि संवादज्ञानापेक्षया प्रमाणम्। तदपि तदन्यापेक्षये-त्यनवस्था। अथ स्वतस्तदा पूर्वमपि तथैवास्तु किं संवादज्ञा-नेन। अथ प्रेक्षाकारिणः प्रयोजनमुद्दिश्य प्रवर्तमानाः अर्थक्रियायां सिद्धायां निष्पन्नप्रयोजनाः न तत्प्रामाण्यपरीक्षायां मनः प्रणि-दधति, अन्यच्चान्यस्यापि यत् प्रामाण्यकारि तत्स्वतः कथं न प्र-माणमिति। नैतदस्ति। यतो यथा ते प्रेक्षावत्तया प्रवर्त्तकं विचारयन्ति, तथाऽर्थक्रियाज्ञानमपि किं स्वप्नदशायामिवा-सत्यमुतसत्यमिति। अथ तस्य बाधितत्वेनैवासत्यत्वम्। तथाहि—प्रबोधानन्तरमेव शरीरवस्त्रादिरित्यन्यदवस्थमुपल-भमाना भिन्नमेवेदं जलार्थक्रियाज्ञानमिति निश्चिन्वन्ति। जाग्रदवस्थायां तु सर्वदैवाबाधितमर्थक्रियाज्ञानमनुभवन्तो न सा-शङ्का इति न प्रमाणान्तरमपेक्षन्त इति नानवस्था। तस्याबाधित-त्वेनैव प्रामाण्यनिश्चयः। किंच तत्संवादकज्ञानं किमेकसंतानम्, भिन्नसंतानं वा?। तदपि किमेककालं भिन्नकालं वा?। तदपि किं समानजातीयमुत भिन्नजातीयम्?। समानजातीयमपि किमेकविषयकमाहोस्विद्भिन्नविषयम्?। तत्रैकसंतानवर्ति समा-नकालं समानजातीयं समानविषयं वा भिन्नविषयं वा विज्ञा-नद्वयं युगपन्नोपपद्यते। भिन्नकालं तु तत् तैमिरिकचन्द्रद्वय-

दर्शितदर्शनेन व्यभिचारि । तैमिरिकस्य पुनःपुनस्तज्ज्ञानमुत्पद्यते एव । किं च एकविषयत्वे यथा प्राक्तनविज्ञानमप्रमाणं तथा तदुत्तरकालभाव्यपि तस्मिन्नेव विषये प्रवर्त्तमानमप्रमाणं स्यात् । प्राक्तनस्य प्रामाण्ये तदभिन्नविषयत्वादधिकं किञ्चिदपरिच्छिन्दद्गृहीतग्राहित्वेनाप्रमाणं स्यात् । न वा प्रमाणेन प्रामाण्ये ऽनिश्चयो युक्तः । भिन्नकालस्य भिन्नविषयस्य रूपादिज्ञानस्य संवादकत्वे मरीचिकाजलज्ञानस्यापि तदुत्तरकालेनापि मरीचिकारूपग्राहिदर्शनं संवादकं स्यात् । भिन्नजातीयं त्वेकसंतानवर्त्ति समानकालं, भिन्नकालं वा यदि संवादकं तदा मिथ्यादर्शनस्यापि विभिन्नवस्तुस्पर्शादिज्ञानं संवादि स्यात् । एकविषयत्वे सतीति चेत् । कथं रूपस्पर्शादिज्ञानानामेकविषयत्वम् ? । न चैकं द्रव्यमभ्युपगम्यत इति । भिन्नसन्तानं तु समानजातीयं भिन्नविषयमेककालं, भिन्नकालं वा यदि संवादकं स्यात् । तदा मिथ्याज्ञानस्यापि तथा भवेत् । एकविषयत्वं तु तत्स्वरूपापरिज्ञाने तत्कर्मताप्रतिपत्तौ तयोर्नोपपद्यते । अथ तुल्याभिधानप्रवृत्तिदर्शनात् तयोरेकविषयत्वं प्रतीयते । ननु तैमिरिकद्वयद्विचन्द्रदर्शनेऽप्येतदस्तीति तयोरपि परस्परस्य संवादकत्वेन प्रामाण्यं स्यात् । अथ तत्र बाधकोपपत्तेर्नैतदेवमित्युच्यते । तर्हि तदेव प्रामाण्यनिबन्धनं न संवादकज्ञानमिति । अथ कारणगुणज्ञानम्, तत्किं प्रत्यक्षमुतानुमानमिति ? । न तावत् प्रत्यक्षम् । इन्द्रियाणां परोक्षत्वात् । न हि धर्मिणः परोक्षत्वे तद्धर्माणां प्रत्यक्षत्वं दृष्टम् । कथं बुद्ध्यादीनामिति चेत् । न तेषामपि परोक्षत्वात् । येषां तु तत्प्रत्यक्षत्वम्, तेषामात्मनोऽप्यन्येषां बुद्ध्यतिरेकिणोऽभाव एव । अपरेषां कथं चिद्भेदात्तद्ग्रहणे एव तेषां ग्रहणमिति न व्यभिचारः । अथानुमानम्, तदपि प्रतिबन्धबलादुदयमासादयति ।

प्रतिबन्धग्रहश्च न तावत् प्रत्यक्षेण, द्विष्ठसंबन्धसंवित्तिर्नैकरूपप्रवेदनादिति । अनुमानेन प्रतिबन्धग्रहणेऽनवस्था, इतरेतराश्रयत्वं वा स्यात् । लिङ्गमपि न, अनुपलब्धेः । तस्या अभावसाधनत्वात् । स्वभावहेतुरपि दृश्यव्यवहारमात्रसाधनफलः । कार्यमपि यदि प्रामाण्यनिश्चयस्तदा इतरेतराश्रयत्वम् । नच नैर्मल्यादयो गुणाः दोषाभावव्यतिरेकिणः किंचित् । भावेऽपि वा तद्ग्राहि ज्ञानं तदन्यकारणगुणज्ञानापेक्षं तदपि तदन्यापेक्षमित्यनवस्था स्यात् । तन्न कारणगुणज्ञानापेक्षोऽपि प्रामाण्यनिश्चय इत्याशङ्क्याह बाधनेत्यादि । बाधनं बाधितत्वम् । तस्मात् संशयश्च, आदिग्रहणाद्विपर्ययश्च । तस्यासनं क्षेपणमासः । तस्मिन् सति प्रामाण्यं निश्चीयते इति ।

ननु किं बाध्यम्, किं बाधकम्, कश्च तद्भाव इति ? । बाध्यं, मिथ्यात्वमिति चेत् । किमिदं मिथ्यात्वम् ? । वैपरीत्यमिति चेत् । कस्य वैपरीत्यम् ? । किं ख्यातेः, ख्यायमानस्य वा ? । तदपि तयोः किमभावः, किं वाऽन्यरूपादिनाऽवभासनम् ? । अभावोऽपि किमवभासकाले, कालान्तरे वा ? । न तावदवभासकाले । तदानीमेव अवभासमानत्वात् । कालान्तरे चेत् । क्षणिकत्वात् सर्वख्यातीनां वैपरीत्यप्रसङ्गः । अर्थक्रियाऽभावादभाव इति चेत् । कथमन्यस्याभावेऽन्यस्याभावः, अतिप्रसङ्गात् । तदानीं च सर्वस्यार्थक्रियाविरहोऽस्तीति तथाभावः स्यात् । कालान्तरे तदभावो न समाख्यापयति । अतिप्रसङ्गात् । रूपवैपरीत्यं च केन प्रतीयते–किं पूर्वज्ञानेन, किं वा तेनैव, आहोस्विदुत्तरकालभाविनेति ? । पूर्वज्ञानेन किं बाध्यकालादिस्थेन स्वकालादिस्थेन वा ? । न तावत्पूर्वः पक्षः । तदानीं तस्याविद्यमानत्वात् । नापि द्वितीयः । तत्काले मिथ्या-

ज्ञानस्याभावात्, प्रमाणाभावेन विषयऽभावात् न तथा प्रतीतिरिति। अथ तेनैवात्मनोऽन्यदेशता प्रतीयते। तत्किं सा तस्मिन् कालेऽस्ति, किं वा नास्ति। यद्यस्ति कथं वैपरीत्यम्?। अथ नास्ति कथं विपरीतख्यातिः। तथा सति असत्ख्यातिः स्यात्। उत्तरकालभावि च चिरविनष्टस्य कथं तथात्वं प्रतिपद्यते?। किंच बाधकमसदिति प्रत्येति न वैपरीत्यमिति। तन्न विपरीतख्यातिः। अथ स्मृतेः प्रमोषः। तथाहि—नागृहीतरजतस्य शुक्तिकावलोकनेऽपि इदं रजतमिति प्रतिभासो भवति। किंतु गृहीतरजतस्य तदनुभवाहितसंस्कारस्य चाकचिक्यसाम्यापहृतचेतसः शुक्तिखण्डदर्शनप्रबोधितस्मृतिबीजस्य। तत्रनानेन सदृशं रजतमिति प्रतिभासो भवति। किं तु गृहीतस्मरणो नोपपादि। किन्त्विदमेव रजतमिति दर्शनस्मरणयोस्तद्विषययोश्चैकत्वप्रतीतिस्तत्प्रमोष इति। ननु किं दर्शनविषयस्य स्मृतिविषये आरोपः, किं वा स्मृतेर्दर्शनविषये इति?। तत्र प्रथमपक्षे यत्र यदारोप्यते तत्र तत्प्रतिभासो भवति। यथा मरीचिकासु जलमारोप्यमाणं मरीचिकादेशे ऽवभासते। ततः स्मर्यमाणदेशे शुक्तिप्रतिभासः स्यात् भेदन्तया रजतस्येति। द्वितीयेऽपि पक्षे स्मर्यमाणस्यास्पष्टत्वात्, परोक्षत्वाद् इदमिति दर्शनं कथं स्पष्टतयाऽपरोक्षतया प्रतिभासेत। किञ्च तयोरैक्यं केन प्रतीयते-किं वा ताभ्यामेव, अथान्येन?। तत्र स्वसंवेदनाभ्यां स्वात्माऽपि न प्रतीयते कुत एव अन्येन स्वात्मैक्यमिति। स्वसंवेदनाभ्यामपि स्वात्मनि मग्नाभ्यां न द्वयस्यैक्य प्रतीतिः। अपि च यदि द्वयं वेद्यते कथमैक्यम्?। अथ न वेद्यते कथमैक्यम्?। अथ पूर्वं द्वयं प्रतीत्य तदेव एकत्वेन प्रत्येति। न। संवेदनस्य क्षणिकत्वेन एतावन्तं कालमनवस्थानात्। तस्मादात्मन्येन च संवेदनमपि

भिन्नमिति कथं पूर्वापरयोरैक्यं प्रतिपद्येत । भ्रान्तत्वात्तथा प्रत्येति चेन्न । आत्मख्यातिप्रसङ्गात् । तत्र च वक्ष्यामः । अथान्यत् । तच्च पूर्वदर्शनाहितसंस्कारस्योत्तरदर्शनप्रबोधित-स्मृतिबीजस्य कल्पकं ज्ञानं विज्ञानं तयोरसन्तमभेदं ख्यापयति तर्हि असत्ख्यातिः स्यान्न स्मृतिप्रमोषइति । तन्न स्मृति-प्रमोषेऽपि मिथ्यात्वम् । अलौकिकत्वमिति चेत् । किमिदमलौ-किकत्वम्–किमन्यरूपत्वम्, अथान्यक्रियाकारित्वम्, किं वा-ऽन्यकारणजन्यत्वम्, आहोस्विदजन्यत्वमिति ?। तत्र न तावदन्य-रूपत्वम्। यदेव हि सत्यस्य रूपं प्रतिभाति तदेवासत्याभिमत-स्यापि । न चान्यक्रियाकारित्वम् । अदर्शनात् । अन्यजन्यत्वे सर्वत्र नियमो न स्यात्॥ लौकिके एव स इति चेत्। इतरेतराश्र-यत्वम् । सत्यनियमेऽलौकिकत्वम्, सति अलौकिकत्वेऽनियम इति । अजन्यत्वे नित्यं सत्वं वा भवेत् । ततश्च सत्यज्ञानवि-षयोऽपि स्यात् । तन्नालौकिकत्वमिति । आत्मख्यातिरिति चेत् । तत्किं परं ब्रह्म, आहोस्विद्विज्ञानमिति । तत्र यदि तद्द्वयं तदा द्वयदर्शननिबन्धना कथं तव भ्रान्तिः ?। अतद्रूपत्वमादिति चेत् । तत्रापि यदि स्वरूपप्रतिभासः, कथं भ्रान्तिः ?। अथान्य-रूपप्रतिभासः, कथमात्मख्यातिः ?। अथात्मरूपस्यैव भ्रान्त्या-ऽन्यरूपत्वेनावभासनम् । ननु इतरेतराश्रयत्वम् । तथाहि—अन्य-रूपमवभासयतीति भ्रान्तिः, भ्रान्त्याऽन्यरूपावभासन-मिति । अथाविद्यया भ्रान्तं वेदनं जन्यते । कथं नित्यत्वं ब्रह्मणः । न च तद्व्यतिरेकेण तदस्ति । ग्राह्यग्राहकाकारयोर-नात्मरूपत्वात् । आत्मरूपत्वे वा तयोरपि सत्यत्वमात्मनो वा ऽसत्यत्वमिति । अथ संवेदनमात्रं सत्यमात्मनो रूपम्, तथा-प्रतिभासस्तु अविद्यावशादिति । ननु सा ऽविद्याऽऽत्मरूपम्,

अथान्यदेव किं चित् ? । यद्यात्मरूपं कथमविद्या ? । अथान्यत् कथमद्वैतम् ? । अथ भेदे प्रमाणाभावात्तथा प्रतिभासो भ्रान्तिरिति । तथाहि–भेदो वस्तुनः किं भिन्नः, किं वाऽभिन्नः ? । यद्यभिन्नो न भेदः । अथ भिन्नः, स किं प्रत्यक्षेण प्रतीयते, अथानुमानेन ? । प्रत्यक्षेण किं तद्वस्तुग्राहिणा, उतान्येन ? । यदि तद्वस्तुग्राहिणा तदा किं तस्मिन्नेव काले, कालान्तरे वा ? न तावत्तस्मिन्नेव काले । द्वयोः प्रतिभासाभावात् । कालान्तरे प्रत्यक्षस्यैव नष्टत्वान्न तेन भेदग्रहः । अन्यस्य तु तदानीमननुभवात् । अनुमानमपि न प्रत्यक्षाभावे भेदग्राहि । किं च भेदस्यापि वस्तुनोऽन्यो भेदः, तत्राप्यन्य इत्यनन्तभेदावभासः स्यात् । नात्र मानमस्ति । इत्यादिपरविकल्पितं गजविकल्पायते, यतो भेद एव प्रत्यक्षे प्रतिभासते । तथाहि ग्राहकाकारमहंकारास्पदभूतं नीलादिकं च ग्राह्याकारं मुक्त्वा नान्यत् संवेदनमात्रं प्रतिभाति। केवलमद्वैतवादी तदाशया उत्स्वप्रायत इति । अपि चायमभेदः किं वस्तुनो भिन्नः, किंवाऽभिन्नः? यद्यभिन्नस्तदा नाभेदः । अथ भिन्नः स किं प्रत्यक्षेण, किं वाऽनुमानेन ? । प्रत्यक्षेणापि किं वस्तुग्राहिणा उतान्येन ? । वस्तुग्राहिणोऽपि किं युगपत्, क्रमेण वा? । न तावद्युगपत् । द्वयप्रतीतेरयोगात् । प्रतीतौ वा लुठितोऽभेदः । नापि क्रमेण । क्षणिकत्वात् । नचान्यत् प्रतिभाति । प्रत्यक्षाभावाद् अनुमानमपि नास्ति । अथ वस्तुनो ग्रहणे तदभिन्नस्यापि ग्रहणमिति भेदस्यापि तथा ग्रहणं किन्न भवति । किंचाभेदो नाम द्वितीयः पक्षः । तदग्रहे कथं ग्रहणमस्य । न हि यथा नीलग्राहि ज्ञानं यदेवं न भवति तदतोऽन्यदिति व्यवस्थापयति । तदा पीतादि अनेनाभिन्नमिति प्राप्नोति । न हि पीताद्यप्रतिभासने तेन सहैकत्वप्रतिभासो युक्तः ।

भेदोऽपि कथं भिद्यमानाप्रतिभास इति चेत्। तत्किं नील-स्यापि प्रतिभासोऽस्ति। अस्तीति चेत्। यद्येवं तत्किं पीतादि तत्र न प्रतिभासते?। नेति चेत्। तत्कथं भेदः प्रतिभासः। नचैवं द्वितीयाप्रतिभासने तेन सहेदमिति भासो युक्तिमानिति। प्रतिपादयिष्यते बाध्यकग्राह्यत्वं भेदस्याभावप्रमाणनिराकृता-विति। तन्नात्मख्यातिरिति। बाधकमपि किमनुपलब्धिराहो-स्विद् ज्ञानमिति। अनुपलब्धिरपि किं तस्मिन्नेव काले काला-न्तरे वा? तत्र तस्मिन्नेव काले मिथ्याज्ञानज्ञेययोरनुपलब्धि-र्नास्तीति तदप्यबाध्यं स्यात्। उत्तरकाले तु सत्यविज्ञानेऽपि सन्दिग्धाप्रवृत्तौ। तन्निश्चये चक्रकमितरेतराश्रयत्वं वाऽभावि। अथ ज्ञानं तत्किं समानजातीयमुत भिन्नजातीयम्?। समान-जातीयमपि किमेकसन्तानमुतभिन्नसन्तानम्?। तदपि कि-मेकविषयं भिन्नविषयं वा?। तदपि किमेककालं, भिन्नकालं वा। तत्र समानजातीयमेककालम् एकसंतानम् एकविषयं भिन्न-विषयं वा युगपद् ज्ञानद्वयं नोत्पद्यते। कथं तयोर्बाध्यबाध-कभावः। भिन्नकालं तु तज्ज्ञानम् एकविषयं संवादकमेव स्याद्, न बाधकम्। भिन्नविषयं तु तज्ज्ञानं यदि बाधकं स्यात्, तदा सर्वं सर्वेण बाध्येत। भिन्नसन्तानं तु समानजातीयमेककालं भिन्नकालं यद्येकविषयं संवादि स्यात्, न बाधकम्। भिन्नविषयस्य बाधकत्वे अतिप्रसङ्ग उक्तः। विजातीयं तु एकसन्तानवर्ति, एक-विषयं, समानकालं वा यदि स्यात्संवादकं स्यात्, न बाधकम्। उक्तज्ञानस्य विभिन्नविषयस्यापि सतो बाधकत्वे सर्वं तेन बाध्यं स्यात्। भिन्नसन्तानमपि विजातीयं मानकालं भिन्न-कालं यद्येकविषयं तदास्तु संवादकम्। अथ भिन्नविषयं तदा-ऽकिञ्चित्करमिति। तन्न बाधकमपि किंचित्। बाधकाभावो

ऽपि किं तुच्छरूपः, किं वा वस्त्वन्तरज्ञानम् । तत्स्वरूपस्य कथं प्रतीतिः । अथ ज्ञानवत्स्वत इति तत्र-मरिचिषो यदि सौरभ्यं गोमयस्य किमागतम् । अथ स्वसंविदित ज्ञानं तत्राभवत् तन्निश्चायपयति । तत्तत्र नास्ति तेन च निश्चय इति व्याहतम् । अननुभवात्तन्निश्चय इति चेत् । स्वापाद्यवस्थास्वपि स्यात् । अथ वस्त्वन्तरज्ञानं तस्मिन्मिथ्याज्ञानेऽपि अस्तीति तत्रापि तन्निश्चयः स्यादिति तत्कथमबाधितत्वेनापि प्रामाण्यनिश्चय इति । अत्रोच्यते । यत्तावद्वाध्यबाधकनिराकरणमकारि तत्किमद्वैतमाश्रित्य, अथ बहिरर्थे स्थिते सतीति । तत्राद्वैतस्य शून्यस्य वाग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् तदास्तु बहिरर्थमाश्रितवतः प्रमाणविप्लवः प्रकृतं तिरोदधातीत्यवश्यं प्रमाणेतरव्यवस्थाऽभ्युपगन्तव्या । तत्र प्रमाणं किमविसंवादित्वेन किं वा ऽबाधितत्वेन किं वा प्रसिद्धानि प्रमाणानि । व्यवहारश्च तत्कृतः । प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनमिति विचारः प्रवर्त्तते । न च केषां प्रसिद्धानि प्रमाणानि । किं शास्त्रविदामुतस्वित्तदितरेषामिति । तत्रेतरे जनाः प्रमाणस्य नामापि न जानन्ति किं तेषां प्रसिद्धम् । शास्त्रविदामपि संख्यादिविप्रतिपत्तिदर्शनान्न प्रसिद्धानि । अतस्तेषां तन्निराकरणाय प्रमाणप्रणयनमुपपत्तिमदिति । तत्राविसंवादित्वं द्वितीयप्रमाणापेक्षमिति सकलं प्रागुक्तदूषणजालमापततति । अपि च शाकटिकाऽपि शास्त्रज्ञैस्तुल्याशूणविधानास्तथा कतिपदपरिमिता प्रवृत्तिश्चानिश्चयादपि भवन्ती कां क्षतिं करिष्यतीति न दृष्टार्थं लक्षणप्रणयनम् । किं तु दृष्टे व्यामोहः । अदृष्टमपि प्रसज्येदिति शास्त्रम् । तत्राविसम्वादित्वलक्षणं अदृष्टाव्यापीति नोपपत्तिमत् । अबाधितत्वं पुनः सकलोपाधिविशुद्धमिहोपपद्यमानमदृष्टं व्याप्नोतीति युक्तम् । तथाहि-

यथा नात्रत्यासन्नातिदूरासु भ्रमणादिको विषयदोषः, नापि चलनादिरूप आधारदोषः, न तिमिराद्युपप्लवोऽक्ष्णां, नापि मनसो निद्राद्युपहतत्वमिति कारणगुणपर्यालोचनादबाधितत्वं निश्चीयते तथा नायं शास्ता रागद्वेषोपहतो नाप्यज्ञ इति। आप्तगुणपर्यालोचनात् । श्रुतज्ञानस्याप्यबाधितत्वं निश्चित्या-संवादेऽपि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्त इति युक्तम् । कारणगुणगुणनिश्च-यश्च यश्च क्वचिदबाधितत्वेन । न चेतराश्रयत्वम् । व्यक्तिभेदात् । अनादित्वाच्च संसारस्य ।यदप्यभ्यधायि—इन्द्रियाणामतीन्द्रि-यत्वाद् गुणानां कथं प्रत्यक्षादिना ग्रहणमिति । तदेतद्दोषेष्वपि समानम् । तेऽपि हि न प्रत्यक्षादिना प्रतीयन्ते । अथ मिथ्यात्वा-त्तन्निश्चयः । सम्यक्त्वाद् गुणानां किं न भवति । अथ घटस्योद-काहरणलक्षणशक्तिर्मृत्पिण्डान्न भवति । तच्छक्तिविकलत्वा-त्तस्य तथाऽर्थतथात्वप्रकाशनशक्तिः प्रमाणरूपा कारणेभ्योऽसती भवन्ती उत्पत्तौ स्वत इत्युच्यते । किमयथार्थप्रकाशनशक्तिः कारणेभ्योऽस्ति, न वा? । नेति चेत् । कथमप्रामाण्यं परतः? । अपि च सा शक्तिः सतो भिन्ना, किं वाऽभिन्ना, अथ भिन्नाभिन्ना, अथोभयनिषेधः? । यद्यभिन्ना, अप्रमाणशक्तिरपि शक्तिमत्स्वरू-पवन्न दोषेभ्यः स्यात् । अथ भिन्ना तर्हि प्रामाण्यजननश-क्तिरपि कारणेभ्यो भिन्ना । न चात्र व्यवस्थितविभाषा । अथ सा नास्ति । कारणेभ्योऽशक्तादुत्पद्यमानं प्रमाण्यं सर्वस्मादु-त्पद्येत अहेतु वा स्यात् ततश्च सर्वत्र स्यात् न वा क्वचिदिति । किंच सा शक्तिमति सम्बद्धा, असम्बद्धा वा? । यद्यसंबद्धा न तस्य सा । अथ संबद्धा तदा कार्यकारणभावान्नापरो व्यतिरिक्तस्य सम्बन्धः । तत्र यदि शक्तिमता शक्तिर्जन्यते इति पक्षस्तदा किं तेन शक्तेन जन्यते, किं वा अशक्तेन? । यद्यशक्तेन

तदाऽन्येनापि अन्येत । अथ शक्तेन तदाऽपि यदि सा शक्तिरभिन्ना तदा पूर्वोऽपि तथैवास्तु किं भेदकल्पनया । अथ भिन्ना तदा तदेव बाध्यं तदेवोत्तरमित्यनवस्था सम्बन्धान्तरं च निषेत्स्यमानमास्त इत्यास्ताम् । व्यतिरेकाव्यतिरेके च प्रामाण्यं स्वतः परतश्च स्यात् । उभयनिषेधस्तु वस्तुनो नोपपद्यते इति । नहि तदेव तदानीमेव विधीयते निषिध्यते चेति युक्तम् । तन्नोत्पत्तौ स्वतः प्रामाण्यम् । स्वकार्यपरिच्छेदे तु प्रवर्त्तमानमप्रमाणमपि न किंचित् परमपेक्षत इति स्वतः स्यात् । अस्वसंवेदनवादिनस्तु ज्ञानस्वरूपमपि न स्वतः सिद्धं कुत एव तद्गतं प्रमाण्यमिति । यच्चोक्तम्—किं बाध्यं किं बाधकं कश्च तद्भावइति । तत्रासत्प्रकाशनसामर्थ्यं मिथ्यात्वं बाध्यम् । तथाहि—ज्ञानस्य सदर्थप्रकाशनशक्तिरिवासदर्थप्रकाशनशक्तिरप्यस्ति । किं नानन्तं सर्वमेव प्रकाशयतीति चेत् । न, नियतविषया हि भ्रान्तयो भवन्ति । यदपि क्वचित् किंचित् प्रकाशयतीति । तच्च क्वचिद्बाह्यसादृश्याद् भ्रमहेतोः, क्वचिद्विचित्रानुभवाहितवासनाप्रबोधविपर्यासादिति । तथा बाधकमपि समानजातीयं वा समानकालं भिन्नकालं वा एकसन्तानवर्त्ति वा एकविषयं सन्मन्यन्ते । ननु यदेव बाध्ये विज्ञाने वस्तु प्रतिभातं तदेव यद्यसतं बाधकेऽपि प्रतिभाति तत्कथं तद्बाधकं संवादकमेव स्यादित्युक्तम् । नासतं प्रतिभाति किंतु यदेव हि मिथ्याज्ञानेनासदाकारारोपेण वस्तु प्रतिपन्नं तदेव बाधकेन तदाकारनिरासेनान्यथा प्रतीयत इति । अथैकंवस्तु उभयविज्ञानगोचरचारि । अन्यथा प्रतिभासे सति नास्तीत्युच्यते । क्षणिकाद्वा । तत्र यतो विज्ञानप्रतिभासभेदवद्भेदप्रतिभासोऽपि आत्मनोऽस्ति । तथाहि—तदेवेदं वस्तु

मरुमरीचिकारूपेणेदानीं चकास्ति । जलात् पूर्वं जलरूपेण प्रतिभातमासीदिति । एतच्च क्षणिकत्वनिराकरणप्रस्तावे प्रतिपादयिष्यामः । तथा तुच्छरूपमनभ्युपगच्छतां सदसदात्मकवस्तुग्राहिणां न तत्पक्षक्षेपः क्षतिमावहतीति । ततो वस्तुग्राहि प्रमाणं प्रमाणान्तरशून्यमात्मानं वेदयमानं स्वग्राह्यमारोपितासदाकारविविक्तं च प्रतिपद्यमानं ज्ञानं ज्ञेयाभावव्यवहारं प्रवर्तयतीति कथं न बाधकाभावनिश्चय इति । तस्मात् स्थितमबाधितं प्रमाणमिति । ततः साधूक्तं बाधविवर्जितमिति । सूक्तमिति । प्रमाणोपपन्नं लक्ष्यते व्याप्यते प्रामाण्यं तादात्म्यादनेनेति लक्षणमिति । अत एव तद्भावस्तद्भावे तदभावे बाऽभाव इति दर्शयितुमाह-वेदे स्वरोदय इति ।

वेदे स्वरादयो नैव प्रमाणं बाधसंभवात् ।
प्रमाणं बाधवैकल्यादर्हंस्तत्त्वार्थदर्शिनः ॥

वेदेस्वरश्चादिग्रहणात्प्रधानान्तरज्ञानपरिग्रहस्तेन प्रमाणं व्यापकाभावात्तदभावश्च विरोधिसन्निधेस्तदेवाह—बाधसंभवादिति । बाधनं बाधस्तदसंभवात् । बाधाबाधयोः परस्परविरोधात् । निमित्तेन निमित्तिनं दर्शयति—प्रमाणमित्यादि । शक्रादिभ्यः पूजामर्हतीति यद्वा रागादीनरीन् हन्तीत्यर्हन् । तत्त्वं जीवादयः सप्त पदार्थास्तान् वेदयतीति नन्द्यादिभ्यो युः । तत्ववेदनेन हि हेतोः सिद्धिं दर्शयति । यत एव तत्त्ववेदनोऽत एव तज्ज्ञेयेऽतत्त्वारोपनिरास इति । एतच्च सर्वज्ञसिद्धौ दर्शयिष्यते । चोदनायास्तावदपौरुषेयत्वनिबन्धनं प्रामाण्यं समूलमुन्मूलयितुमाह । वचस इत्यादि । अनेन हि प्रयोगार्थो दर्शितः । प्रयोगस्तु यद्येनासंभवद्विशेषस्वरूपं तत् तेन सकलमेव समानहेतुकः । यथाऽसंभवद्विशेषः पटः पटान्तरेणासंभवद्विशेषाणि

वा पौरुषेयत्वेनाभिमतानि वाक्यानि पौरुषेयैर्वाक्यैरिति । न तावदयमसिद्धो हेतुः। यतः सविशेषो दृश्यो वा स्याददृश्यो वा। दर्शनाभावान्न दृश्यदुर्भगत्वादिः । दृश्यत इतिचेत् । न, जैनेन्द्र-घृषितेत्यादिष्वपि पौरुषेयेषु तस्य भावात् । विषापनयनादिको विशेष इति चेत्। न, तस्य शाबरेष्वपि मन्त्रेषु भावात् । न च सत्यतपः प्रभावतां सङ्केतमात्रतयाऽस्य मन्त्रत्वमुपलभ्यते । ते हि कांचन देवतां समाराध्य यामिमामस्मद्‌ग्रथितां वर्णपदक्रमरचनामध्येष्यते । तस्मै त्वयेदं फलं दातव्यमिति सङ्केतयन्ति । अन्यथा नित्यान्मन्त्रात् सर्वदा फलदा न प्रवृत्तिः स्यात्। यतो हि भावशक्तेः फलोत्पत्तिः साऽविकलेति न फलवैकल्यं कदाचिदपि स्यात्। न हि कारणसाकल्ये कार्यवैकल्यं युक्तिमत् । तस्याकारणत्वप्रसङ्गात् । अथ न केवलान्नित्यमन्त्रादिष्टफलसिद्धिः, किं तर्हि विधानादिसहकारिकारणसव्यपेक्षादिति । ननु यदि मन्त्राः विधानादन्यतो वा क्वचित् स्वभावातिशयमासादयेयुस्तदाऽपेक्षतां सहकारि कारणम् । न चासादयन्ति । तथाहि—स सहकारिणा विधीयमानो विशेषस्तेभ्यो व्यतिरिक्तो वाऽव्यतिरिक्तो वा स्यात्? । व्यतिरेके ते स्वरूपेण निरतिशया एव । विधानादिसहकारिसन्निधानेऽपि पूर्वकालवन्न फलं दद्युः । अव्यतिरेके तेषामनित्यताप्रसक्तेः । तथा च पौरुषेयत्वमेव स्यात् । किञ्च यदि भावशक्त्यैव संस्कार्या मन्त्राः फलं प्रयच्छन्ति तदा तदा यजमानस्येवान्यस्यापि सिद्धिविधायिनो भवेयुः । न ह्यन्यं प्रत्यविचलितरूपो भावोऽतद्भावो भवति । तेन तस्य कस्यचित् स्वभावस्यानपाकरणात् । अन्येन वा कस्यचित् स्वभावस्यानुत्कर्षणात् । तन्नापौरुषेया मन्त्राः । अवैदिकानां च जैनादियन्त्रकल्पानां पुरुषप्रणीतानां दर्शनात् । तत्राप्यपौरुषेयत्वकल्प-

नायां नापौरुषेयमवितथ्यं स्यात् । तथाहि—जैनेतरयोर्मन्त्रकल्पयोर्हिंसामैथुनमिथ्यादर्शनादयोऽभ्युदयहेतवोऽन्यथा च वर्ण्यन्ते तत्कथमेकत्र विरुद्धाभिधायि द्वयं सत्यं स्यात् । जैनानाममन्त्रत्वे तदन्यत्रापि कोशपानं करणीयं स्यात् । विषकर्म्मादिकृतोऽपि हि जैनाद्यमन्त्रास्तदन्यत्रापि मन्त्रत्वं न स्यात् । मुद्रामण्डलध्यानेन रचनान्तरैः कर्म्माणि विषापनयनादीनि क्रियन्ते । नैव तान्यपौरुषेयाणि नित्यानि वा युज्यन्ते । तेषां पुरुषक्रियासंभवे ऽक्षररचनायाः कः प्रतिघातः पुरुषाणां येन मंत्रत्वं विशेषो भवेत् । अथ यदि सत्यतपःप्रभाववत् पुरुषप्रभावौ मन्त्रकल्पौ कथं परस्परविरोधिनौ । न वै सर्वत्र तौ सत्यतपःप्रभाववत् पुरुषप्रभावः किन्तु क्षुद्रदेवताप्रतिपालकोऽपि हिंसाद्यनुष्ठानसाध्यफलः कश्चिदिति न पौरुषेयत्वे विरोधः । अथ वेदेतरयोस्तत्लक्षणोऽस्त्येव विशेषः । सत्यम् । अस्ति न केवलं तयोरेव न, किं तर्हि डिंडिकपुराणेतरयोरपि । न स क्रियाभेददीपनो नाम भेदः पुरुषकृतिं बाधते । अन्यत्रापि प्रसङ्गात् । यदि च तादृशीं रचनां पुरुषाः कर्तुं न शक्नुयुः कृतां वाऽकृतसङ्केतो विवेचयेदियं पुरुषकृता नेयमिति तदा व्यक्तमपौरुषेयो वेदः स्यात् । तन्न दृश्यो विशेषः । नापि द्वितीयः । अनुपलभ्यमानस्य विशेषकत्वात् । नागृहीतं विशेषणं विशेष्यं विशेषयति । अथ यथा विषं नागरस्वरूपादनुपलभ्यमानशक्तिकमविशिष्यते तथा लौकिकवैदिकयोः स्वरूपभेदानुपलक्षणे महान् विशेषः । ननु विषस्वरूपान्न काचिदपरा शक्तिरस्ति या भेदिका स्याद्भवतु वा । तत्र व्यतिरिक्ता, अव्यतिरिक्ता वा शक्तिः सा कार्यदर्शनाद्व्यवस्थाप्यते । अत्र किञ्चित् कार्यमस्ति यद्दर्शनाद्भेदव्यवस्था स्यात् । अथात्रापि प्रमाणलक्षणे विशेषेऽपौरुषेयत्वं सत्यपौरुषेयत्वे वि-

शेष इतीतरेतराश्रयत्वम् । किञ्च किल गिरां मिथ्यात्वहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयत्वात् तदभावे तन्निबन्धनस्याप्रमाण्यस्य निवृत्तेः प्रमाण्यं वेदे भविष्यतीति परस्याशयः । तर्हि गिरां सत्यत्वहेतूनां गुणानां पुरुषाश्रयत्वात्तदभावे तन्निबन्धनस्य प्रामाण्यस्य निवृत्तावनर्थत्वमेव वेदस्य स्याद्विपर्ययो वा । तथाहि—ज्योत्स्नादयोऽपौरुषेया अपि रात्रौ पीते वस्त्रादौ रक्तज्ञानहेतुतां प्रतिपद्यमानाः मिथ्याज्ञानहेतवो दृश्यन्ते । तन्नापौरुषेयत्वात् प्रामाण्यम् । किं चापौरुषेयत्वं प्रत्यक्षेण वा व्यवस्थाप्यते अनुमानेन वा? । न तावत् प्रत्यक्षेण । तस्याक्षानुसारितया प्रवृत्तेः । अक्षं च वर्त्तमानकालभाविनि वस्तुनि प्रत्यासीदति । अतस्तदनुसारिणी धीस्तावत् कालस्यैवार्थस्य व्यवस्थापिका, नातीतानादिकालस्य । भावकालस्य पौरुषेयता दुर्निवारा स्यात् । अनादिकाललिङ्गितस्य वेदस्यापौरुषेयत्वमध्यक्षग्राह्यमभ्युपगच्छतो मीमांसकस्य सार्वज्ञाभ्युपगमो विरुद्धवचः स्यात् । तन्नाध्यक्षग्राह्या पौरुषेयता । नाप्यनुमानग्राह्या । यतो ऽनुमानं लिङ्गबलेनोदयमासादयति । नचापौरुषेयत्वप्रतिबद्धं किञ्चनापि लिङ्गमस्ति । यद्बलेनानुमानमुदयमासादयेत् । कर्त्तुरस्मरणं लिङ्गमिति चेत् । ननु तदस्मरणं वादिनो लिङ्गत्वेनोपपादीयेत, सर्वस्य वा? । न तावद्वादिनः । तस्य सकर्तृकेऽपि सद्भावेनानैकान्तिकत्वात् । नापि सर्वस्य । तस्यासिद्धत्वात् । तथाहि—स्मरन्त्येव बौद्धाः वेदस्य कर्तृत्वम् । अष्टकादीन् काणा अहिरण्यस्यङ्कर्भन्तं न तदस्मरणं हेतुः । अथ छिन्नमूलं वेदे कर्तुरस्मरणम् । तथाहि—अनुभवो मूलं स्मरणस्य । न च वेदे कर्तुरनुभवः । ननु केन कर्तुरनुभवः? । किं प्रत्येक्षेण उतानुमानेन? । तत्र यदि प्रत्यक्षेण कर्तुरननुभवाद्वेदे छिन्नमूलं स्मरणं

तदाऽऽगमान्तरेऽपि प्रत्यक्षेण वादिप्रतिवादिभ्यां कर्तुरननुभवा-च्छिन्नमूलमस्मरणं स्यादिति । तदप्यपौरुषेयत्वं प्रसज्यते । अथा-नुमानेन तदाऽनुमानस्य वेदकर्तृसाधकस्य प्रतिपादितत्वात् कथं छिन्नमूलमस्मरणम् । अथानुमानमनेन बाध्यते तदेत-रेतराश्रयत्वम् । तथाहि-तद्बाधेऽआगमस्य प्रामाण्यम् । अस्य च प्रामाण्ये तद्बाध इति । अथागमान्तरे प्रयोजनाभावात् कर्तुरु-पलम्भे यत्नं वादी न कृतवान् तेनानुपलम्भः । तन्न, कृतयत्ने-नापि केषांचिद्वटे वटवैश्रवणादिना कर्तुरनुपलम्भात् । अथ वैदिकेषु कर्म्मसु प्रचुरव्ययेषु बह्वायासेषु च प्रवर्त्तमानो यत्ने-नापि कर्त्तारमुपलम्भं कृतवान् न चोपलब्धवान् । ततो ज्ञायते नास्ति कर्ता । तत्रानुपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु देशकालस्वभावविप्रकृष्टेषु यत्नवतोऽप्यनुपलम्भो नासत्तां शोधयतीति । नास्मर्यमाणकर्तृ-त्वमनुमानं नाप्यर्थापत्तिरभावप्रमाणं वा । तयोर्निराकरिष्य-माणत्वात् । नापि "यद्वेदाध्ययनं तदध्ययनपूर्वम् । वेदाध्ययनत्वा-त् । इदानीन्तनाध्ययनवत्" इत्यव्याभिचारि साधनम् । अन्य-था "यः पथिकाग्निः सकालापूर्वको नारणिनिर्म्मथनपूर्वकः । पथिकाग्नित्वात्" इदानीन्तनपथिकाग्निवदित्यादेरपि साध-नता स्यात् । एवमन्यदपि यदपौरुषेयतासाधनं तदविद्यमानप्रति-बन्धं सर्वमनैकान्तिकमेव । तन्नानुमानादवसेयाऽप्यपौरुषेयतेति । किञ्चायमपौरूषेयवाद्याह—

समयः प्रतिसत्यं वा प्रत्युच्चरणमेव वा ।
क्रियते जगदादौ वा सकृदेकेन केनचित् ॥

अयं हि पुरुषेण सम्बन्धः क्रियमाणः प्रतिसत्यं किमेकः क्रियते, किं वाऽनेक इति? । एकत्वे कृतको न स्यात् । पूर्वमेव सिद्धत्वात् । अनेकेऽपि किं सर्वे वाचकाः, किं वा

तेषां मध्ये एकः कश्चिदिति? । यद्येकस्तदा तदभावे शेष संबन्धसद्भावे ऽपि प्रतीतिर्न स्यात् । सर्वेऽपि वाचकाः किं समुदिता, अथान्यथा? । तत्र सर्वसंबन्धानां समुदायाभावान्न किञ्चित् केनचित् प्रतीयते । अथ किमनेन यस्य यः संबन्धः स तेन प्रतिपत्स्यत इत्यस्तु नामैवम् । यदा पुनर्बहुभिः पुंभिरेकस्य समानार्थाः बहवः संबन्धाः क्रियन्ते तदा किं प्रावृत्तिकन्यायेन किं विकल्पेन किं वा समुच्चयेन प्रतिपादयेयुः? । तत्र प्रावृत्तिकक्रमो यदा पशूनां पत्त्यास्थितानामालम्भनार्थं शलाकया चतुरञ्जनं क्रियते तदा यस्य प्रथमं नयनाञ्जनकृतस्तस्यैव वध इति तेन न्यायेन यः प्रथमः संबन्धः कृतस्तेनैवार्थप्रतिपत्तिरिति तर्हि शेषाणामानर्थक्यमिति । अथ विकल्पो भवति । यत्रैकमुपादाय परोपादाने यत्ने स्यादिह तु प्रथमेनैव प्रतिपन्नत्वात् किमन्येन । व्यवहारस्याप्रतीतेः । समुच्चयोऽपि नैवास्ति । तदुक्तम्—समुच्चयोऽपि नैवेषामिति । तदेवमाद्यस्यापि पौरूषेयसंबन्धस्य पाश्चात्यसंबन्धवन्नार्थं प्रतिपादकत्वमिति । किं च पुरुषः किं प्रतिपन्नार्थं पूर्वसंबन्धः करोति किं वाऽप्रतिपन्नार्थमिति? । पूर्वस्य कृतत्वात् किं तस्य करणेन । अपूर्वस्य करणे नार्थप्रतीतिः स्यात् । श्रोतुस्तदैव भविष्यतीति चेत् कथं वक्ताऽप्रतिपन्नार्थं करोति । तस्मान्न पौरूषेयः संबन्धः किंत्वर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दस्य वाचिका शक्तिरर्थस्य तद्वाच्यशक्तिरयमेवासौ संबन्ध इति । नित्यत्वेऽपि यस्यैव प्रतीत स्तस्यैव प्रतीतिं जनयति नान्यस्येति तदेतदविदितपरमार्थस्य प्रलपितम् । तथापि-न नित्यः संबन्धः पुरूषेण कश्चित् क्रियते किं तु सङ्केतमात्रादनित्यादेव शब्दादर्थप्रतीतिरिति । तन्न कश्चिन्नित्यः संबन्धः । शब्दस्य नित्यत्वात् तस्यापि नित्य-

त्वमेति चेत्। न च सर्वदोपलब्धिः। तदुक्तम्—नित्यत्वव्यापित्वेऽपि शब्दस्याकाशस्येव प्रयत्नानन्तरमुपलब्धिरुपपद्यते। तथाहि—कूपादौ पूर्वमनुपलब्धस्य प्रयत्नादाकाशस्योपलब्धिर्दृष्टा। न च तस्यानित्यत्वम्। नापि व्यापित्वेऽपि सर्वत्रोपलम्भः। तथा शब्दं कुरु व्यपदेशा आकाशं कुर्विति व्यपदेशवन्नानित्यत्वं साधयन्ति। तथा स्तिमितवायुस्थगितस्य शब्दस्य कोष्ठ्येन वायुना तदपसारणेन कालस्थैर्येनोपलब्धिः स्वरूपमात्रस्यैवोपलब्धेः। नियतदेशया हि वायवीया ध्वनयः प्रतिपन्नाभिन्नू यथा शब्दकर्तुस्तेन न सर्वत्र सर्वेषामुपलब्धिरिति। अत एव यस्यां दिशि न वायोर्गतिर्न तत्र शब्दः श्रूयते इति। तथैकस्यैव मुखस्य व्यञ्जकस्यादर्शखड्गादिभिर्भेदाद्यथा भेदास्तथा ध्वनिधर्मा अल्पमहत्वादयः सान्निध्याच्छब्दे उपलभ्यन्ते तेन न प्रत्ययभेदित्वादनित्यत्वमिति। यथा हि घटः स्वल्पेन महता वा शब्देन प्रतिपाद्यमानो न भिद्यते तथा शब्दोऽपि महता ध्वनिना अल्पेन वा व्यज्यमानोऽर्थप्रतिपादनलक्षणार्थक्रियाकारी न भिद्यते इति। अथ वायवीनां श्रोत्राग्राह्यत्वात् कथं तद्धर्माणामल्पमहत्वादीनां श्रोत्रेणोपलम्भ इति। न शब्दस्यैकत्वेनोपलब्धिर्न तद्धर्माः कल्प्यन्ते। तथाहि—स एव गकारो महानल्पो वा न तु सोऽयमन्य इति प्रतीतिः। तस्माद् ध्वनिधर्मैः सान्निध्यात्तथाभासत्वमिति। अथ भिन्नदेशस्थितैः पुरुषैः भेदेनोपलब्धेर्नैकः शब्दः इति। तदप्यादित्येनानैकान्तिकम्। तथाहि—विभिन्नदेशस्थिताः पुरुषा एकमप्यादित्यं केचित् पश्चिमायां दिशि उपलभन्ते, अपरे पूर्वस्यामिति। तदप्यसंगतमिति। तथाहि—व्यञ्जकेन किमावरणविनाशः क्रियते, अथ शब्दसंस्कारः, किं वा श्रोत्रसंस्कार उभयसंस्कारो वा ?। तत्रावरणं

यदि नित्यं न तस्य विनाशः । अथानित्यं तदा यदि नाशितं तदा मृतः पुनर्न जीवतीति सर्वदा शब्दत्तुपलभ्येत । अथ क्षणिकसंतानेनेोपपद्येत तदा सर्वदाशान्तरमुपलभ्येत प्रयत्नविरामेऽपि शब्दस्य मीमांसकैर्व्यापिनो निरवयस्येोपगमवत्संस्कारे सर्वत्र सर्वैरुपलम्भः स्यात् । श्रोत्रं संस्कृतं सर्वान् शब्दानुपलभेत । न हि चक्षुरुन्मीलितं कंचिदेवेोपलभते योग्यदेशस्थं नान्यमिति दृष्टम् । अपि च तत्किमाकाशमथान्यदेव किंचित्? आकाशस्यैकत्वात सर्वेषां सर्वत्र सर्वोपलब्धिः स्यात् । अथास्माकं मीमांसकानां प्रतिपुरुषं भिन्नं श्रोत्रं तेन नायं प्रसङ्गः । न सर्वेषामात्मनां सर्वव्यापित्वादेकश्रोत्रसंस्कारे सर्वे आत्मन उपलभेरन्निति तत्प्राप्यकारित्वेऽपि । अथ संबन्धेऽपि यस्यैवादृष्टेनोपभोगाय संस्कृतं श्रोत्रं स एवोपलते नान्यस्तद्देशस्थोऽपि । यथा नगरस्थितोऽपि तदधिकाराद् भ्रंशितो न तद्भोगं लभते इति । नैतदस्ति । तददृष्टमपि सर्वसंबन्धि किं न भवति। सर्वैरकणादिति चेत् । सर्वे किं न कुर्वन्ति । मनोहि संचाराभावादिति चेत् । ननु सर्वव्यापित्वेऽविचलितरूपत्वेनैतद्युज्यते । एकस्य मनोभिसंबधो नान्यस्येति । तस्माद्यत्किञ्चिदेतदिति । एतेनोभयसंस्कारोऽपि निरस्त इति । नित्यपरमाणवारब्धस्य घटस्येव नित्यवर्णारब्धस्य क्रमस्यानित्यत्वे वर्णनित्यत्वं क्वोपयोगि । अथ वर्णानां वाचकत्वं न क्रमस्य । न हि घटक्रमो वाचको दृष्टः । नैतदस्ति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां हि क्रमस्यैव वाचकत्वं न वर्णानाम् । अन्यथा व्यस्तक्रमाणामपि तदर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । कमविशिष्टानां वाचकत्वमिति चेत् । न, समर्थविशेषणात् तस्य चपौरुषेयत्वात् । यद्यक्रमस्य पट्टकुटीदृष्टान्तेन नित्यत्वं व्यावर्णितं तत्सदाजलसाङ्गाज्जाद्य-

क्षुभितम् । तथाहि—तन्तु पट्टकुटीं नष्टां कुर्वंस्तामेव करोति न पुनरपूर्वामिति । तद्वद्वर्णक्रमोऽपि नापूर्वः क्रियते इति । यतो दृष्टान्तेऽपि न तस्याः नित्यत्वं तत्कथं दृष्टान्तात् क्रमस्य नित्यत्वम् । कल्पितं तु व्यवहारमात्रं न वस्तु साधयति । न च नित्यव्यापिनां वर्णानां क्रम उत्पद्यत इति । एतच्चाग्रेऽभिधास्यते । तस्मात्सङ्केतमात्रमेव न कश्चित्सम्बन्ध इति । किं च किमसौ एकार्थेनियमतः सङ्केतेनाभिव्यज्यतेऽनेकार्थेनियतो वा? । यद्येकार्थेनियतो सङ्केतवशादर्थान्तरे वेदस्य गतिः स्यात् । दृश्यते च व्याख्यातृविकल्पः। अथ मास्तु दृष्टविरोध इत्यनेकार्थेनियतोऽभिव्यज्यते तर्हि सकलार्थसाधारणस्य वेदस्य इष्टव्यक्तिमेव करोति व्याख्यातृरूपः समयकारः। कुत एतत् । तेनाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति श्रुतौ खादेच्छ्वमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र काप्रमा । तन्न स्वाभाविकः शब्दार्थयोः सम्बन्धः किन्तु सङ्केतमात्रमेव भवति। असौ नित्यो वा स्यादनित्यो वा? । अनित्यो पुरुषेच्छावृत्तिरवृत्तिर्वा पुरुषाधीनत्वेन पुरुषाणां यथाभिप्रायं देशादिपरावृत्त्या तेनार्थप्रतिपादनं स्यात् । न हि छात्मना यत्नः क्वचिन्नियुज्यते । पर्वतादिवत् । पुरुषे स्वप्रवृत्तित्वे कथमपौरुषेयत्वं स्यात्। नित्योऽपि शब्दार्थयोराश्रितः स्यादनाश्रितो वा? । अनाश्रितत्वे आकाशकल्पस्य कः संबध्यर्थः । आश्रितत्वे वाऽऽश्रयाणामनित्यत्वादाश्रितेऽप्यनित्यता स्यात् । अथ सामान्यस्यैवाश्रयत्वभावात्तस्य च नित्यत्वात् कथमाश्रयनित्यत्वात्संबन्धस्यानित्यता । तदसत् । सामान्यस्य परपरिकल्पितस्याभावात् । तथा तद् व्यक्तिभ्यो भिन्नं स्यादभिन्नं, वा भिन्नाभिन्नं वा? । न तावद्भिन्नाभिन्नम्। विरोधात्। अथ केनाप्यंशेन भिन्नं केनाप्यभिन्नम् । ननु कथं निरंशस्य सामान्यस्यैतत्। किं च यमात्मानं पुरोधायेद्

सामान्यमयं विशेष इति व्यवस्थाप्यते यदि तेनात्मना भेदस्त-दा भेद एव अथाभेदस्तदाऽभेद एव। अथ तत्रापि भेदो तर्ह्य नवस्था। नचेदृशं वस्तुगतसारवमध्यक्षमीक्षामहे। तन्न ताभ्यो भिन्नाभिन्नम्। तासां नानात्वे तस्यापि नानात्वोपपत्तेः। तदेकत्वे तासामेकताप्रसङ्गादिति। नाभिन्नमपि भिन्नम्। असामान्यरूपतापत्तेः। दण्डादिवत्। अनेकसंबन्धासामान्य-दिति चेत्। न, संख्याकार्यद्रव्यादेरपि सामान्यरूपताप्रसङ्गात्। अथानुस्यूताकारानुभूयमानं सामान्यं नेतरदिति चेत्। ननु किमात्मरूपानुस्यूतं पररूपानुस्यूतं वा?। न तावदात्म-रूपानुस्यूतम्। आत्मन्यनुगमाभावात्। अथ पररूपानु-स्यूतम्। पररूपानुस्यूतेन किं तादात्म्यं तत्समवायो वा? तद्यदि तादात्म्यं पूर्ववद्दोषप्रसङ्गः। अथ समवायः। तदयुक्तम् तस्याभावात्। भवतु वा स सर्वव्यापि गोत्वं यथा गोपिण्डे-ष्वसमर्थयति तथा कर्कादिपिण्डैरपि संबन्धयेत्। अवान्तरसंबन्ध-कल्पनायां अनवस्था। किं च सामान्यं व्यक्तिषु वर्त्तमानमेक-देशेन वा वर्त्ततअनेकदेशेन वा?। नैकदेशेन। निष्प्रदेशत्वात्सा-मान्यस्य। नापि सामस्त्येन। एकस्यामेव व्यक्तौ परिसमाप्ति-प्रसङ्गात्। किं च कैयं वृत्तिराधेयता वा स्यात् व्यक्तिपूर्वा व भवेत्। नाधेयता। निष्क्रियत्वात्। सामान्यस्य गुरुणो हि द्रव्यस्य पततः स्थिरिकरणादाधारः स्यात्। न चैतत् स्थिते भिन्नाभि-न्नकरणेन सामान्ये युज्यते। नापि व्यक्तिः। नित्यस्य व्यक्तेरया-गात्। तथाहि—व्यक्तिरावरणापगमे सति ज्ञानजनकत्वमुच्यते, न च नित्यस्य ज्ञानजनकत्वं विद्यते। यदेव हि ज्ञानजनकाव-स्थायां सामान्यरूपं तदेव व्यक्तावस्थायामपीति प्रागेव जन-येत्। यद्वा अव्यक्तावस्थायामप्येकरूपत्वाज् जनयेत्। अथ

कारकान्तरमपेक्ष्य जनयति । ननु कारकान्तरेण किं तस्य जनकत्वं क्रियते अथ ज्ञाप्यते ? तद्यदि क्रियते। सुस्थितं नित्यत्वम्। अथ ज्ञाप्यते सिद्ध तर्हि जनकत्वम्। कारकान्तराभावेऽपि भवतु को दोष इति चेत्कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । अथ कारकत्वेऽपि कार्यं जनयेत् । अहो राजाज्ञा गरीयसी देवानां प्रियस्य इतोऽपि न विद्यते सामान्यम् । तदुपलम्भकप्रमाणाभावात् । नन्वस्ति प्रमाणमनयोः सादृश्यम् । एषां सारूप्यं तेन सदृशोऽयमसौ वाऽनेन सदृश इत्यादिज्ञानमप्रतिपन्नसामान्यस्य नोपपद्यते । अस्तीदं विज्ञानं बाधकविकलजातिज्ञापकम् । तदेतद्युक्तम् ।यतः किं तेन निमित्तभूतेनैव विज्ञानमुत्पाद्यते कर्म्मतापन्नेन वा ? । तद्यदि निमित्तभूतेनोत्पाद्यते तदा ता एव व्यक्तयः समानाकारपरिणतास्तन्निमित्तं सन्तु अलं परपरिकल्पितेन सामान्येन। अथ कर्म्मतापन्नेनोत्पाद्यते तेनैवावभाति। न त्वशेषव्यक्तिसाधारणं सामान्यरूपमध्यक्षमीक्षामहे । तत्र किं चित्सामान्यं यत्राश्रितः सबन्धः स्यात् । किं चाश्रयेण नित्यस्य सतः संबन्धस्य उपचारः क्रियते न वा?। अकरणे साकल्येन सकलं जगदाश्रयेत् । करणे वा स तस्माद्भिन्नः स्यादभिन्नो वा ? । अभेदे नित्यताहानिप्रसङ्गात् । भेदे च न किंचित्संबन्धस्य कृतं स्यात् । तत्संबन्धेऽप्युपकारकरणकल्पनायामनवस्था गगनतलावलम्बिनी धूमलतिकेव प्रसरन्ती दुर्निवारा स्यात्। तन्न कश्चिन्नित्यः सम्बन्धः। न च क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरोधेन सम्बन्धः सामान्यमन्यद्वा वस्तु नित्यं समस्तेऽपि जगत्यस्ति । किं चासौ सम्बन्धः प्रतीतो वार्थं प्रकाशयेदप्रतीतो वा? । अप्रतीतस्य सन्निधिमात्रेणार्थप्रकाशने सर्वदा सर्वप्रतिपत्तॄणां प्रकाशयेत् । प्रतीतश्चेत् केन प्रतीतः । किं प्रत्यक्षेण, आहोस्विदनुमानेन ? । न

तावत् प्रत्यक्षेण । शब्दार्थव्यतिरेकेण तस्यानुपलब्धेः । नाप्यनुमानेन । लिङ्गस्य प्रत्यक्षेण सम्बन्धस्याग्रहणात् । अनुमानेन तेनैव सम्बन्धग्रहणे इतरेतराश्रयत्वम् । तथाहि—यावन्न सम्बन्धग्रहणं तावन्नानुमानं यावन्नानुमानं तावन्न सम्बन्धग्रह इति । अपरेणानुमानेन सम्बन्धग्रहणेऽनवस्था । तन्न प्रमाणप्रतीतः सम्बन्धः । किञ्चासौ परिकल्प्यमानः तादात्म्यलक्षणः । तदुत्पत्तिलक्षणः संयोगलक्षणः, समवायलक्षणः, विषयविषयिलक्षणो वा स्यात् ।? तत्र न तावत्तादात्म्यलक्षणः सम्भवति । अप्रतीतेः । अन्यथा क्षुरोदकादिशब्दोच्चारणात् मुखपाटनपूरणादिरुपलभ्येत । न चोपलभ्यते । तन्न प्रथमः । नापि द्वितीयः । यतः शब्देन वा अर्थो जन्येत अर्थेन वा शब्दः । प्रथमपक्षे न कश्चिदपरिपूर्णः स्यात् । द्वितीयेऽपि अर्थेषु यथास्वं पुरुषबुद्धिनिरपेक्षाणां शब्दानां श्रवणं स्यात् । नचार्थमात्रात् पुरुषबुद्धिनिरपेक्षाः शब्दा उत्पद्यन्ते । तथाहि—अर्थदर्शनं ततस्तत्प्रतिपादनाभिप्रायस्ततो विवक्षा ततः स्थानकरणाभिघातः, ततः शब्दनिष्पत्तिरिति नार्थजन्यता शब्दानाम् । न च नित्यत्वेनाभ्युगतानामयं प्रकारः सम्भवति । तन्न तदुत्पत्तिलक्षणः । नापि संयोगलक्षणः । यतो मुखे शब्दस्योपलब्धिर्भूमावर्थस्य । नापि समवायलक्षणः । अयुतसिद्धानामाधाराधारभूतानामेव हि वर्ण्यते । न च शब्दार्थयोरयुतसिद्धिराधाराधेयभावो घटते । तन्न समवायोऽपि । विषये विषयिभावोऽपि वाच्यवाचकभाव एव । स च सति सम्बन्धे नित्ये साङ्केतिके वा स्यात् न पुनरसति सम्बन्धे । अन्यथा सर्वार्थे वाच्यवाचकभावः स्यात् । तन्न कश्चिद्वास्तवः सम्बन्धो यस्यां पौरुषेयता परिकल्प्येत । नापि वर्णा अपौरुषेयाः । तेषां लोकवेदयोर्भेदानभ्युपगमात् । तदपौरुषेयत्वसाधनेन

किञ्चिन्नापौरुषेयं स्यात् । ततो मिथ्याशब्दानामप्यपौरुषेयत्वे निष्फलैवापौरुषेयता । भेदाभ्युपगमे वाभ्युपेतहानिः प्रत्यभिज्ञाया अप्रामाण्य च स्यात् । तथाहि—वेदे गकारं श्रुत्वा पुंसः स एव गकारो यो मया लौकिकेषु वाक्येषूपलब्ध इति प्रत्यभिज्ञानोत्पत्तेस्तदप्रामाण्ये सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायामनाश्वास इति न वर्णानामपौरुषेयता भवतां श्रेयस्करीति । नापि वाक्यम् । यतस्तद्वर्णेभ्यो भिन्नं वा अभिन्नं वा अभेदे वाच्यमेव स्यात् वर्णा एव वा स्युः ? । भेदेऽपि तददृश्यं स्यात् दृष्टं वा ? । अदृश्यत्वे न ततो ऽर्थप्रतिपत्तिः स्यात् । न ह्यप्रतीताद्वाक्यादर्थप्रतीतिः साधीयसी । अप्रतीतादपि अर्थप्रतीतौ न प्रतीतेर्विरामः स्यात् । नापि दृश्यम् । अनुपलम्भात् । न हि देवदत्तादिवर्णव्यतिरिक्तं किञ्चिद्वाक्यमुपलभामहे । किञ्च वाक्यं वर्णद्वारेण वा प्रतायेत स्वातन्त्र्येण वा ? । न तावत्स्वातन्त्र्येण । न ह्यवर्णश्राविणो वाक्यप्रतीतिरस्ति । वर्णैरपि प्रतीयमानं वाक्यं सावयवं स्यात् , अनवयवं वा ? तेऽप्यवयवाः प्रत्येकं सार्थकाः स्युर्निरर्थका वा ?। सार्थकत्वे एकावयवप्रतीतावपि सकलवाक्यार्थप्रतीतिः प्रसज्येत । निरर्थकत्वे सकलावयवप्रतीतावपि न वाक्यार्थप्रतीतिः प्रसज्येत । नापि निरवयवम् । तद्धि वर्णैः समस्तैर्वा प्रत्याय्यते व्यस्तैर्वा ?। न तावत्समस्तैः । वनितावत् समस्तैरुच्चरितप्रध्वंसिनां वर्णानां सामस्त्यासंभवात् । नापि व्यस्तैः । प्रथमवर्णश्रवणकाले एव सकलस्य वाक्यस्य प्रतीतेः शेषवर्णोच्चारणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अथ समस्तवर्णसंस्कारवत्या ऽन्त्यवर्णबुद्ध्या वाक्यावधारणमिष्यते । ननु किं तत्स्मरणमुताध्यक्षम् ? । न तावत्स्मरणम् । विद्यमानान्त्यवर्णग्राहकत्वात् । नापि प्रत्यक्षम् । अविद्यमानपूर्ववर्णविषयत्वात् । अथ पूर्ववर्णस्मरणान्त्यवर्णग्रहणाभ्यां एकं विकल्पज्ञानं जन्यते

तेन वाक्यावधारणम् । नन्वेवं कल्पनाज्ञानविषयत्वे काल्पनिकत्वं वाक्येऽभ्युपगतं स्यात् न वस्तुरूपता । अनेकवर्णानां च एकवाक्यप्रतिपादनेऽर्थे क एषां व्याघातो येनैकं वाक्यं वर्णव्यतिरिक्तमर्थप्रतिपादकं कल्पयेत । कल्प्यमानं वा तदनित्यं वानित्यम् ? । यद्यनित्यं करणव्यापारेणान्वयव्यतिरेकानुविधानात् पौरुषेयमेव स्यात् । तदुक्तम्—

अनित्यं यत्नसंभूतं पौरुषेयं कथं तु तत् ।

अथ नित्यं सामर्थ्यतिरस्कारायोगात् सर्वदाऽर्थप्रतीतिं जनयेत् । आवृत्तत्वान्नेति चेत् । न, नित्यस्यावरणायोगात् । किंचित्कुर्वाणं ह्यावारणं स्यात् । न च नित्यस्य किंचित्कर्तुं पार्येत् करणे वा अनित्यताप्रसक्तेः । यदि च ताल्वादिव्यापारेऽपि कदाचिदनुपलब्धिर्वाक्यस्य स्यात् तदा व्यंग्यधर्मानुविधानात्किंचिदावरणमपि कल्पयेत । व्यङ्ग्यस्य हि घटादेरेव धर्मो यदुक्तप्रदीपादौ व्यञ्जके सति न सर्वदोपलब्धिः । अन्यथा ताल्वादिव्यापारे नियमेनोपलभ्यमानस्य शब्दस्य व्यङ्ग्यत्वपरिकल्पने घटस्यापि कुलालादिव्यङ्ग्यताप्रसङ्ग स्तन्न किञ्चिद्वाक्यं वर्णानुपूर्वी बोध्यमिति चेत् । ननु स्वाप्यानुर्विवर्णेभ्यो भिन्न । स्यादभिन्ना वा ? । न तावद्भिन्ना । भिन्नवाक्यदूषणेनैव तस्या निरस्तत्वात् । नाप्यभिन्ना वा । अनित्यत्वे तेषां पौरुषेयत्वमेव स्यात् तद्रूपायां वाऽनुपूर्व्यां अनित्यत्वमेव स्यात् न गगनमिति । किञ्च तेऽपि वर्णा नित्याः स्युरनित्या वा ? । अनित्यत्वे तेषां पौरुषेयत्वमेव स्यात् । नित्याः व्यापिनो वा स्युरव्यापिनो वा ? । अव्यापित्वे न सर्वत्रोपलम्भः स्यात् । तथाहि—कान्यकुब्जदेशव्यवस्थितस्य शब्दस्य न मान्यखेटदेशव्यस्थैः पुंभिरुपलम्भः स्यात् । अप्राप्यकारित्वाच्छ्रो-

त्रस्यादोष इति चेत्। न, तत्रापि योग्यतापेक्षणात्। अयस्कान्तायस्कर्षवत् व्यापित्वाभ्युपगमेनानुपूर्वी स्यात्। तथा हि—सा देशकृता वा स्यात् यथा पिपीलकादीनां पङ्क्तौ, कालकृता वा स्यात् यथा बीजाङ्कुरादीनाम्? तत्र न तावद्देशकृता। अन्योन्यदेशपरिहारेण वृत्तिर्हि देशपौर्वापर्यं तत्सर्वस्य सर्वत्र तुल्यदेशत्वाद्वर्णेषु न संभवति। वातातपादिवदात्मादिवच्च। नापि कालकृता। यतः कालपौर्वापर्यं यदैको नास्ति तदाऽन्यस्य सद्भावः स्यात्। तच्च नित्येषु न संभवति। सर्वदाभावात्। न चान्या गतिरस्ति। तत्कथं वर्णानुपूर्वीवाच्यं यदपौरुषेयं परिकल्पयेत। वाच्यदूषणेनैव च पदस्यापि निरस्तत्वात्तं न तद्दूषणं पृथगुच्यते। तत्र किञ्चिद्वैदिकोऽपौरुषेयनिबन्धनः प्रामाण्यलक्षणो विशेषो वेदे स्यात् यत्सद्भावादसिद्धता हेतोर्भवेत्। नापि विरुद्धता। हेतोः सपक्षे सद्भावात्। नाप्यनैकान्तिकता। जगतोऽहेतुकताप्रसङ्गात्। तथा हि—कार्यभेदाभेदौ कारणभेदाभेदपूर्वकौ। अन्यस्य भेदहेतोरभावात्। तदुक्तम्—अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यदुत विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च तौ चेन्न भेदकौ विश्वस्य वैश्वरूप्यं हीयते। तत्र यदि लौकिकवैदिकयोर्भिन्नकारणता स्यात्तदा भेदोऽहेतुकः स्यात्। कारणस्य हेत्वभेदस्याभावात्। तथा विकलेऽपि कारणभेदे यदि कार्यभेदो न भवेत् सोऽप्यहेतुकः स्यात्। न च भेदाभेदौ विहायापरं जगदस्तीत्यहेतुकं सकलं स्यात्। न चाहेतुकं नित्यम्। सकलत्वादिप्रसङ्गात्। तन्नानैकान्तिकतापि। तस्मात् स्थितमेतन्नापौरुषेयो वेद इति तत्र तन्निबन्धनं वेदस्य प्रामाण्यमिति स्थितम्। नन्वीश्वरस्य सर्वकर्तृत्वात् सर्वज्ञत्वे सिद्धे कथं न प्रामाण्यम्। तथाहि—भूभूधरादिकं बुद्धिमत्कार-

णपूर्वकम् । कार्यत्वात् । यद्यत्कार्यं तत्तद्बुद्धिमत्कारणपूर्वकम् । यथा घटादि तथा भूभूधरादिकं तस्मात्तथेति । ननु कस्येदमसिद्धं किं गृहीतसङ्केतस्य किं वाऽगृहीतसङ्केतस्य ? । यद्यगृहीतसङ्केतस्य तदा धूमोऽपि न नालिकेरद्वीपादायातस्य सिद्धः। अथ गृहीतसङ्केतस्य तदाऽस्मदादेः सिद्धत्वात् कथमसिद्धम्। नैतदस्ति । नागमसिद्धं वस्तु साधयति, किं तु प्रसिद्धम् । न च जगदादौ भूविमानादीनां प्रत्यक्षेण कार्यत्वं प्रतीयते । अनुमानेन प्रतीयत इति चेत् । तथा हि—यत्संस्थानवत्तत्कार्यम् । यथा पटस्तथा यद्रचनावत्तदवश्यं विनङ्क्ष्यति । यथा तन्तुव्यतिषङ्गजनितं रूपं तन्तुविनाशात्तन्मोचनाद्वा विनश्यति । ततो विनाशात् कार्यत्वं पृथिव्यादिरनुमीयत इति । अथ किमिदं रचनावत् किं परिमाणवः, किं वा अवयवी ? । न तावदणवः । तेषां नित्यत्वाभ्युपगमात् । यथा जैनस्यावयविनमन्तरेणाऽपि परमाणवः परिणमन्तः कार्यरूपतां भजन्ते न तथा नित्याणुवादिनामिति । नाप्यवयवी । तस्याभावात् । ननु धर्मिणं प्रतिपद्यते परः किं वा नेति ? । यदि न प्रतिपद्यते, तदा कथं तन्निराकरणहेतोराश्रयासिद्धत्वमस्य । अथ प्रमाणे प्रतिपद्यते तदा कथं तन्निरासः ? । नैष दोषः । यतः प्रसङ्गविपर्ययसाधनाभ्यां तन्निरासं मन्यन्ते । तथाहि—यदनेकवृत्तिस्तदनेकम् । यथा जलानलअनेकवृत्तिश्चावयव्युपगम्यते इति प्रसङ्गः । न चानेकरूपोऽभ्युपगम्यते । तस्मानेकवृत्तिरिति प्रसङ्गविपर्ययः । व्याप्याभ्युपगमस्य व्यापकाभ्युपगमनान्तरीयकप्रदर्शनान्नाश्रयासिद्धताप्रसङ्गहेतोः व्यापकश्च निवर्तमानो व्याप्यमादाय निवर्तत इति व्यापकाभावेऽपि नासिद्ध इति । सिद्धो विपर्ययहेतुरपि निमित्तान्तराभावाद्व्याप्तिसिद्धेर्नानेका-

न्तिकौ। तथाहि—यद्यन्मात्रं निमित्तं तत्तस्मिन् सति भवत्येव। यथान्त्यकारणसामग्रीमात्रनिबन्धनाङ्कुरः। विरुद्धधर्माध्यासमात्रनिमित्तश्च भेदव्यवहार इति स्वभावहेतुः। प्रतिभासभेदोऽपि न विरुद्धधर्मतामतिक्रामतीति नासिद्धता, सपक्षे भावान्न विरुद्धता। तन्निमित्ते सत्यपि भवतोऽन्यनिमित्ताभावात् सर्वथाभावनिष्प्रसङ्गव्यापकविरुद्धोपलब्धिः। सापेक्षत्वानपेक्षत्वयोर्विरोधात् विपर्यये बाधकं प्रमाणम्। तथाहि—यथा निमित्ताभावेऽपि भवतो हेतुकता तथाऽविकले निमित्ते सत्यपि भवतोऽहेतुतैवाहेतोश्च स्यात्। असत्वमेव सत्तदा स्यात्। तत्रानैकान्तिकता। एकस्य युगदनेकवृत्तित्वमेव च विरुद्धधर्मः संसर्गः। तथाहि—अवयवेष्ववयवाः सामस्त्येन वा वर्त्तन्ते, एकांशेन वा?। सामास्त्ये वृत्तावेकस्मिन्नेव वावयवे परिसमाप्तत्वादनेकवृत्तित्वं स्यात्। एकं द्रव्यं च स्यादेकस्य वाणोर्विभागाभावान्नित्यत्वं च कार्यद्रव्यस्य स्यादेकस्य चाजनकत्वं मग्रत्वं सामग्र्याः जनकत्वादवयवेषु वावयवीति प्रत्ययाभावप्रसज्येत। वृत्ताचैकैकस्मिन्नवयवे युगपद्भावाभावौ स्यातां, तथा ह्येकस्मिन्नवयवे सामस्त्येन वर्त्तत इति तत्र सद्भाव उक्तः, पुनरन्यत्र तथैव वर्तत इति तदैव तत्रैवासद्भाव इत्येकत्र युगपद्भावाभावयोर्विरोधः। नाप्यंशेन। निरंशस्य तत्त्वोपगमात्। सांशत्वे वा तेऽपि ततो भिन्नाः स्युरभिन्ना वा?। भिन्नत्वे पुनरप्युनेकांशवृत्तेरेकस्य सामस्त्यैकांशविकल्पानतिक्रमः। अभिन्नत्वे अंशान्तर्गमेंऽशिनस्तद्वेदादभावप्रसङ्गः अंशवत् ग्रीमंशानां। ततो निरंशोऽशी स्यात्। तत्र च पूर्वनीतितोऽनेकवृत्त्यभावोऽनेकवृत्तित्वे वा विरुद्धधर्माध्यासिता। अथावयविनोऽवयवेषु वृत्तिस्तत्र समवायः। ननु सोऽपि समवाय-

स्तेषु वर्त्तते न वा? । यदि समवायस्य समवायान्तराभावान्न वर्त्तते तदा यावदसौ पाण्यादिषु पुरुषावयविनं संबन्धयति तावत् तन्त्वादिष्वपि किं न संबन्धयतु। वृत्तेरविशेषात्। अथ वर्त्तते तदा तत्रापि यदि समवायो वृत्तिस्तदानवस्था । अथानेकावयवावियत्वं तदा यदनेकवृत्ति तदनेकमित्यनेनैव साधनेन तस्याभावस्तत्र । अवयविनोऽनेकावयवसमवायस्तत्र वृत्तित्वं ततः सिद्धाप्रसङ्गहेतोर्विरुद्धधर्मात्मता । इतोऽप्यवयविनोऽनेकावयववृत्तेर्विरुद्धधर्माक्रान्तता । यतः एकस्मिन्नवयवे चले सति चलत्वं प्राप्नोति पुनस्तदैव द्वितीयावयवाचलत्वे ऽचलत्वं तथैकावयवरागे रागोऽपरागे वाऽपरागस्तथाऽऽवरणे आवरणमनावरणे वाऽनावरणमिति । निरंशस्य युगपच्चलाचलत्वादियोगो विरुद्धधर्मसंसर्गः । न चावयवानामेव चलत्वादि᳚ नावयविन इति वक्तव्यम् । एकस्य पाण्यादेश्चलाचलादिप्रतितिप्रसङ्गात् । तथा ह्यवयवचलनाच्चलत्वावभासः स्यात् तत्रैव वावयवे स्थितस्यावयविनोऽचलत्वप्रतीतिरित्येवं रक्तादिष्वपि वाच्यम् । किं चावयवेभ्यो ऽवयवी भिन्नो वा स्यादभिन्नो? । यद्यभिन्नस्तदाऽवयवभेदवदवयविनः खण्डशो भेदप्रसङ्गः । अवयविस्वरूपवद्वाऽवयवानामभेदस्य वा तथा चैकस्यानंशस्याप्रतिभासनादप्रतिभासः जगत् स्यात् । अथ भिन्नस्तदा तस्यानुपलम्भादसत्वमेव । तथा हि—यदुपलब्धिः लक्षणप्राप्तमन्नोपलभ्यते तदसदिति व्यवहर्त्तव्यम् । यथा खरविषाणादिर्नोपलभ्यते चोपलब्धिलक्षणप्राप्तावयवेभ्यो व्यतिरिच्यमानमूर्त्तिरवयवीति स्वभावानुपलब्धिः । परैरवयविनो दृश्यत्वाभ्युपगमान्नासिद्धता । न च समानदेशत्वादवयविनोऽवयवेभ्यः पृथगनुपलक्षणमिति वाच्यम् । समानदेशत्वेऽपि रूपरसयोर्वातातपयोश्चैकेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि पृथु-

गुपलक्षणात् । अथ दूरदेशस्यावयवाप्रतिभासेऽप्ययविनः प्रतिभासनात् कथं नासिद्धता । तदसत् । अस्पष्टाकारस्यावस्तुत्वेन तत्प्रतिभासस्य भ्रान्तत्वात् । वस्तुतो चाऽन्यस्यापि निकटदेशस्य सोऽस्पष्टाकारं द्वयमुपलभेत सुतरां प्रतिभासते । अथाकारद्वयमवयविनः स्पष्टमस्पष्टं च । तत्र निकटस्थः स्पष्टमुपलभते दूरस्थोऽस्पष्टमिति । नन्वसावस्पष्ट आकारो यद्यवयवदेशः तदा निकटस्थ आकारद्वयमुपलभेताऽथान्यदेशस्थस्तदात्मनः पृष्ठतस्तं पश्येत् । किंचैतदाकारद्वयमवयविनः केन गृह्यते? । न तावत् दूरदेशज्ञानेन । तत्र निकटदेशज्ञानविषयस्पष्टरूपानवभासनात् । अस्पष्टस्वरूपप्रतिभासं हि तदनुभूयते । नापि निकटदेशज्ञानेन । स्पष्टरूपावभासवेलायां हि तत्र नापरोऽस्पष्टाकारः प्रतिभासते । तन्नावयविन आकारद्वययोगः । अथ दूरदृष्टमवयविनः स्वरूपं परिस्फुटमिदानीं पश्यामीति । तयोरेकस्य । ननु किमपरिस्फुटरूपतया परिस्फुटमवगम्यते, आहोस्विदपरिस्फुटरूपतया अपरिस्फुटम् । तत्र यद्याद्यः पक्षस्तदाऽपरिस्फुटस्य रूपसंबन्धित्वमेकावयविनः प्राप्नोति । परिस्फुटरूपस्यापरिस्फुटरूपानुप्रवेशेन प्रतिभासनात् । अथ द्वितीयस्तदास्पष्टरूपत्वमेव स्यात् । अस्फुटस्य विशदरूपानुप्रवेशनावभासनात् तन्न स्वरूपद्वयावगमोऽवयविनः । न चैकस्य विरूधर्मद्वययोगउपपत्तिमान् । ततः स्फुटास्फुटरूपयोरेकत्वप्रतिभासनमभिमानमात्रम् । अथालोकभावाभावकृतस्तत्र स्फुटास्फुटप्रतिभासभेदः । नन्वालोकेनापि अवयविस्वरूपमेवोद्भासनीयं तच्चेदविकलं दूरदेशज्ञाने प्रतिभाति कथं न तत्र स्फुटावभासः । अन्यथा विषयभेदमन्तरेणापि ज्ञानप्रतिभासभेदेन ज्ञानावभासभेदो रूपरसयोरपि भेदव्यवस्थापकः स्यात् ।

अथावयविस्वरूपमनुभवन्नप्येकमेव प्रतियते । स्फुटास्फुटाकारौ तु ज्ञानस्यात्मानाविष्युच्येत । तदसत् । यदि तौ ज्ञानाकारौ कथमवयविरूपतया प्रतिभासत इत्यभ्युपगमस्तदुपगमेऽवयव्याकारौ तावुपगन्तव्यौ । न चापरं स्फुटाकारतामुक्त्वाऽवयविस्वरूपमाभाति । व्यक्ताव्यक्ताकारात्मनश्चावयविनो व्यक्ताव्यक्ताकारवद्भेदः । तन्न । अवयवी दूरदेशस्यावयवाप्रतिभासेऽपि प्रतिभाति । किं च किं कतिपयावयवप्रतिभासे सत्यवयवी प्रतिभातीत्यभ्युपगम्यते, आहोस्वित् समस्तावयवप्रतिभासे ? । यदाद्यः पक्षस्तदा जलमग्नमहाकायस्तम्भादेरुपरितनकतिपयावयवप्रतिभेऽपि समस्तावयवव्यापिनः स्तम्भावयविनः प्रतिभासः स्यात् । नापि द्वितीयः । मध्यपरभागवर्तिसमस्तावयवप्रतिभासासंभवेनावयव्यप्रतिभासप्रसङ्गात् । अथ भूयो ऽवयवग्रहणे सत्यवयवी गृह्यत इत्युपगमस्तस्मिन्नपि समस्तस्मिन्नपि समस्तावयवव्यापिनोऽवयविग्रहणात् । तथाहि—अर्वाग्भागभाव्यवयवग्राहिणा प्रत्यक्षेण परभागभाव्यवयवाग्रहणात् न तेन व्याप्तिरवयविनो गृहीतुं शक्या । व्याप्याग्रहणात्तद्व्यापकस्यापि गृहीतुमशक्यत्वाद् ग्रहणे चातिप्रसङ्गः स्यात् । तत्र व्यवहितावयवाप्रतिभासेऽप्यव्यवहितोऽवयवो प्रतिभातीति वाच्यम् । व्यवहितावयविस्वरूपावभासे तदन्यावयविस्वरूपस्याप्यवभासः स्यात्तथा तदन्यस्यापीति सर्वस्य सर्वावयविग्रहणप्रसङ्गात् । ततोऽव्यवहितावयवव्यापिरूपादर्वागवयवव्यापिनो ऽवयविरूपस्य भेदप्रसङ्गः । तथाहि—यस्मिन्नवभासमाने यन्न प्रतिभासति तत्ततो भिन्नम् । यथा घटादप्रतिभासमानः परान् प्रतिभाति । चार्वागवयवव्यापिरूपे प्रतिभासमाने परावयवव्याप्यवयविरूपं तत्कथं न ततो भिन्नं तथाप्यभेदेऽतिप्रसङ्ग उक्तः ।

परभागावयवग्राहिणा तु प्रत्यक्षेण तद्व्याप्ये वा ऽवयविस्व-
रूपं गृह्यते भागावयवव्यापकमपि पूर्वोक्तनीत्यैवेति । नापि
स्मरणेनार्वाकारावयवव्याप्यवयविस्वरूपग्रहः । प्रत्यक्षानुसा-
रेण स्मृतेः प्रवृत्तिरिति । नन्वीश्वरवादिमते न किंचित्कार्यं
सिद्धमस्ति तथा यथाविधघटादिषु बुद्धिमता व्याप्तं दृष्टं
अदृष्टकर्तृकाणामपि जीर्णतपादिषु बुद्धितत्कृतमिति बुद्धिमुत्पा-
दयति न तथाविधं भूधरादिषु सिद्धं तदाह—विशेषेण न
सिद्धं भूधरादिष्विति । नन्वेवं विकल्पने न किंचिदनुमानं स्यात्
तथाहि—यथाविधो धूमो धूमध्वजपूर्वकत्वेन दृष्टान्ते दृष्टः न त-
थाविधसाध्यधर्मिणि सिद्ध इति । अथ धूमसामान्यसिद्धमत्रापि
कार्यसामान्यमिति समानम् । ननु कार्यसामान्यात् कारणसामान्ये
सिद्धेऽपि नेष्टसिद्धिः । न यथा वह्निसामान्यसिद्धिः, न यथा-
वह्निसामान्यसिद्धौ तद्विशेषसिद्धिः तथा कारणसामान्यात् । का-
रणविशेषसिद्धौ कथं नेष्टसिद्धिः । सिद्ध्यतु यथा दृष्टे विशेषः । नहि
धूमेनाप्यलौकिको वह्निः साध्यते तथेहापि दृष्टान्तदृष्टो विशेषः
सिद्ध्यतु नतु नित्यबुद्ध्यादियुक्तः । अपि च नित्यायां बुद्धौ संब-
न्धाभावान्मत्वर्थीयोऽपि नोपपद्यते अनित्यत्वे तु तां यदि
बुद्ध्यन्तरेण करोति तदा तामपीत्यनवस्था । अथ बुद्धिमन्तरे-
णापि करोति तदा न बुद्धिमत्पूर्वकं सर्वमिति व्याप्तिः ।
अकृष्टोत्पन्नयश्च वने वनस्पतयः कर्तारमन्तरेणाप्युत्पद्यमाना
दृश्यन्त इति कथं व्याप्तिः । अदृश्यत्वात्कर्तुस्तथेति चेत् । ननु
किमदृश्यत्वात् किं वा अभावात्तथेति संदिग्धविपक्षया वृत्ति-
को हेतुः पक्षेणाव्यभिचारादिति चेत् । येन येन व्यभिचारः तस्य
तस्य पक्षीकरणेन कश्चिदहेतुः स्यात् । किं च घटेऽपि स एवा-
दृश्यः कर्ता भवतु न कुलालस्तत्कथं तद्दृष्टान्तात्कर्तृसिद्धिः ।

कुलालस्य दृष्टत्वात् नान्यकल्पनेति चेत् । वनस्पत्यादिष्वपि दृष्टमस्तु किमदृष्टकल्पनया । अपि च यथाऽयं हेतुः कर्त्तारं साधयति तथेष्टविपर्ययमपि । तदाह । विरुद्धमित्यादि ॥

विरुद्धं वेष्टघातेन न कार्ये कर्तृसाधनम् ।
प्रकृतेरवरं ज्ञानं पुंसोनित्यत्वमन्यथा ॥

तथाहि—कुलालः शरीरी सरागोऽसर्वज्ञश्चेश्वरोऽपि तथा स्यात् । तथेश्वरः कर्ता न भवति । शरीररहितत्वात् । मुक्तात्मवदित्यपि स्यात् । अथ हेत्वन्तरेण किं प्राक्तनस्य हेतोरन्यतररूपाभावः ख्याप्यते, किं वा तस्मिन्नेव धर्मिणि विशेषः साध्यते । यथा शब्दे नित्यत्वे सिद्धेऽम्बरगुणत्वमिति । तत्र न तावदनेनान्यतररूपाभावः ख्याप्यते, नापि विशेषः साध्यमानो दोषमावहति । यदि साध्यविपर्ययसाधनेऽपि दोषस्तद् न विरुद्धस्य हेतोर्दोषः स्यात् । अथ शरीरमवश्यमभ्युपेयते । यदि तन्नित्यं तदा रचनावत्सर्वं कार्यमिति न स्यात् । अथानित्यं तदा तदपि शरीरत्वनाऽन्येन कर्त्तव्यं तदप्यन्येन शरीरेणेत्यनवस्था । किं चेदं चेतनवताऽचेतनस्याधिष्ठानं किं तद्धेतुकत्वं किं वा तदिच्छानुविधायीत्वमिति? । तत्र सचेतनं यदा कर्म तदा किमीशेन प्रयोजनम् । अचेतनः कथं भावस्तदिक्षामनुवर्त्तते कुलालकरसंपर्कजन्यः कुम्भस्तदिच्छया दृष्टान्तेन भवन् दृष्टस्तदिच्छासाधनः कथम् । जगतः करणे चास्य यदि किंचित्प्रयोजनं ह्रीयते । कृतकृत्यत्वं प्रेक्षाकारित्वम् । न चान्यथा ।

प्रेक्षावतां यतोवृत्तिर्व्याप्तास्ते कार्यवत्तया ।
प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते ॥
प्रयोजनं विनाप्यस्य कृपया यदि तत्क्रिया ।
सृजेच्च शुभमेवैकं कृपया परिचोदितः ॥

ज्ञानादीनां पुरीषादेर्वर्तुलीकरणेन किम् ।
क्रीडार्थो तस्य वृत्तिश्च नार्थता स्यात् समाहिता ॥
किञ्चिन्मात्रविशुद्धोऽपि नायं: क्रीडासु वर्त्तते ।
सत्वात्यन्तविशुद्धात्मा कथं क्रीडासु वर्तते ॥
एकस्य क्षणिका तृप्तिरन्यः प्राणैर्वियुज्यते ।
कर्मणां पारतन्त्र्येण यदि वास्य प्रवर्त्तनम् ॥
कर्मणामीशता प्राप्ता तत्कृत्यमनेन किम् ।
कर्मणां करणे वा ऽस्य सामर्थ्यं यदि विद्यते ॥
शुभान्येव कृपायुक्तः किं न कारयते सदा ।
अन्नरूपं फलं यच्च भृत्ये राज्ञः प्रयच्छतः ॥
नासामर्थ्यं न चैकत्वं फलस्याप्युपलभ्यते ।
उक्तमत्र समर्थश्चेच्छुभं कारयतां सदा ॥
अथेदृशः स्वभावोऽस्य कोऽत्र पर्यनुयुज्यताम् ।
स्वभावश्चेधेदृशो नित्यः संहारं विदधाति किम् ॥
अथानित्यः सहेतुः स्यादहेतुश्चेति कल्पना ।
अहेतुर्यदि सर्वस्य स स्वभावः प्रसज्यते ॥
सहेतोर्हेतुरस्यास्तु स एवान्योऽथ कश्चन ।
यद्यन्यस्यात्र कर्तृत्वं स्वभावस्य विद्यातकम् ॥
तेनैव चेद्विधीयेत प्रसङ्गः पूर्ववद्भवेत् ।
किञ्चैककर्तृपूर्वत्वं जगतोऽनेककर्तृता ॥
संघातेनैकताव्याप्तिः प्रासादादिषु दृश्यते ॥
एकेन सूत्रितत्वं चेत्तत्रापि नियमो नहि ॥
स्वातन्त्र्येण क्वचित्तेषामेककार्ये प्रवर्त्तनात् ।
अनेककर्तृपक्षश्चेदात्मभिः किं न सिध्यति ॥
कुर्वन्तु खण्डमेकैकं तु ज्ञात्वाचन्द्रचूडवत् ।

ज्ञानवन्तोऽपि तेऽन्येन प्रेर्येत यदि कर्मणि ॥
सोऽप्यन्येन तदन्योऽपीत्यनेकेश्वरसङ्क्रमः ।
को दोषश्चेद्भवेदेवं नैको विहित ईश्वरः ॥
सर्वेषां परतन्त्रत्वादनीशत्वं कुलालवत् ।
तदेवं कार्यतां हेतुं सर्वदोषैरुपद्रुतम् ॥
आश्रित्य जगतो हेतुं साधयन्तो निराकृताः ॥

इति निखिलविधानाधीनविज्ञानमस्य त्रिभुवननवतावग्राहि दूरान्निरस्तम् । तदिह सकलवस्तुज्ञानशून्यः स रागात्कथमिव दयिताङ्गासङ्गिनो मानतास्तु ।

एवमीश्वरस्य प्रामाण्यं निरस्य सांख्याभिमतस्य प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानस्य प्रामाण्यं निरस्यन्नाह—प्रकृत्यन्तरविज्ञानमित्यादि । सांख्या एवं मन्यन्ते केवलानन्दभोक्तृस्वरूपो हि पुरुषः प्रकृतिश्चाचिदात्मिका कथमसौ तां भुङ्क्ते केवलमज्ञानतमश्छन्नः प्रकृतिसाध्यमेवात्मगतं मन्यमानस्तत्सुखं दुःखं चोपभुङ्क्त इति । यदा ज्ञानमस्य भवति दुःखहेतुरियं न ममानया सह सङ्गो युक्त इति तदा किमिति तदुपार्जितं कर्मफलमुपभुङ्क्ते । सापि च विज्ञानस्वरूपाहं मदीयं कर्मफलमनेन भोक्तव्यमिति बुध्वा न किञ्चिदपि करोति । कुट्टिनीव ज्ञानस्वरूपा दूरादुपसर्पति । अतः केवलज्ञानं मोक्षायालमिति । अथेदमभिधीयते कस्य तज्ज्ञानं किं प्रकृतेरथात्मन इति ? । न तावत् प्रकृतेररूपत्वादनाभ्युपगमाद्वा । अत एव निर्ज्ञातोऽहमनेनेत्यस्याः याचितकमण्डनम् ॥ अथात्मनस्तदपि किं भिन्नमथाभिन्नम् ? । यद्यभिन्नं तदा तत्स्वरूपवन्नित्यं स्यात् तत आदित एव मुक्तो भवेत् । अत आह—सर्वदा मोक्ष इति ।

नित्यत्वे सर्वदा मोक्षो नित्यत्वे न तदुद्भवः ।

कालवैपुल्ययोगे तु कुशलाभ्याससंभवैः ॥ ८ ॥

अथ भिन्नम्। भिन्नमपि किं नित्यमथानित्यम्?। नित्यमपि किं संबद्धमसबद्धं वा ?। असम्बद्धे सर्वस्य स्यात् ततश्च न कस्यापि संसारः। संबन्धोऽपि न नित्ययोः परस्परमनुपकार्योपकारकयोः स्यात्। संबंधेऽपि वा सदा मुक्तिरिति। अनित्यमपि किं जन्यमजन्यं वा ?। तत्रानित्यमजन्यं चेति व्याहृतम्। अव्याहृतावपि सर्वस्य स्यात्। जन्यमपि किं प्रकृतिवियुक्तात्मजन्यं किं वा तत्सहितजन्यमिति ?। प्रथमपक्षे इतरेतराश्रयत्वम्। तथाहि सति ज्ञाने प्रकृतिवियोगः,सति वियोगे तज्ज्ञानमिति। तत्सहितजन्यत्वे किं तद्वियोगेन। सर्वदा सर्वेषां च मुक्तिः स्यात् ननूक्तमज्ञानतमश्छन्न इति। तमोविरामेऽवश्यं विज्ञानमुपजायत इति। अथ किमिदं तमः ?।रागादय इति चेत्। न, तेषां प्रकृतिधर्मत्वात्। न च साम्यावस्थायां तदुत्तरकार्यभाविनः प्रकृतावपि ते सन्तीति भ्रमः। तथाहि—प्रकृतिरचेतना भोग्यरूपा सा भोक्तारमपेक्षते पुरुषोऽपि चेतनो भोक्ता च भोग्यमपेक्षते तयोरेते शक्तिरूपतया सन्तीति। शक्तिरूपतया सन्तीति चेत्। शक्तिरपि न कार्यकार्यं करोति किंतु स्वकार्यमेव करोति। न हि क्षीरे दधिशक्तिः दधिसाध्यं कार्यं करोति किंतु दध्येव करोति। दधि पश्चादात्मकार्यं करोति। पश्चाद्भवन्तु तथापि रागादयः सिद्धा इति चेत्। न, प्रधानस्य विकाराजनने सहकारिकारणभावेन तेषां पश्चादप्यसिद्धेः। सन्तु वाऽविद्यारागादयस्ते मुक्तात्मनः किं न तमो भवति। अधिकारिण एव ते भवन्ति न मुक्तात्मान इति चेत्। किमिदमधिकारित्वं योग्यताकृतः संबन्धो वनगजयोरिव पङ्ग्वन्धयोर्यांगं जिगमिष्वोरिति। ननु सा योग्यता तयोर्नित्या न कदाचिदपि निवर्तेत न कदाचिज्ज्ञानो

त्पत्तिरिति—तत्राह न तदुद्भव इति । न तस्य ज्ञानस्योद्भव उत्पत्तिः स्यादिति । तथाप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपस्यात्मनः स्वभावविगमो युक्तिमानिति न तस्य प्राग्वत्केवलज्ञानं प्रमाणमिति स्थितिः ।

निरस्तकुमुदध्वान्ते जिनार्कोदयकाङ्क्षिणः ।

इदानीमुदयो यस्य तस्यायमभिधीयते । कालवैपुल्येत्यादि । तथाहि ।

जीवस्वाभाव्यतः सिद्धा गुणा गम्भीरतादयः ।
चरमे पुद्गलावर्ते भव्यत्वे पाकमागते ॥
रत्नत्रयाख्यं कुशलमवाप्याभ्यस्यतः क्रमात् ।
ज्ञानवृत्तिक्षयाज्ज्ञानमर्हतो जायतेऽक्षतम् ॥
शरीराद्भिन्नमात्मानं प्रत्यक्षं नैव जीयते ।
प्रामाण्यं नानुमानस्य सर्वमेतदसंगतम् ॥

ननु मानप्रमेत्येतद्वचनं चार्वाकचर्वितम् । किं प्रमाणमथान्यथा प्रमाणम् । कथमनुमाननिषेधायालम् । प्रमाणमपि नाध्यक्षम् । अनक्षजत्वात् । अथानुमानम् । तदेतत् पीतमद्यस्य प्रलपितम् । प्रतिपादयिष्यतेऽनुमानप्रामाण्यं प्रमाणाद्भिन्नत्वसिद्धाविति । तदेवोपन्यस्यन्नाह । सहेतुकमित्यादि । अनेन प्रयोगार्थो दर्शितः । प्रयोगश्च यत् सहेतुकं तत् सर्वदास्ति । यथा पृथिव्यादिकं सहेतुकं चाहाराद्यासक्तिचैतन्यपर्यायं जीवद्रव्यमिति । एतत् साधयितुमनुमानमाह ।

आहारासक्तिचैतन्यं जन्मादौ मध्यवत्तथा ।
अन्त्यसामग्रिवद्धेतुः संपूर्णः कार्यकृत्सदा ॥

आहारासक्तीत्यादि । इहाहारग्रहणमुपलक्षणम् । इह चेतसो यदा शक्तिः सा तदाभ्यासपूर्वका । यथा यौवनाद्यव-

स्यायं रागाद्यासक्तिचित्तं तदभ्यासपूर्वम् । अस्ति च जन्मादावाहाराद्यासक्तिचैतन्यमिति कार्यहेतुः । तत्क्षणजातस्यापि स्तनपानशरीररक्षाद्युपलब्धेर्नासिद्धता हेतोः । सपक्षे सत्त्वान्न विरुद्धता, कार्यकारणभावसिद्धेर्नानैकान्तिकता । अनुगमस्य भावात् सदास्तित्वमात्मन इति । अथ कार्यकारणभावाव्यवस्थानात्कथमेतत् ?। तथाहि—

धूमो धूमान्तरोत्पन्नो न धूमादेव सर्वथा ।
शालूकादपि शालूकः कथं भवति गोमयात् ॥

तथा—

चित्रं चित्रकराज्जातमेतत् त्रिष्वपि किं तथा ।
तथाभ्यासाद्विशेषो यः सोऽन्यथापि भविष्यति ।

तदसत् ।

धूमो धूमाद्यथाभूतः सोऽन्यथापि न जायते ।
अभ्यासात्तु विशेषो यः स जन्मादौ तथा स्थितः ॥

ग्रामान्तराभ्यासवज्जन्मान्तराभ्यासानुपलब्धेर्न तत्कारणं चैतन्यं किंतु तदेव तस्योपलब्धेः । तस्मात्तदेव तदिति चेत् । एतद्गीताख्यानं कश्चद्गीतः किलान्येन स्पृष्टः । कथमसंभवः ?।

मातुर्दीर्घविषाणस्य वृषभस्य कथं स्थिते ।
स प्राह कुक्षेर्जायन्ते न मातुर्महिषादमी ॥

हट्टागतानामेवैषा शून्येन क्रयविक्रयमात्रकम् । न च मातृपितृचैतन्यत्वेन चेतसः सिद्धसाध्यता वाच्या । अन्यथा सकलस्य व्यापित्वादिविशेषस्याप्यनुवर्त्तनं स्यात् । न चेहान्यसंस्कारोऽन्यस्य दृष्टः । उपाध्यायसंस्कारानुवर्त्तनमुपलभ्यत इति चेत् । न, स्वसन्तानस्य पूर्वविज्ञानस्यैवाभिरुचिविशेषितस्य भावात् । अन्यथाऽदृष्टेः । ये चाचेतनात् काष्टादेरुपजायन्ते

तेषां कथं मातपितृचैतन्यपूर्वकत्वम् । किञ्च कस्यचिन्मरणभावा-त्सकलमातापितृस्वभावानुवर्त्तनं स्यात् । पारलौकिकस्तु मरण-गर्भजन्मदुःखसमुद्घातठयाकुलत्वेन कस्य चिदेव दृष्टेः । कस्य चि-ज्जातिस्मरणमुपलभ्यते। अपूर्वा यत्तस्य तु नैवास्थितिर्न दुःखम् ।

तदैव तत्रोत्पन्नस्य न दुःखं विषकीटवत् ।

परलोकिनस्तु तद्दुःखमनाद्यभ्याससेवनात् ॥

अथ देहात्मिका देहा कार्या देहस्य च गुणो मतिः ।

मतत्रयमिहाश्रित्य न परलोकस्य सम्भवः ॥

तथाहि—न धूमो धूमान्तरादागच्छति नापि धूमध्वजान्तरं प्रयाति । नापि धूमध्वजे विरहे भवति । चित्रं वा न कुड्या-न्तरादागच्छति कुड्यान्तरं वा संक्रामति, कुड्यविरहितं वावति-ष्ठते । मदशक्तिकषायादेः सशर्करादपूर्वा जायमाना मद्यान्तर-मवलम्बते, मद्यान्तराद्वागच्छति, तद्विगमे वावतिष्ठते, तद्वत्। महाभाविनस्तद्वत्कश्चिदेव महाभूतपरिणतिविशेषश्चैतन्यहेतुः। तदप्यसत् ।

यतो न कश्चित् पृथ्व्यादेरंशो यत्र न जन्तवः ।

संस्वेदजाद्या जायन्ते सर्वजीवात्मकं ततः ॥

अथ यदि न महाभूतकार्याः प्राणिनः कथं कष्ठाद्यन्वयिनो प्राणिजातिरूपलभ्यते । तत्र यतः समानजातीयं सर्वं तद्रूपप्राणि-मयं स्यात् । न चैवम्। तथाहि—परितप्य स्थापितेऽम्भसि किल तद्रूपप्राणिगणोत्पत्तिः स्यात्। कुतो वर्णसंस्थानवैलक्षण्यम् । रक्त-शिरसः पीतकायादयोऽपरे जलादिप्राणिनो दृष्टाः स आकारः कुतो भवत् । तद्रूपबीजात् कमलादिभेदः किं दृष्ट इष्टो वा नि-यतः । कदाचिन्न प्राणिभेदो नियतोऽस्ति बीजात् सन्त्वत्र कर्माणि नियामकानि ॥ न च चैतन्यादुत्पद्यमानमुपलब्धमन्यथा शरीरा

दुत्पद्यत इति वाच्यम् । सर्वत्र कार्यकारणभावाप्रसक्तेः । तथा च सति ।

नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा ऽहेतोरन्यानपेक्षणात् ।
अपेक्षातो हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः ॥

किं च तदुत्पद्यमानं चैतन्यं किं समस्तादुत्पद्यते, व्यस्ताद्वा ? । न तावत् समस्तात् । अङ्गुल्यादिच्छेदेऽपि मरणप्रसङ्गात् । अन्यथा शिरच्छेदेऽप्यमरणप्रसक्तेः । नापि व्यस्तात् । एकस्मिन्नेव कायेऽनेकचेतन्योत्पत्तिः प्रसङ्गात् । अस्त्वेकः शरीरावयवी तत एकमेव चैतन्यमुत्पद्यते । तदप्यसत् । आवृतानावृतत्वेन रक्तारक्तत्वेन चलाचलत्वेन च तस्य सम्भवात् । किञ्च शरीरस्याविकल्यान्मृतशरीरेऽपि चैतन्योत्पत्तिःस्यात् अथ । वातादिदोषैर्वैगुण्यान्मृतशरीरस्य चैतन्योत्पादकत्वम् । नैतत्सारम् । यतो मृतस्य समीभवन्ति दोषास्ततो देहस्यारोग्यलाभात्पुनरुज्जीवनं स्यात् । तेषां समत्वमारोग्यं क्षयवृद्धिविपर्यय इति वचनात् । अथ समीकरणं दोषाणां कुतो ज्ञायते। चक्षुरादिविकारादर्शनात् । अथ वैगुण्यकारिणि निवृत्तेऽपि नावश्यं तत्कृतस्य वैगुण्यस्य निवृत्तिः । यथाग्निनिवृत्तावपि न काष्ठाद्दाहस्यापि । तदपि न । यतः किञ्चित् क्वचिदनिवर्त्यविकारारम्भकं दृष्टं यथाकाष्ठेऽग्निः क्वचिच्च निवर्त्यविकारारम्भकं यथा सुवर्णे द्रवतायाः । तत्र यदि दोषविकारेऽनिवर्त्यः स्याच्चिकित्साशास्त्रं वृथैव स्यात्। ततो दौर्बल्यादिविकारस्येव महतोऽपि मरणविकारस्य निवृत्तिः प्रसज्येत । अथ चिकित्साप्रयोगाद्दौर्बल्यादिनिवृत्त्युपलब्धेः प्रत्यानेयविकारत्वमसाध्यव्याध्युपलब्धेश्चाप्रत्यानेयविकारत्वं चेत्युभयथाभावान्मरणानिवृत्तिः । तदसत् ।

वातादिधातुवैषम्यादसाध्यं किञ्चिदीरितम् ।
आयुःक्षयाद्वा दोषे तु केवले नास्त्यसाध्यता ॥

तथा हि—तेनैव व्याधिना कश्चिन्म्रियते नेदमसमञ्जसं केवले दोषे विकारकारिणि घटते । तस्मात्कर्माधिपत्यमेवात्र परिहारः । अन्यथा मृते विषादिसंहारात्तद्दंशच्छेदतोऽपि वा । विकारहेतोर्विगमेनेनोच्छ्वसनः । किञ्चोपादानविकारमन्तरेण नोपादेयस्य विकारो दृष्टः । यथा मृद्विकारमन्तरेण न कुण्डस्य इह तु स्वस्थेऽपि देहे भयशोकादिना मनोविकारदर्शनान्न देहस्योपादानता । शरीरविकारेणापि चेतसि विकारोपलब्धेः तदुपादानमिति चेन्न । पुत्रेण व्यभिचारात् । नियमाभावाच्च । यथा हि चित्तविकारमन्तरेण नोत्तरचेतसो विकारो नैवं शरीरे नियमः ।

अवस्थाकारणं यत्तु तदुपादानकारणम् ।
अवस्थाकृन्निवृत्तौ हि सैवावस्था निवर्त्तताम् ।
सन्तानकारणं यत्तु तदुपादानकारणम् ॥
तन्निवृत्तौ भवेत्तस्य सन्तानस्य निवर्त्तनम् ।
अग्नेर्निवृत्तौ हेम्नस्तुद्रवतैव निवर्तते ॥
चेतसः सह कायेन तावत्कालमवस्थितिः ।
अन्योन्यसहकारित्वादग्नितात्र द्रवत्ववत् ॥
तयोर्हेतोरकार्यें तु चित्तं तिष्ठति हेमवत् ।

तच्चित्तमेव चेतसउपादानं न शरीरमिति । नापि चक्षुरादिनियतम् । मनःसमाश्रितान्येव चक्षुरादीन्युपलभ्यन्ते न मनस्तदाश्रितम् । यस्मान्नियमेन भयशोकक्रोधादिनोपहते मनसि चक्षुर्विकारो दृश्यते न तु सात्त्विकानां चक्षुरादिविकारेऽपि मनोविकारः । कादाचित्कस्तु मनसो विकारः । पुत्रेन्द्रियविकारेऽपि पितुरुपलब्धेरिति न ततो व्यभिचारः । न च

यथाग्नेर्विकारमासाद्य घटादिवस्तु तत एव नोत्पद्यते तथे- न्द्रियाणीति वाच्यम् ।

यतः

घटादिरन्यथा दृष्टस्ततो न तत एव सः ।
नान्यथा तु पुनर्दृष्टमिन्द्रियं तद्विकारतः ॥

किं च चक्षुरादिभ्यः किमेकैकशो मनोविज्ञानमुत्पद्यते, समस्तेभ्यो वा?। प्रथमपक्षे नियतविषयमनोविज्ञानं स्यात्। रूपा- दिदर्शनादिवत् । द्वितीये तु नान्धबधिरादेर्मनोविज्ञानं स्यात् । न हि बीजादिभ्यःसमस्तेभ्यः समुत्पद्यमानोऽङ्कुरस्तदेकापाये उत्पद्यते । तन्न चक्षुरादिकार्यता । नापि प्राणापानकार्यता । प्राणापानौ हि मनोविज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायिनौ । न मनोविज्ञानं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायि । अन्यथा मूलाविच्छेदे चैतन्यं न स्यात् । तत्कार्यतामन्तरेण मनोज्ञानवश्यता च तयोर्न स्यात् । न खल्वन्याधीनमन्येन वशयितुशक्यम् । अथान्यत उत्पन्नोऽप्यन्येन नियम्यते । यथा स्वामिना भृत्यः । तदप्यसत् ।

भृत्यस्यान्यत उत्पत्तिर्दृश्यते न पुनस्तयोः ।
न चित्तमन्तरेणास्ति तयोरुत्पत्तिरन्यतः ॥

अथ स्वापावस्थायां प्राणापानौ चित्तमन्तरेणापि दृश्येते तत्कथं तत्कार्यौ ?। तन्न । निद्राभिभूतस्य तदापि भावात् ।

शरीरचेष्टा यावत्यस्ताः स्वार्थाः चित्तसंस्कृताः ।
सुप्तस्य दीर्घह्रस्वादिनिश्वासाः पूर्वचित्ततः ॥

न हि चैतन्यमन्तरेण प्रेरणाकर्षणे भवतः । न च प्रेरणा- कर्षणे एव चैतन्यात् प्राणापानाविति । तत्स्वरूपव्यतिरेकेण प्रेरणाकर्षणयोरभावात् । अथ स्थिरो वायुः प्राणापानयोर्हेतुस्त- तश्चेतना । तदप्यसत् । मृतस्यापि स्थिरो वायुरस्तीति प्राणा-

पानानिवृत्तौ चेतन्यानिवृत्तिः स्यात् । यदि च प्राणापानकार्यं चैतन्यं तदा तयोर्निर्ह्रासातिशये तस्यापि तौ स्याताम् । अवश्यं हि कारणे परिहीयमानेऽभिवर्द्धमाने वा कार्यस्य हानिरुपचयश्च स्यात् । अन्यथा तत्तस्य कार्यमेव न भवेत् । न चैवमत्र । न शरीरेन्द्रियप्राणापानकार्यं चित्तम् । नापि देहाश्रितम् । आश्रयाश्रयिभावप्रतिषेधात् । तथाहि-असतस्तावत् खरविषाणस्येव नाश्रयः केवलमसत्कारणादुत्पत्तिमेवेहतेऽतो सतः कारणमेव स्यान्नाश्रयः । सतोऽपि सर्वनिराससत्वान्न कश्चिदाश्रयः । अथ सतः स्थितिकरणे वाश्रयो न । स्थितेः स्यातुरव्यतिरेकेण तत्करणे स एव कृतः स्यात् । न च सतः करणम् । उत्पन्नस्य पुनरुत्पादायोगात् । अथोत्पन्नस्यापि किञ्चिदुत्पन्नमस्ति तत्कारणादाश्रयः सर्वात्मनोत्पादे कारणमुच्यते कस्यचित्तु धर्मस्योत्पादे आधारः । न च स्थितिरव्यतिरिक्तस्वरूपा । पततोऽपि स्यत्यभावे स्वरूपसद्भावात् । यदि पुनरव्यतिरिक्ता स्थितिः स्यात् स्थितेरव्यतिरिक्तः सभवेत् ततः सर्वदा स्थितिरेव भवेत् तेन स्वरूपेसति निवर्त्तमानविरुद्धर्माध्यासात् ततोऽव्यतिरिक्ताऽसौ । तदप्यसत् । व्यतिरिक्ते हि सति तद्धेतुरेवासौ न तस्याधारः । तस्य स्थितिकरणात्तदाधार इति चेत् । किमसावुत्पन्ना सती स्थाप्या भवत्यन्यथा वा ? । अनुत्पन्नाऽसत्वान्न । तस्य उत्पन्नाप्यन्यस्मात् कथम् । भावस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिसंबन्धाभावात् । अथ तत एवोत्पद्यते नान्यतः । तथा सति तत्कार्या स्यान्नाश्रयकार्या । तत्र चोक्तदूषणम् । तथाहि-स्थाप्येन स्थितिः क्रियते नाश्रयेण । अथ स्थितेः स्थितिः क्रियते आश्रयेण तर्ह्यनवस्था स्यात् । यदि चाश्रायो देहस्तदा यस्य स्थितिकारणमस्ति तस्य न विनाशः स्यात् । अथ स्थापके सत्यपि नाशहेतोर्नाशः । न नाशोनामान्य एव भावात् । तद्व्यतिरेके च नाश

एव तेन कृतः स्यान्न भावस्ततोऽनाशात्स्वयमेवास्तु इति किं स्थितिहेतुना । यदि च नाशहेतोर्नाशो यावन्नाशको नायाति तावत् स्वयमेवास्तु इति किं स्थिहेतुना । अथ विनाशकात् पूर्वं स्थापकेन विनाशप्रतिबन्धः क्रियते । ननु सोऽपि विनाशप्रतिबन्धोऽन्यो विनाश्यात् । ततो विनाश्यस्य न किंचिदिति विनश्येत् । अथानन्यस्तर्हि विनाश्यः स्थापकेन क्रियते न स्थितिः। अथ प्रतिक्षणविनश्वरः स्थापकादन्यथा भवति तस्य विनाशोऽहेतुक इति स एव प्रतिक्षणाविनाशः स चान्यथास्थापकादुत्पन्न इति करणमेव स्यान्न स्थापकः । अथ पततो धारणोपलब्धेः कथं न स्थापकः? । न पततो धारणं यस्य च धारणं न तस्य पतनम् । पतनापतनयोः परस्परविरोधात्। पूर्वं पतनं पश्चादपतनमिति चेत् । तर्हि यस्य पतनं तस्य धारणम्। प्रत्यक्षेणैकत्वाप्रतिपत्तेः । न ह्येकोऽवस्थानपतने कस्याप्युपलभ्यते । स एव पतन्नवतिष्ठत इति एकत्वाभिमानादवस्थातुः प्रतीतिरिति चेन्न । प्रत्यभिज्ञानस्याभिमानमात्रत्वात् । ततः प्रतिक्षणविनाशिना परपरादेशोत्पादवतामुपादानदेशोत्पत्तिराधारसमागमकृतेति हेतुरेव विशिष्टावस्थाया आधार उच्यते । किंच गुरुणो द्रव्यस्य पततः पातप्रतिबन्धात् स्थापकः स्यादपि निष्क्रियाणां तु गुणसामान्यकर्मणां किमाधारेण । चैतन्यं च सामान्यं गुणः कर्म वा । तच्च सर्वथा निष्क्रियमिति नाधारेणास्य किंचित् । अतोऽनाधेयस्य चेतसो नाशे न विनाशः कियत्कालं तु सहस्थानमात्रकम् । अग्नि ताम्रद्रवत्ववदित्युक्तम् । तन्न कायाश्रितं चेतः । नापि कायात्मकम् । यतः परमाणुसंघातमात्रमेव शरीरम् । तत्तादात्म्ये प्रत्येकं सकलपरमाणुसंवेदनप्रसङ्गः स्यात् । न चावयव्येको विद्यते । तत्सद्भावेऽपि वा श्यामतादिवदन्येन चैतन्ये वेदनं स्यात् । अन्तःस्प्रष्टव्यरूपत्वान्नेति चेत् । न, व्रणं स्पृशतोऽन्यस्यापि तद्वेदनावेदनं

स्यात् तच्छरीरे गृह्यमाणे चैतन्याग्रहणाद्विरुद्धधर्माध्यासेन तादात्म्यम्। तन्न देहकार्यं देहगुणो देहात्मकं चैतन्यं किन्तु जन्मान्तरचैतन्योपादानमेव जन्मादिजन्यचैतन्यपर्यायं जीवद्रव्यमिति। अथ कथं परलोकशरीराच्छरीरान्तरसंचारः। वृद्धादिशरीरावस्थासंचारवत्?। अथैकोपादानभावेन तदेकत्वान्न शरीरान्तरम्। पश्वादिशरीरं तु नैवम्। तदपि स्वाप्निकशरीरसंचारदर्शनादनैकान्तिकम्। किंच शरीरान्तरे मनः संक्रान्तिः कथञ्चिद्ग्राहकत्वेनैव नान्यथातः। सा चेह पश्वादिशरीरेष्वप्युपलभ्यते। तत्कथं न शरीरान्तरसंचारोपलब्धिः। अथाग्राह्यतामात्रे संचारे परशरीरवत्स्वशरीरक्षतावपि न व्याकुलतादयः स्युः। तदप्यसत्। परक्षतादिदर्शनेऽपि केषाञ्चिद्व्याकुलतोपलब्धेरात्मशरीरक्षतावपि केषाञ्चिदभावात्। तदानेकजन्मपरम्परावासनादार्ढ्यादात्मीयग्रहसद्भावे व्याकुलतादयः प्रवर्त्तन्तइति। अथ भवतु कार्याद तीतपरलोकानुमानं भाविनस्तु कथं तदर्थवदनादिक्रियेष्यते?। तदपि यत्किञ्चित्। सिद्धे हि कार्यकारणभावे यथा कार्यात् कारणानुमानं तथाऽविकलकारणात्कार्यस्यापि इत्यनैकान्तिकत्वादिदूषणं नैव संभवति।

कार्यकारणसद्भावाच्चैतन्येनान्यचेतसइति।
एवं क्षणिकपर्यायपरिणामिनि संस्थिते॥
गुणाः प्रकर्षमायान्ति कालेन सहकारिणा।
इति निगदितमेतत् केवलज्ञानहेतुः
कुशलमखिलबन्धो ज्ञानचारित्रदृष्टिः।
सकलमलविहीनं साधनं तस्य सिद्धै
कथयितुमिदमन्यद्वार्तिकस्याह कर्ता॥

अन्त्यसामग्र्यवद्धेतुरित्यादि। हेतुः कारणकलापः। संपूर्ण इत्यविकलः। सदेत्यवश्यमेव कार्यकारी।

अन्यथा कार्योत्पत्तिर्न कदाचित् स्यात् । अन्त्यसामग्र्यवदिति व्याप्तिविषयोपदर्शनम् । कश्चिद्विवादाध्यासितस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिग्रहोपरागादिसाक्षात्करित्वाविकलकारणमिति । प्रयोगश्च यदविकलकारणं तदवश्यमेव कार्यमुत्पादयति । यथा ऽन्त्या कारणसामग्री । अविकलकारणश्चातीन्द्रियग्रहोपरागादिसाक्षाद्द्रष्टा तज्जातीयेष्वतीन्द्रियेषु जीवादिषु कश्चिदिति । हेतुमेव समर्थयितुमाह । यस्य यज्जातीयाः पदार्थाः प्रत्यक्षास्त्तस्यासत्यावरणे तेऽपि प्रत्यक्षाः । यथा घटसमानजातीयं भूतलं प्रत्यक्षत्वे घटः । प्रत्यक्षाश्च कस्यचिदतीन्द्रियजीवादिपदार्थसजातीयग्रहोपरागदयो भावा इति । न तावदयं सिद्धो हेतुः यतो यो यद्विषयानुपदेशालिङ्गविसंवादिवचनरचनानुक्रमकर्त्ता स तत्साक्षात्कारी । यथास्मदादिरात्मियानुभववचनरचनानुक्रमकर्त्ता । ग्रहोपरागादिसाक्षात्कारी तच्छास्त्रकर्तेति । न चापौरुषेयत्वेनासिद्धत्वमभिधानीयम् । तस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । नन्वनुमानबाधितेयं प्रतिज्ञा । तथाहि—देशान्तरे कालान्तरे च यद्रूपं तदिदानीन्तनचक्षुर्जनितप्रत्यक्षसमानजातीयं प्रत्यक्षग्राह्यम् । रूपशब्दवाच्यत्वात् । इदानीन्तनरूपवदिति - एवं रसादिष्वपि पञ्चानुमानानि भवन्ति । तथा चक्षुर्जनित, प्रत्यक्षं तत् देशान्तरादावपि नियतदेशकालरूपग्राहकम् । प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वात् । इदानीन्तनरूपप्रत्यक्षवदिति । एवं शेषेन्द्रियप्रत्यक्षेष्वपि पञ्चानुमानानि भवन्ति । तदुक्तम् ।

यज्जातीयैःप्रमाणैस्तु यज्जातीयार्थदर्शनम् ।
दृष्टं संप्रति लोकस्य तथा कालान्तरेऽप्यभूदिति ॥

न च गृध्रादिभिर्व्यभिचारो वाच्यः। तेऽपि न स्वार्थमुल्लङ्घ्य वर्तन्ते ॥ तदुक्तम् ।

यत्राप्यतिशयो दृष्टः स्वस्वार्थानतिलङ्घनात् ।
दृष्टः पक्ष्यादिदृष्टौ स्यात् न रूपे श्रोत्रवृत्तितः ॥
येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधाबलैर्नराः ।
स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥
प्राज्ञोऽपि हि नरः सूक्ष्मानर्थान् द्रष्टुं क्षमोऽपि सन् ।
न सजातीनतिक्रामन्नतिशेते परान् नरानिति ॥
एकशास्त्रविचारेषु दृश्यतेऽतिशयो महान् ।
न तु शास्त्रान्तरज्ञानं तावन्मात्रेण लभ्यते ॥
ज्ञात्वा व्याकरणं दूरं बुद्धिः शब्दापशब्दयोः ।
प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये ॥
ज्योतिर्विच्च प्रकृष्टोऽपि चन्द्रार्कग्रहणादिषु ।
न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञातुमर्हति ॥
तथावेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि ।
न स्वर्गदेवतादृष्टप्रत्यक्षीकरणक्षमः ॥

दशहस्तान्तरव्योम्नि यो यो नामोत्प्लुत्य गच्छति ।
न योजनमसौ गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ॥
तस्मादतिशयज्ञानैरतिदूरगतैरपि ।
किंचिदेवाधिकं ज्ञातुं शक्यते नत्वतीन्द्रियमिति ॥

तत्स्थितमनुमानबाधितेयं प्रतिज्ञेति । तथाऽभावप्रमाणबाधिता । तथाहि—प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावेऽभावप्रमाणमेव विजयते । तदभावमेव दर्शयितुमाह ।

सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।
दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गत्वाद्योऽनुमापयेत् ॥
न चागमविधिः कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधकः ।

वेदाहमग्रे पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः पुरस्तात्,

तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेति, तथा विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः स्पात् । सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक आस्ते इत्यादेर्विद्यमानत्वादिति चेत् । न, स्तुतिमात्रत्वादेवैषां न प्रामाण्यमिति । तथा चाह—

न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्पते ।
न चार्थेनाप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ॥
न चानुवदितुं शक्यं पूर्वमन्यैरबोधितम् ।
अनादिरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ॥
कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपद्यते ।
अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽन्यैः प्रतीयते ॥
प्रकल्पेत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ।
सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ॥
कथं तदुभयं सिद्ध्येत् सिद्धमूलान्तरादृते ।
असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् ॥
सर्वज्ञमगच्छन्तः स्ववाक्यात् किं न जानते ।
सर्वज्ञसदृशं कश्चित् यदि पश्येम संप्रति ॥
उपमानेन सर्वज्ञं जानीयामस्ततो वयम् ।
उपदेशो हि बुद्धादेः धर्माधर्मादिगोचरः ॥
अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञो यदि नाभवत् ।
बुद्धादयो ह्यवेदज्ञा तेषां वेदाद्यसंभवः ॥
उपदेशः कृतोऽतस्तैर्व्यामोहादेव केवलात् ।
येऽपि मन्वादयः सिद्धाः प्रधानेन त्रयीविदः ॥
त्रयीविद्याश्रितग्रन्थास्ते वेदप्रभवोक्तयः । तदेवम् ।
प्रामाण्यपञ्चकं यत्र वस्तुरूपेण ज्ञायते ॥

वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ।
तथोपमानबाधिता तथाहि—
नरान् दृष्ट्वा त्वसर्वज्ञान् सर्वानेवाधुनातनान् ॥
तत्सादृश्योपमानेन तस्यासर्वज्ञसाधनमिति ॥
तदेवमनुमानाभावप्रमाणोपमानबाधितेयं प्रतिज्ञेति ।

भवतु वा तथापि निष्फला तथापि समस्तावयवव्यक्तिविस्तरज्ञानसाधनं काकदन्तपरीक्षावत्क्रियमाणमनर्थकम् । यथा चक्षुषा सर्वभावान् वेत्तीति फलं सर्वदर्शित्वप्रतिज्ञाप्यफला । तथा ।

स्वधर्माधर्ममात्रज्ञसाधनप्रतिषेधतः ।
तत्प्रणीतागमग्राह्यहेयत्वे हि प्रसिद्धितः ॥
कुत्र सर्वजगत्सूक्ष्मभेदज्ञत्वप्रसाधने ।
अस्थाने क्लिश्यते लोकः संरम्भाद्ग्रन्थवादयोः ॥
एतच्च फलवज्ज्ञानं यावद्धर्मादिगोचरे ।
न तु वृक्षादिभिर्ज्ञातैरस्ति किञ्चित्प्रयोजनम् ।
क्रत्वर्थाः पुरुषार्थाश्च यावन्तः खदिरादयः ॥
सर्ववृक्षज्ञता तावत्तावत्स्वेव समाप्यते ।
लतासोमगुडूच्याद्याः काश्चिद्धर्मार्थहेतवः ॥
सिद्धान्तज्ञानमात्रेण लतासर्वज्ञतापि नः ।
व्रीहिश्यामाकनीवारग्राम्यारण्यौषधीरपि ॥
ज्ञात्वा भवति सर्वज्ञो नानर्थकशतान्यपि ।
तथा कतिपयेष्वेव यज्ञगेषु तृणेष्वपि ॥
दर्भादिषु च बुद्धेषु तृणसर्वज्ञतेष्यते ।
तृणौषधिलतावृक्षजातयोऽन्याः सहस्रशः ॥
विविक्ता नोपयुज्यन्ते तद्ज्ञानेन नाज्ञता ।
यत्रापि चोपयुज्यन्ते व्यक्तयौर्जतिलक्षिताः ॥

जातिज्ञानोपसंहारात्तत्रापि व्याप्तिरस्ति नः ।
अतश्च व्यक्तिभेदानामनभिज्ञोऽपि यो नरः ॥
सर्वज्ञत्वफले प्राप्ते सर्वज्ञत्वं न वाञ्छते ।
जरायुजाण्डजोद्भिदसंस्वेदजचतुर्विधे ॥
भूतग्रामेऽल्पएकज्ञोऽपि सर्वज्ञफलमश्नुते ।
पृथिव्यादिमहाभूतसंक्षेपज्ञश्च यो नरः ॥
सविस्तरानभिज्ञोऽपि सर्वज्ञान्न विशिष्यते ।
भूमेर्य एकदेशज्ञो भूमिकार्येषु वर्त्तते ॥
सप्तद्वीपमहीज्ञानं क्व नु तस्योपयुज्यते ।
तथाऽल्पेनैव तोयेन सिद्धं तोयप्रयोजनम् ॥
तोयान्तराण्यविज्ञाय नाज्ञदोषेण युज्यते ।
वह्नेश्चानन्तभेदस्य ज्ञातस्योपासनादिभिः ।
पञ्चभिःकृतकार्यत्वादस्याज्ञानमदूषणम् ॥
शरीरान्तर्गतस्यैव वायोः प्राणादिपञ्चके ।
ज्ञाते शेषानभिज्ञत्वं नोपालम्भाय जायते ।
व्योम्नश्चपृथुनः पारमज्ञात्वाप्येकदेशवित् ॥
न च व्योमानभिज्ञत्वव्यपदेशेन दुष्यति ।

धर्मकीर्त्तिनाप्युक्तम् ।

ज्ञानवान् मृग्यते कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये ।
अज्ञोपदेशकरणात् विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥
तस्मादनुष्ठेयगतं ज्ञानमस्य सम्यक् विचार्यताम् ।
कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य न क्वोपयुज्यते ॥
हेयोपादेयतत्वस्य साभ्युपायस्य वेदकः ।
यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ॥
दूरं पश्यन्तु वामा वा तत्वमिष्टं तु पश्यतु ।

प्रयाणदूरदर्शी चेदेतद्गृध्रानुपास्महे ॥
धर्मज्ञत्वनिषेधस्तु केवलोऽत्रोपयुज्यते ।
सर्वमन्यद्विजानस्तु पुरुषः केन बाधितः ॥
सर्वप्रमातृसम्बन्धिप्रत्यक्षादिनिवारणात् ।
केवलागमगम्यत्वं लप्स्यते पुण्यपापयोः ॥
एतावतैवमीमांसापक्षे सिद्धेऽपि यः पुनः ।
सर्वज्ञवारणे यत्नः तैः कृतं मृतवारणम् ॥
येऽर्थे च च्छिन्नमूलत्वाद्धर्मज्ञत्वे हते सति ।
सर्वज्ञान् पुरुषानाहुस्तैः कृतं तुषखण्डनम् ॥
किञ्च सर्वज्ञे सिद्धेऽपि न प्रतिज्ञातोऽर्थः सिद्ध्यति । तथाहि-
यत्सत्यं नाम लोकेषु प्रत्यक्षं तद्धि कस्यचित् ।
प्रमेयज्ञेयवस्तुत्वाद्दधिरूपरसादिवत् ॥
ज्ञातर्यत्राप्यनिर्दिष्टे पक्षे न्यूनत्वमापतेत् ।
यदि बुद्धातिरिक्तोऽन्यः कश्चित् सर्वज्ञतां गतः ॥
बुद्धवाक्यप्रमाणत्वे तज्ज्ञानं क्वोपयुज्यते ।
सर्वज्ञो यस्त्वभिप्रेतो न श्रुत्यार्थेन वाऽपि सः ॥
विज्ञायते यतः पक्षः साध्यत्वेनेप्सितो भवेत् ।
यस्त्वीप्सिततमं पक्षं विशिष्यात् तस्य संज्ञया ॥
यावज्ज्ञेयं जगत्सर्वं प्रत्यक्षं सुगतस्य तत् ।
तैरेव हेतुभिः पूर्वैर्घटकुड्यादिरूपवत् ॥
तत्र नैवं विशिष्टोऽपि पूर्वस्मादेष भिद्यते ।
विशिष्टग्रहमात्रेण हेतोर्नैव विशिष्टता ।
शक्त्याहिता घटे हेतुर्दृष्टान्तानुग्रहेण वा ॥
पक्षान्तरेण तुल्यः स्यात्तदा कास्य विशिष्टता ।
सत्वात् प्रमेयमित्येतद्यतोऽन्येष्वपि वर्त्तते ॥

साधनं नियमाभावात्तेनाकिञ्चित्करं हि तत् ।
नरः कोऽप्यस्ति सर्वज्ञः स तु सर्वज्ञइत्यपि ।
साधनं यत्प्रयुज्येत प्रतिज्ञामात्रमेव तत् ।
सिषाधयिषितो योऽर्थः सोऽनया नाभिधीयते ।
यस्तूच्यते न तत्सिद्धौ किञ्चिदस्ति प्रयोजनम् ।
यदीयागमसत्यत्वसिद्धौ सर्वज्ञतोच्यते ॥
न सा सर्वज्ञसामान्यसिद्धिमात्रेण लभ्यते ।
यावद् बुद्धो न सर्वज्ञस्तावत्तद्वचनं मृषा ॥
यत्र क्वचन सर्वज्ञे सिद्धे तत्सत्यता कुतः ।
अन्यस्मिन्न हि सर्वज्ञे वचसो ऽन्यस्य सत्यता ॥
समानाधिकरण्ये हि तयोरङ्गाङ्गिता भवेत् ।
तदेव दोषदुष्टस्य पक्षस्यास्य न पक्षता ।
इदानीं हेतुदोषेण हेतोर्दूषणतोच्यते ॥
वचसोऽपौरुषेयत्वं पूर्वमेवस्थितं यदा ।
नष्टमुष्ट्यादिकं नैव कृतं पुंसास्ति किञ्चन ।
एवं तावदसिद्धत्वमनैकान्तिकता तथा ॥
पारम्पर्योपदेशेन वचसः संप्रवर्त्तनात् ।
असत्यार्थं च तद्वाच्यं तेन हेतोर्विरुद्धता ।
एवं सर्वज्ञतासिद्धिः कथं चिन्नोपपद्यते ॥

इति । अत्रोच्यते ॥

देशोत्याद्यापि मानानि मीमांसादोषवाहिनी ।
सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति गर्दभी ॥
यत्साध्यबाधनायोक्तं प्रमाणदशकं परैः ।
प्रामाण्ये तद्विधस्यैषा बहु स्यादसमञ्जसम् ॥

तथाहि—

तच्छब्दवाच्यतामात्रं प्रमाणं यदि कल्पते ।
न मानं विधिवाच्यं स्यादीश्वरस्य च सिद्धता ॥
वेदाहमग्रे पुरुषं महान्तमित्यादितद्वेदवचो प्रमाणम् ।
तच्छब्दवाच्यत्वसमानभावाद् भूभूधरादेरपि वर्तृसिद्धिः॥
संस्थानशब्दवाच्यत्वं यतस्तस्यापि विद्यते ।
घटवद्बुद्धिमत्कर्ता तेन तत्रापि सिद्ध्यतु ॥
विशेषः परिहाराय यदि कल्पेत कश्चन ।
नियोगादि तदा तस्य दोषाः शास्त्रकृतोदिताः ॥

तथापि यत्प्रमाणगोचरचारि न भवति तन्न सद्व्यवहृतिपथमवतरति । यथा व्योमेत्यलम् । न भवति च नियोगः प्रमाणगोचरचारीति व्यापकानुपलब्धिः । तथाहि किमसौ स्वतन्त्र इष्यते, परतन्त्रो वा? । न तावत् पटादिपदार्थवत् स्वतन्त्रोऽध्यक्षतः प्रतीयते । नाप्यनुमानात् । तत्सद्भावे लिङ्गाभावात् । न च पुरुषप्रवृत्तिर्लिङ्गम् । तस्याः फलाभिलाषकार्यत्वात् । अन्यथा स्वर्गकाम इति फलोपदर्शनं न विदध्यात् । अथ प्रचण्डप्रभुनियोगात् फलाभिलाषमन्तरेणापि प्रवर्त्तमानो दृश्यते । तन्न । तत्रापापपरिहारस्यैव फलत्वात् । नापि शब्दैकप्रमाणसमधिगम्यता तस्य वाच्या । यतः शब्देन प्रतीयमानोऽसौ किं संबन्धेन प्रतीयते ऽसंबद्धेन वा ? । असंबद्धेन प्रतीतावप्यतिप्रसङ्गः स्यात् । सबन्धेनापि किं स्वाभाविकसंबन्धात्, साङ्केतिकाद्वा? । प्रथमपक्षे बालगोपालादेरपि प्रतीतिप्रसङ्गः। स्वाकारामनाकाशं कस्यचित्सङ्केतोऽपि नियोगे प्रतीतेऽप्रतीते वा? । प्रतीतिश्च किं तेनैव शब्देन शब्दान्तरेण वा ? । तेनैव चेत् । किं सङ्केतेन । इतरेतराश्रयत्वं च स्यात् । शब्दान्तरेण चेत् । तदपि शब्दान्तरं गृहीतसङ्केतं प्रवर्त्तेत पुनरपि सङ्केतग्रहः शब्दान्तरे-

गोत्यनवस्था । किं चासावेकोऽनेको वा? । एकश्चेत् सर्वपुरुषाणां नियोगप्रतीतिः स्यात्। अथ विपर्ययान्न परस्येति चेत्। नावापि पक्षपातादिति समानम् । अनेकश्चेत्। प्रतिपुरुषमसाधारणतया न सङ्केतक्रिया स्यात्। किं च शब्दप्रमाणैकसमधिगम्यतया सत्त्वे आकाशकुसुमस्यापि सत्वमापद्येत। विशेषो वा वक्तव्यः । न च शब्दप्रवृत्तिमात्रेण सत्वं युज्यते । अन्यथा द्वार: षण्णगरीत्यादावपि समासज्येत । तन्न कश्चित्स्वतन्त्रो नियोगो वाच्यार्थः प्रतीयते। परतन्त्रोऽपि किं तत्कार्यतया धर्मतया वा? । न तावत् प्रथमः पक्षः । यतः किमसौ यागकार्यः, नियोगकार्यः, शब्दकार्यो वा ? । न तावत् यागकार्यः। तस्य तदानीमनिष्पन्नत्वेनाभावात्। नापि पुरुषकार्यः । पुरुषस्य पूर्वमपि सद्भावेन तद्भावप्रसङ्गात् । नापि शब्दकार्यः। तदा हि न शब्दस्य वाच्यः स्यात् । कार्यत्वात् । न च वैदिकस्य शब्दस्य नित्यत्वेन क्रमयौगपद्याभ्यां जनकत्वं युज्यते । तद्धर्मतायामपि किमसौ यागधर्मः, पुरुषधर्मः, शब्दधर्मो वा? । न तावद्यागधर्मः । तस्याविद्यमानत्वेन तद्धर्मस्याप्यविद्यमानविषयवाच्यं निरालम्बनमपोहमात्रविषयमेव स्यात्। नापि पुरुषधर्मः। तथाहि-पुरुषाद् व्यतिरिक्तः स्यादव्यतिरिक्तो वा? व्यतिरिक्ते पुरुषस्य सर्वथानिष्पन्ननियोगरूपता स्यात्। नियोगेन ह्यनुष्ठेयोऽर्थोऽभिधीयते निष्पन्नस्य चानुष्ठानेनानुष्ठानविरतिर्भवेत्। निष्पन्नस्यापि किञ्चिदनिष्पन्नमस्ति । तन्न। निष्पन्नानिष्पन्नयोर्विरोधेन तादात्म्याभावप्रसङ्गात्। अथ व्यतिरिक्तो वा। ननु यावदसौ तस्य धर्मस्तावदन्यस्य किं न भवति । तस्यैवाधारशक्तिर्नान्यस्येतिचेत्। सापि किं नान्य आभिधीयते । तां प्रति तस्यैव वाधारशक्तिर्नान्यस्येत्यभ्युपगमेऽनवस्था । न च हेतुफलाभावादन्योव्यतिरेकसंबन्धोऽस्ति ।

तद्भावे च न समानकालता। असमानकालयोर्न धर्मधर्मिभावः । एतच्च शब्दधर्मतायामपि दूषणं वाच्यम् । किञ्च यद्यभावस्ति न पुरुषः प्रवर्त्तते । न हि कश्चिन्निष्पादनाय प्रवर्त्तते । प्रवर्त्तकस्य च वाक्यस्य न प्रामाण्यमुपेयते । अथ नास्ति तथापि न प्रामाण्यम्। अविद्यमानविषयत्वात् कश्चिन्नियोगो वाचार्थतया प्रतीयते । अथ शब्दाद्यागादिविषये नियुक्तोऽहमनेनेति प्रतितेःकथमप्रतीतिः। तथाहि—नियोक्ता शब्दो वेदे पुरुषाभावान्नियोज्यः पुरुषो यागो विषयः सकलं चैतत् प्रतीयते तत्कथं प्रतीतावप्यप्रतीतिः। तदसत् । नेयमगृहीतसङ्केतस्य प्रतिरुदेति। किं तर्हि येन यागं कश्चित् कुर्वाणमुपलब्धस्तस्य तदैव गृहीतसङ्केतस्य पूर्वदृष्टानुसारेण विकल्पिका बुद्धिरुत्पद्यमानाऽन्यापोहविषयैवोत्पद्यते । नातस्तत्त्वव्यवस्था। एतेन भावनादयोऽपि वाक्यार्थनिरसनीया। इतिवाच्यतस्ये वाच्यं नियोगं संप्रचक्षते खरशृङ्गेतैर्नूनं व्यावर्णापत्यलं विधिरपि विधेयत्वेऽनवस्थैवप्रसज्यते।

स्वरूपवाचकत्वे तु न स्यादन्यविशिष्टता ।
विधिबाधस्य कृच्छ्रेण लक्षण विशेषः परिकल्पते ॥
कैरवे भक्षितः काकैरध्यक्षे येन नेष्यते ।
नक्षत्रखराहादिप्रत्यक्षेऽध्यक्षवीक्षितम् ॥
विशेषमाक्षिपन् मूढः कथं नाध्यक्षबाधितः ।
मनुष्यत्वे सतीत्येवं यदि हेतोर्विशेषणम् ॥
मनुष्यत्वं तदा हेतुः पूर्वस्य स्यादहेतुता ।
जैमिन्यादिर्विशेषणस्तदा नैव भवेत्तव ।
प्रज्ञोन्मेषस्य चोत्कर्षः क्वनु माने व्यस्थितः ॥
स्तोकस्तोकांतरत्वं यत्र पुंसः प्रसाध्यते ॥
इन्द्रियान्तरविज्ञानं नेन्द्रियान्तरवस्तुनः ।

ग्राहकं वेति यो दोषः सोतीन्द्रियदृशः कुतः ॥
अथातीन्द्रियविज्ञानं न दृष्टं केनचित् क्वचित् ।
विनिन्द्रियं च वैशद्यं कुतस्तस्य भविष्यति ॥
सर्वदेशेषु राष्ट्रेषु सर्वज्ञानेति योऽवदत् ।
तस्य सर्वज्ञताप्राप्ता सिद्धं चास्मत्समीहितम् ॥
कामादिभावनाजातं विज्ञानं विशदं यदा ।
तदेन्द्रियसमुत्थत्वं वैशद्येनोपयोगवत् ।
अक्षाश्रितत्वमध्यक्षे व्युत्पत्तेरेव कारणम् ॥
निमित्तं तु पुनस्तस्य वस्तुसाक्षात्क्रिया मता ।
तदेवं जैनमध्यक्षं नानुमानेन बाधितम् ॥
न प्रमाणमभाख्यं हि बाधकं कुत एव तत् ।
सर्वसंबन्धिवाध्यक्षं नेति तत्रेति यो वदेत् ॥
तस्य सर्वज्ञता प्राप्ता नैकस्यास्य निषेधकृत् ।
अनुमानं निषेधाय यद्यप्येनास्य किञ्चन ॥
असिद्धावाश्रयासिद्धिः सिद्धौ हेतोर्विरुद्धता ।
अर्थः केनोपपद्येत विनाऽसर्वज्ञतां तव ॥
अपौरुषेयता नो चेन्नास्यं पूर्वं निषेधनात् ।
नोपमानस्य मानत्वं बाधकं कुत एव तत् ।
विशेषाः पुंसु दृश्यन्ते तेनादृष्टेषु का कथा ।

तथा हि—केचित्सकलशास्त्रज्ञाः, केचिन्न किञ्चिद्विदन्ति, केचिच्चतुर्वेदपाठकाः, केचिद्गायत्रीमपि न पठन्ति, तत्कथमदृष्टेषु पुरुषेषु साम्यं सिध्येत् ? । ननूक्तं दशहस्तान्तरमित्यादि ।

तदसत्तुल्यजातीयपूर्वबीजप्रवृत्तयः ।
ज्ञेयेषु बुद्धयस्तासां सत्यभ्यासे कुतः स्थितिः ।

न चैवं लङ्घनादेव लङ्घनं बलयत्नयोः ॥
तद्धेत्वोः स्थितरूपत्वाल्लङ्घनस्य स्थितात्मता ।
बलयत्नोत्थमप्युच्चैर्लङ्घनं हि गरुत्मति ॥
श्रूयते तेन मानत्वं नोपमानस्य युक्तिमत् ।
न चागमविधिः कश्चिन्निषेधाय वर्त्तते ।
तन्नास्य बाधकं किञ्चित् साधकं प्रतिपादितम् ।
धर्माधर्मज्ञतामात्रात् सिद्ध स्मत्समीहितमम् ।
यदुक्तं तदसन्मानिष्ठानेच्छानुवर्तिनी ।
नहि प्रमाणं वस्तुनि प्रवर्त्तमानं विभाषया प्रवर्त्तते, तेन ।
समस्तवस्तुविस्तारि सर्वज्ञाज्ञानमक्रमात्
प्रति यज्जगतः कात्स्न्र्यं किमन्यत्परिवर्जयेत् ।
धर्माधर्मौ तयोः कार्यं वेत्ति नाऽसकलार्थवित् ।

तदुक्तम् । जो एगं जाणइ सो सव्वं जाणइ । यथा हि सकलकर्मकारणं सर्वप्राणिकर्माणि तत्कार्यं नरकादि तत्कारणकार्यपरम्परायाः परमाणवन्तपरिज्ञाने कथं न सर्वज्ञता ? । तस्मादावरणविगमादनन्तवस्तुज्ञानम् न च वस्तुपरिज्ञानपरिसमाप्तिः । यथा हि वयमनाद्यनन्तरूपतां विकल्पविज्ञानेन रात्रिन्दिवादीनां बुद्ध्यामहे । न च तत्परिसमाप्तिः, तथा भगवतोऽपि अनाद्यनन्तरूपतया साक्षात्कुर्वतो न विरोधः । अकारणाधीनतया विनाश्यादनप्रसङ्गः । अत एवाऽपराधीनतयाऽनियतविषया । न चातीतानागतस्य वस्तुन इदानीमसत्त्वेनाऽसद्विषयं तदिति वाच्यम् । तत्कालालिङ्गितत्वेन तस्य सत्वात् । तदाऽपि हि यदि तद्वस्तु न भवेत्तदा तद्विषयं न स्यात् । अन्यथा चोदनाबुद्धिरपि कथं भूतभवद्भविष्यद्वस्तुविषयिणी सत्ता ऽभ्युपेयते ? । तदुक्तम् ।

किं च तत्कालयोगेन तस्य साक्षात् क्रिया यदा ।
तदेदानीमसत्त्वेऽपि तस्यास्तित्वमदुर्घटम् ॥

अथ यस्य भावी पुनस्तदनुभूयमानतया दृष्टस्तेनाप्रतीयमानतायाः कथमभ्रान्तता ? । तदप्यसत् ।

यथा स दृष्टः शरदादिकालयुक्तस्तथा तस्य न बाधितत्वम् ।
तत्कालयोगस्तु मते न दृष्टस्तथाऽप्रतीतावपि नास्ति दोषः ॥

यदपरिज्ञाने दूषणमभाणि । तदसत् । यतश्चूडामणिप्रभृतिकेवलिनामतीन्द्रियार्थानामर्हत्प्रणीतत्वेन सुप्रसिद्धत्वात् । यच्चान्यदुक्तं तदसंबद्धतयोपेक्षितमिति विस्तरेण सर्वज्ञवादटीकायामुक्तमिति विरम्यते ।

बाध्यकलङ्कविकलं निखिलप्रमाण
सामान्यलक्षणमिदं विवृतं स्वबुद्ध्या ।
यत्तेन तैर्थिकमतानि निरस्य नीतं
ज्ञानं व्यतीतमनसः परमां प्रतिष्ठाम् ॥

इति श्रीशान्त्याचार्यविरचितायां वार्तिकवृत्तौ प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

एवं प्रमाणसामान्यलक्षणमभिधायेदानीं संख्यालक्षणगोचरफलं विप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारेण विशेषलक्षणमभिधातुकामः व्यक्तिभेदकथनमन्तरेण प्रतिव्यक्तिनियतं लक्षणं कथयितुं न शक्यत इति व्यक्तिभेदमेव तावत् कथयितुमाह—ज्ञानापेक्षमित्यादि ॥

ज्ञानापेक्षं प्रमेयस्य द्वैविध्यं न तु वास्तवम् ।
दूरासन्नादिभेदेन प्रतिभासं भिनत्ति यत् ॥ १ ॥

न हि नीलपीतवस्तुस्थित्या प्रमाणविषयस्य किञ्चिद्द्वैविध्यमस्ति, किं तु ज्ञातारमपेक्षते ज्ञानापेक्षम् । तथाहि—तदेव

वस्तु कस्यचित् प्रत्यक्षं कस्यचित् परोक्षमिति । ननु इदं द्वैविध्यं केन प्रतीयते ? । न तावत्प्रत्यक्षेण । परोक्षे तस्याप्रवृत्तेः; प्रवृत्तौ वा प्रत्यक्षतैव स्यात् ॥ अथ कस्माद्धूमदर्शनात् परोक्षे वह्नौ प्रतीतिः प्रत्यक्षा ? । नाऽनुमानम् । यतो व्याप्तिस्मरणेनात्मानमनुमानम् । न चेह तदस्ति । नैतदस्ति । यतोऽक्षासंबद्धेऽपि वस्तुनि यद्यक्षजं ज्ञानं प्रवर्त्तते तदा सकलपरोक्षवस्तुविषयं प्रवर्त्तेत । न हि सन्निहितासन्निहितयोः पक्षत्वे विशेषोऽस्ति । अथ संबद्धधूमदर्शनान्नातिप्रसङ्गः । तदसत् । यतः किं तदेव धूमदर्शनं परोक्षवह्निविषयं कथ्यते, किं वा तज्जनितमन्यदिति ? । न तावत्तदेव । न ह्यन्यवस्तुग्राहकमन्यस्य ग्राहकम् । न च तथा प्रतीतिरस्ति । न हि तद्देशोऽन्यदेशो वा वह्निस्तद्दर्शने प्रतिभासते । ननूक्तं संबद्धधूमदर्शनात्तद्दर्शनमिति । उक्तमिदं किं त्वयुक्तम् । यतो यद्यप्रतीतसंबन्धोऽपि धूमो धूमध्वजप्रतीतिं जनयति, किं न नालिकेरद्वीपायातस्याऽपि ? । अथ प्रतीतसंबंधस्याभ्यासादकस्मात्प्रतीतिः संबन्धस्मृतिं नापेक्षते इत्युच्यते तेन स्मरन्नेवान्तर्लीनं सबन्धं तथा प्रत्येति । अन्यथागृहीतसंबंधस्यास्य च को विशेषः ? । किं च प्रत्यक्षाप्रतीतौ विशेषरूपस्य किं न प्रतीतिः ?। कथं न दूरादिति चेत् । न, तत्रापि व्यक्तिविशेषाप्रतीतावपि भास्वरस्य रूपस्य प्रतिभासनात् । न च तथेहेति । तन्न परोक्षे प्रत्यक्षं प्रवर्त्तेत इति । अन्यथा परोक्षमेव तन्न स्यात् । न चेतरेतराश्रयत्वम् । यतः स्वकारणासाक्षात्कारि विज्ञानमुत्पाद्यमानं स्वविषयस्य प्रत्यक्षतां व्यवस्थापयति । तन्न परोक्षे प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तिरिति । नाप्यनुमानस्य प्रत्यक्षे । न च मानान्तरमस्ति, सद्भावे वा विषयद्वैविध्यादित्यनर्थकमिति । अत्रोच्यते । प्रत्यक्षं हीदन्तया स्वविषयं परिच्छिन्दत्

यदेवं न भवति तत्सकलमेव परोक्षं व्यवस्थापयति । तथा परोक्षमप्यविदन्तया स्वविषये प्रवर्त्तमानं ततो ऽन्यत्प्रत्यक्षमिति व्यवस्थापयति । न च परस्परमन्वयात् कस्य द्वयप्रतीतिरिति वाच्यम् । यस्मान्न ज्ञानमात्मनः सर्वथा भिन्नं किं त्वात्मैव कर्मक्षयोपशमादिन्द्रियद्वारेण लिङ्गद्वारेण वा स्पष्टास्पष्टतया वस्तु प्रतिपद्यत इति कथमन्वयः ? ॥

तदेवं विषयद्वैविध्यं व्यवस्थाप्येदानीं तयोर्लक्षणमाह । दूरासन्नेत्यादि । दूरं चासन्नं च ते आदिर्यस्य स्वच्छावरणघनावरणादेः स तथा, दूरासन्नादिश्चासौ भेदश्च तेन प्रतिभासन्ते । ज्ञानस्य स्पष्टास्पष्टत्वं यद्वस्तु करोति तत्प्रत्यक्षम् । तथा हि—प्रत्यक्षे प्रतिभासमानं दूरे घनावरणाच्छादितं चास्पष्टं, निकटे स्वच्छावरणावृत्तं च स्पष्टम् । नैवं धूमात् प्रतीयमानो वह्निः । दूरासन्नादित्वप्येकरूपतया प्रतिभासनात् । अत एवाह ।

तत्प्रत्यक्षं परोक्षं तु ततोऽन्यद्वस्तु कीर्त्तितम् ।
तन्निमित्तं द्विधा मानं न त्रिधा नैकधा ततः ॥२॥

पूर्वाचार्यैरिति । इह प्रामाण्यं यद्यनिमित्तं स्यात् सर्वत्र भवेत् । न चार्थवत्त्वमन्तरेणान्यन्निमित्तं संभवति । न ह्यनर्थकेन ज्ञानमात्रेण कस्यचित्प्रयोजनं हिताहितार्थं च । तदुक्तम् । अतो विषयवत्तया प्रामाण्यं व्याप्तं तदभावात्प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य न प्रमाण्यमत आह । तन्निमित्तं द्विधा मानं न त्रिधेति । त्रिधेत्युपलक्षणं चतुर्धादेः । प्रयोगश्च यदर्थवन्न भवति, तन्न प्रमाणम् । यथोभयाभिमतं मिथ्याज्ञानम् । नास्ति च प्रत्यक्षपरोक्षव्यतिरिक्तस्य ज्ञानस्यार्थवत्त्वमिति । व्यापकानुपलब्धि-

श्चाग्रे साधयिष्यते। तथा यद्यन्निमित्तं तस्मिन् सति भवत्येव । यथान्त्यबीजादिसामग्रीनिमित्तोऽङ्कुरः । अस्ति चानुमानादौ प्रामाण्यव्यवहारनिमित्तम् । अन्यथा प्रत्यक्षेऽपि तद्व्यवहारो न स्यादन्यनिमित्ताभावादत आह । नैकधेति । तथा—

प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः ।

प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥

अयं हि तार्किकचक्रचूडामणिंमन्यश्चार्वाकोऽनुमानमङ्गीकुर्वाणोऽप्युन्मादान्नावबुद्ध्यते वराकः। तथा हि—प्रत्यक्षेणाशेषप्रत्यक्षव्यक्तीरप्रतिपद्यमानोऽप्यर्थवत्त्वेन तासां साकल्येन प्रामाण्यं व्यवस्थापयन्ननुमानव्यक्तीनां प्रत्यक्षेणाग्रहणेऽपि प्रामाण्यनिमित्ताभावेनाप्राण्यं व्यवस्थापयन्ननुमानं प्रतिक्षिपन् कथं नोन्मत्तः? । व्याहारादिलिङ्गाच्च प्रत्यक्षपरं प्रतिपद्य तदर्थं शास्त्रं रचयन् कथमनुमानं नाऽभ्युपैति? । तथाऽनुमानप्रमाण्यं विनाऽनुमानं न प्रमाणमिति स्ववचनमभ्युपगम्यानुमानप्रतिषेधं कुर्वाणः स्ववचसैव तिरस्क्रियते। परलोकादौ प्रत्यक्षं न प्रवर्त्तते, तेन च तदभावं करोतीति महत्प्रमाणकौशलमस्य। प्रत्यक्षनिवृत्तेरभाव इतिचेत्। सा किं प्रत्यक्षा सती वराको तदभावं प्रत्येति, किं वा लिङ्गभूता? । न तावत् प्रत्यक्षा । न हि प्रत्यक्षभावः प्रत्यक्षम् । अन्यथा तदभाव एव न स्यात् । यदि लिङ्गभूता। सा किं तदभावाविनाभूता किं वा नेति? । यदि न, तदा कथमेकान्तेन साधयेत् । अथाविनाभूता? । किं न्वनानुमानमिति? । एवमेकत्वसंख्यां निरस्यानेकत्वसंख्यां निरस्यन्नाह । सादृश्यमित्यादि ।

सादृश्यं चेत् प्रमेयं स्यात् वैलक्षण्यं न किं तथा ।

अर्थापत्तेर्न मानत्वं नियमेन विना कृतम् ॥ ३०

इह यथा गौस्तथा गवयो यथा गवयस्तथा गौरित्युपमानम् । न तावद्गोगवयव्यक्तिविषयमस्य प्रामाण्यम् । तस्याः प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नत्वात् । सादृश्यविषयमिति चेत् । महिषगवयवैलक्षण्ये मानान्तरं स्यात् । सादृश्याभावरूपत्वाद्वैलक्षण्यस्य । नेति चेत् । वैलक्षण्यभावरूपं सादृश्यं किं न भवति? । अपि च किमिदं सादृश्यम्? । न तावत्सामान्यम् । विजातीयस्य तस्याऽनभ्युपगमात् । अथ धर्मसाधकत्वं सादृश्यं, तत्संज्ञाकरणं चोपमानफलं तथा गवाभावे गवयोपलम्भेऽपि तथाविधधर्मोत्पत्तिरिति, तर्हि मृतमिदानीं भट्टसामान्यं, जीवितं सौगतसामान्यम् । सौगतस्याऽपि हि वाहदोहाद्येकार्थक्रियाकारित्वं सामान्यनिबन्धनं, तद्धर्मिणो गोव्यक्तिषु सामान्यमन्तरेणापि संज्ञाकरणमुपपत्स्यत इति किं तत्कल्पनया? । यच्च धर्मसाधकत्वं हिंसायामपि, तदलं पापकथयेति । एवंविधेन च कल्पितेनार्थेनार्थत्वे प्रमाणेयत्ता न स्यात् । तन्नोपमानं विषयवत् ॥ तदेवमुपमानस्य प्रामाण्यं निरस्यार्थापत्तेर्निरस्यन्नाह—अर्थापत्तेरित्यादि । इह पूर्वं सति नियमेऽनुमानत्वं प्रत्यपादि, इदानीमनियमे तस्याः प्रमाणत्वं चक्षुर्दृष्टान्तेन प्रतिपादितं निराक्रियते । चक्षुषोऽपि हि रूपे एकसामग्र्यधीनतालक्षणोऽस्त्येव नियमः । अन्यथा यतः कुतश्चिदन्यत्सर्वं प्रतीयेत, न चैवमिति । नियमेन विना कृतं-रहितं नाऽर्थापत्तेः प्रमाणत्वमिति । अत एवास्याः षड्भेदकथनमसत् । तथा हि—हस्तस्फोटादेर्वह्नेर्दाहकशक्तिज्ञानकार्यानुमानान्न भिद्यते । न च शक्तिः काचिदस्ति । दाहस्वरूपमेव हि मन्त्रादिना तिरस्क्रियते । अन्यथा किं तस्य रूपं स्यात्? । तन्न प्रत्यक्षपूर्विकाऽर्थापत्तिः । नाऽ-

प्यनुमानपूर्विका । तथाहि—देशान्तरप्राप्तेरादित्यगत्यनुमाने तद्गमनशक्तिप्रतीतिरूपा तत्रापि न काचिच्छक्तिः ॥ यदि वा समर्थकारणानुमानं यदिति । तथा शब्दपूर्विका, पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति दिवा भोजननिषेधः शब्दादेवेत्यनन्तरं रात्रौ भोजनप्रतीतिरर्थापत्तिरिति ॥ सापि कारणानुमानान्न भिद्यत इति । तथा गोगवययोः सादृश्यमुपमानात् प्रतीत्य तच्छब्दवाच्यता शक्तिमर्थापत्त्या प्रत्येतीति सापि शक्त्यभावान्न किंचिदिति । तथा शब्दवाच्यमेवेत्येतद्वाचकशक्तिमर्थापत्त्या प्रतिपाद्य शब्दनित्यत्वमर्थापत्त्या प्रत्येतीति साऽपि प्रथमार्थापत्तिनिरासेनैव निरस्ता । तथा जीवति देवदत्तो गृहे नास्तीति बहिस्तदस्तित्वमभावपूर्विकयाऽर्थापत्त्या प्रत्येति, तत्राऽपि देवदत्तजीवनं येन प्रमाणेन ज्ञातं तेनैव बहिरस्तित्वमपि । किमर्थापत्त्या ?। तन्नार्थापत्तिरपि प्रमाणमिति ; इदानीमभावप्रमाणं निरसितुं तत्पूर्वपक्षमुत्थापयन्नाह । प्रमाणपञ्चकेत्यादि ॥

प्रमाणपञ्चकाभावे भावो भावेन गम्यते ।

नानास्तीति यतो ज्ञानं नाध्यक्षाद्भिन्नगोचरम् २

तथा हि—न तावत् प्रत्यक्षेणा भावो गम्यते । इन्द्रियसन्निकर्षाभावेऽपि हि यद्युत्पद्येत तत्प्रत्यक्षम् । सर्वाभावेऽप्युत्पद्येत । नैवाभावे सोऽस्ति । तदुक्तम् ॥

न तावदिन्द्रियेणैषा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ॥
भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥

प्रत्यक्षनिषेधेनानुमानमपि तत्र निषिद्धम् । तत्पूर्वकत्वादस्य । न ह्यप्रतिबद्धं लिङ्गं कस्यचिद्गमकं, प्रत्यक्षस्य चतद्ग्रहणनिषेधात् कथमभावेन कस्यचिल्लिङ्गस्य प्रतिबन्धावगमः ।

अनुमानेन ग्रहणेऽनवस्था, सैव न भवेद्यदि मूलभूतं तद्ग्राहकं क्वचिदुपेयते ॥ नापि सामान्यतो दृष्टाल्लिङ्गात्तदवगतिः ॥ कार्यादेर्लिङ्गस्याभावात्, अनुपपद्यमानस्य चाभावादर्थापत्तिरिति न। नाप्यागमस्तत्र प्रतिपादकः। तस्य लौकिकवैदिकभेदेन द्विधा स्थितत्वात्। लौकिकस्य प्रत्यक्षानुमाननिषेधेन निषेधः, वैदिकस्याप्यनुष्ठेयविषयप्रतिपादकस्य न तत्प्रतिपादने व्यापारः। यदपि वैदिकं वचोऽसद्वा इदमग्र आसीदित्यादि। तदर्थवादत्वेन स्वरूपप्रतिपादकं न भवति इति व्याख्यातम्। नाऽप्युपमानस्याऽभावो विषयः। तस्य द्विविधस्यापि प्रमेयान्तरप्रतिपादनात्,। एतच्च तत्प्रत्यक्षनिषेधेनाऽनुमानमभ्युपगम्योक्तं न तु तत्प्रतिपत्तेः किञ्चिल्लिङ्गमस्ति। न तावद्भावः। तेन सह पूर्वं कथंचिदप्यदृष्टत्वात्। दर्शनेऽपि व्यभिचारसम्भवात्,। यत्र यदभावो गृहीतस्तत्र तद्भावस्याऽपि क्वचिद्ग्रहणात्। अव्यभिचारे वा तयोर्यस्मादेव व्याप्तिग्राहकात् प्रमाणात्तदवगमस्तदेव प्रमेयप्रतिपत्तौ निमित्तं भविष्यतीति किं भावाख्येन लिङ्गेन?। एतेन तत्प्रतिपत्तिरप्यभावलिङ्गत्वेन निराकृता। नाप्यनुपलब्धेः प्रतिषिध्यमानवस्त्वग्रहणस्वभावाया लिङ्गता। तस्याः स्वरूपानिश्चयात्। न तावत् प्रतिषिध्यमानवस्तूपलब्धिप्रतिषेधोऽनुपलब्धिः। तस्या अभावत्वेन ग्रहणासम्भवे लिङ्गत्वानुपपत्तेः। न च तथाविधेनान्येन लिङ्गेन तद्ग्रहणम्। अनवस्थाप्रसङ्गात्। न चागृहीताया लिङ्गता। भवतु वा तस्याऽग्रहणं, तथाऽपि स्वसाध्येन सम्बन्धग्रहणं पूर्वं वक्तव्यम्। न हि पक्षधर्मत्वनिश्चयमात्रादनुमेयप्रतिपत्तिः। सम्बन्धग्रहणाभ्युपगमे वा तत्र प्रमाणं वक्तव्यम्। न तावत् सैव प्रमाणम्। तद्व्यतिरिक्तेनान्येन तयोः सम्बन्धग्रहणाभ्युपगमात्। न हि धूमाग्न्योः प्रतिब-

न्धग्रहणकाले धूमेन प्रतिबन्धग्रहः । प्रमाणान्तरसद्भावे तदेवाऽभावस्याऽनुमेयस्य प्रतिपादकमस्तु । किमनुपलब्ध्या ? । अनवस्था च तया प्रतिबन्धग्रहणे ग्रन्थकारैर्दर्शिता । तन्नोपलब्धिः प्रतिषेधोऽनुपलब्धिर्लिंगताप्यन्योपलब्धिः । विकल्पानुपपत्तेः । तस्यालिंगत्वे तद्गम्यं वस्तु वा स्यात् प्रतिषिध्यमानवस्त्वभावो वाऽसद्व्यवहारो वा ? । न तावद्वस्तु । तस्य प्रमेयत्वेऽपि अनुपलब्ध्यारव्यलिङ्गागम्यत्वात् । नापि वस्त्वभावः । तस्य तया सह पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रतिबन्धग्रहणासम्भवात् । असद्व्यवहारश्चेत् । एतदुक्तं भवति । यद्यपि परमते भूतलोपलब्धेर्घटाभावं प्रति पूर्वोक्तेन क्रमेण लिङ्गता, तथापि तस्या स्तद्रूपत्वं प्रतिषेद्धुमशक्यं त्वया । यतः पदार्थान्तरोपलब्धिस्वभावा सा च स्वसंवेदनप्रत्यक्षसिद्धा । प्रमेयमपि तस्या न वस्त्वतरं नोपि वस्तुप्रतिषेधः । तस्य गृह्यमाणवस्तुव्यतिरेकेण सत्त्वात् । अत एव तेन सह प्रतिबन्धग्रहणं मृग्यम् । सद्व्यवहारस्तु तया साध्यते, स च तस्मान्निमित्तात्पूर्वमसत्त्वप्रवृत्तैर्न प्रवर्त्यते । किं तर्हि क्रियते समयस्मरणमात्रं तया । तथा चोक्तम् । स्मर्यते समयः परम् । अयमर्थः । शशविषाणादावसत्त्वव्यवहारनिबन्धनं भवतोऽस्मान्निमित्तान्नान्यत्किंचित्पूर्वं प्रवृत्तम् । न च तेषु कश्चिदपि सद्व्यहारं करोति । न चोक्तनिमित्तव्यतिरिक्तस्य निमित्तान्तरस्य सम्भवो यथा तदसंभवः, तथा वादन्याये निर्णीतमिति नेहोच्यते । ग्रन्थगौरवभयात् । अतेस्तन्मात्रनिबन्धनोऽसद्व्यावहारस्तया साध्यते । ननु ज्ञानाभिधानस्वभावोऽसद्यवहारोऽभिप्रेतः स चानुपलब्धेः पूर्वोक्तायाः साध्यमुक्तः, सा च स्वभावहेतावन्तर्भाविता, तस्यास्तस्मादर्थान्तरत्वे कथमन्तर्भावः । नैष दोषः । नात्र तया स साध्यते । तस्य

पुरुषेच्छायत्तत्वात् । किं तु तन्निमित्तप्रदर्शनेन नैमित्तिकस्य व्यवहारयोग्यत्वस्य प्रदर्शनं विवक्षितं, एवं विषयदर्शनेन विषयी प्रदर्श्यत इति यत्राभिधानं तत्राप्ययमेवाभिप्रायः । तथान्यत्रोक्तम् ।

हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोऽनुमीयते ।
अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥ १ ॥

यथैतस्य स्वभावहेतुता तद्वदुक्तेऽपि हेतौ । यत उत्पादशब्देनात्र श्लोके न कार्योत्पत्तिरभिधीयते । तस्याः सामग्रीतोऽर्थान्तरत्वेन स्वभावत्वायोगात् । किंतूत्पद्यतेऽस्मादित्युत्पादः । समग्राणां योग्यतैवमुक्ता । तदित्थमनुपलब्धेः स्वभावहेतावन्तर्भावः । तत्र यथा शशविषाणादौ तस्मान्निमित्तादसद्व्यवहारं करोति, तथा चक्रमूर्द्धन्यपि मूढो घटस्य कार्यते । यत एवमुच्यते तस्य न भवता तत्र निमित्तान्तरमसद्व्यवहारे मृग्यम् । तस्य विकल्पस्यात्रापि सद्भावात्किमिति भवांस्तत्र प्रवर्त्तयति ? । तस्मादनुपलब्धेर्लिङ्गादसद्व्यवहारे प्रवृत्तौ कथमिदमुक्तं लिङ्गाभावाभावस्यानुमेयतेति ? । नन्वेवं सुतरां तस्यानुमेयं नास्ति । यतो यद्यल्लिङ्गत्वेन विवक्षितं तत्तन्न प्रतिपादयति । यच्च तस्मात्प्रतीयते सोऽभावो न भवति । योग्यताया भावरूपत्वात् । तस्मात्कथमनुपलब्धेर्लिङ्गात्तत्प्रतिपत्तिरित्युच्यते ? । किं च किमिति अभाव एव पूर्वोक्ताल्लिङ्गात् प्रमाणान्तराद्वा नावसीयते । किमत्रोच्यते ? । तस्य भावव्यतिरेकेणासत्वात्, तथाऽन्याभावे लिङ्गात् प्रमाणान्तराद्वाऽवसीयमानो न स्वतन्त्रतया प्रतीयते, किं तु देशादिविशेषणत्वेनैव प्रतिपत्तिः । अत्रेदानीमस्य चाभावः । न चाभावस्य देशकालाभ्यां सह विशेषणविशेष्यभावौ स्तः । प्रतिषेधरूपत्वेनानुपकार्योपकारकस्वभावत्वात् ।

नापि भावसंबन्धिता तस्य युक्ता । तयोर्भिन्नकालत्वात् । यदा घटाख्यो भावो न तदा तदभावः । यदा तु तस्यासत्वं न तदा घटोऽस्तीति कथं तस्य तत्संबन्धिता ? । न च स्वतन्त्रस्यै प्रतिपत्तिरत्रैवमुच्यते घटो नास्तीति तयोः समानाधिकरणप्रत्ययविषता, तत्कथं नीलोत्पलादिवत्तयोः संबन्धाभावः अस्त्ययं प्रत्ययः, स तु संबन्धं विना भवन्मिथ्यात्वेन व्याख्यातृभिर्व्यवस्थापितः । यतो न प्रतिभासनिबन्धनं सत्त्वम् । तन्निबन्धनत्वे तस्य नेदानीं किञ्चिद्भवेत् । प्रतिभासस्यासत्वेऽपि सत्त्ववदुपजायमानत्वात् । तस्माद् घटस्याभाव इति प्रत्ययो मिथ्या । विशेषणविशेष्यभावश्च संबन्धस्तयोरस्तीति न तस्य संबन्धपूर्वकत्वेन स्थितत्वात् कथमत्र तद्भावः? । अन्यथा पुरुषेच्छायत्तयोर्विपर्ययो न स्यात् । दृश्यते च तदिच्छया विपर्ययः । कदाचिद्विशेषणत्वेऽपि व्यवस्थितं पूर्वं पश्चाद्विशेष्यत्वेन विवक्षत्येवं विशेष्येऽपि द्रष्टव्यम् । उभयोरुभयरूपत्वाददोष इति चेत् । तदनन्तरयोरसंबन्धप्रसङ्गात् । न विशेष्यस्य विशेषणेन संबन्धो, नापि विशेषणस्य तथाविधः । नापि चोभयोर्द्विरूपत्वे सर्वदा तयोर्द्विरूपा प्रतिपत्तिर्भवेत् । न चैतद्दृष्टम् । तस्मान्न घटस्याभाव इति तयोर्विशेषणविशेष्यभावो मा भूत् । असौ विरोधस्तु तयोरस्तीत्येवमभिधानमेतदसत् । तस्मिन् सति स्वबन्धित्वेन प्रतिभासो न स्यादपि तु विरुद्धत्वेन । मुद्गरादिवत् विरोधोऽप्यवस्थाप्यमान एवं व्यवतिष्ठते । यद्भावे सति भावो न स्यात् । प्रकाश इव तमः । न त्वेवमत्रास्ति । न हि घटे विद्यमाने कुतश्चित् स्वस्मान्निमित्तादभावो भवन् भावं विरुणद्धि । प्रकाशवदेव । किं तु स्वस्मान्मुद्गरादेर्विरोधिनः प्रत्ययात् स्वयमेव

न भवति । न च तथाऽभिवनभावेन विरोधमपेक्षते । तस्यान्य-विरोधिजन्यत्वात् । अथोच्यते । यथा मुद्गरापेक्षयाऽसौ घटो न भवति, तथा संबन्धाभावापेक्षया न भविष्यतीति किमत्रा-नुपपन्नम्? । नन्वेतदेव, यत्तयोरसमानकालत्वम् । समानकालत्वे हि तयोर्विरोधाविरोधौ चिन्त्येते । नन्वेवमेवापि च मुद्गरा-दिवत्तस्य विरोधकत्वाभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसक्तिः । यथा मुद्गरो घटस्याभावजनकत्वात्तद्विरोधी, एवमभावोऽप्यभावान्तरजनक-त्वेन । न च तदप्येवमित्यनवस्था । न वा किञ्चित्करादेरूत्पन्नस्य पदार्थान्तरस्य तथात्वव्यपदेशः । तन्न भावाभावयोर्विरोधोऽपि संबन्धः । किं च तस्य शास्त्रे कार्यकारणभावत्वेन स्थापितत्वा-न्मुद्गराद्यपेक्षा, तस्याऽसमर्थतरासमर्थतमेत्यादि । न तु तस्य तदपेक्षया निवृत्तिः । स्वयमेवैकक्षणस्थायित्वेन स्वहेतोरूपप-न्नत्वान्न मुद्गराद्यपेक्ष्यसौ निवर्त्तते । स्वयमेव निवृत्तत्वात् । अ-न्यथा तन्निवृत्त्ययोगात । तस्मान्न भावाभावयोः कश्चित् संबन्धः। तदभावान्न तस्य प्रतिपत्तिः । न हि भाववदभावो देशाद्यनपेक्षः स्वतन्त्रः प्रत्ययविषयो यस्मात्तस्य प्रतिपत्तिः, न हि भाववदस्ति । कथञ्चिन्निमित्तमात्रम् । तन्न प्रमाणगोचरः । यच्च प्रतीयते देशा-द्यपेक्षं तन्निरूप्यमाणं न तत्वतोऽस्तीति कथमभावः प्रमेयः स्यात्? । तद्भाव एवैकदास्ति । पश्चात्स एव न । ननु तस्य पश्चा-दभावः । इतश्च तस्य निरूप्यमाणं तत्वमस्ति । यतोऽसौ भव-नधर्मा भवेदन्यथा वा? । पूर्वस्मिन् पक्षे वस्तुन्येवाभाव इति नाम कृतं स्यात् । उत्तरस्मिन्नपि सर्वपदार्थानामसत्वप्रसङ्गः । सत्वाभ्युपगमेन तस्यानित्यताद्यभावादवश्यंभाविनी नित्य-ता । ततश्च विरोधिनः सर्वदा सन्निधानाद्भावो जगति नाम-मात्रेणाप्युच्छिद्येत । अपि च तस्यैकभावसंबन्धिता भवेत्,

सर्वसंबन्धिता वा? । पूर्वस्मिन् पक्षे विशेषो वक्तव्यो येन तस्यैवासौ नान्यस्येति । तन्निवृत्तिस्वभावत्वादेवं भविष्यतीत्यपास्तम् । अकिञ्चित्करत्वेन तस्याः । यथा ह्यसौ तत्राकिञ्चित्कार्यपि तस्य निवृत्तिस्तथा त्रैलोक्यस्यापि किमिति न भवति । तन्नेकभावसंबन्धिनामपि सर्वसंबन्धिता । एकस्य विनाशोत्पादे वा सर्वस्य विनाशोत्पादप्रसङ्गात् । न चैवमस्ति । तन्नाभावस्य केनचित् संबन्धः । तस्मात् कल्पनामात्रदर्शित एवाभावो न तत्त्वतः कश्चिदस्तीति स्थितम् । अत्राहुः । एवमभावनिराकरणे पर्युदासस्यैको न अर्थः स्यात् तत्र च द्वयी गतिः । वस्त्वन्तरस्य सत्ताऽन्यस्याभावः । पदार्थान्तरत्वेन वा भावविलक्षणस्याभ्युपगतस्योत्तरस्मिन् पक्षे प्रसज्यप्रतिषेधे यो दोष उक्तः, सोऽत्राप्यपरिहार्यः । न हि पदार्थान्तरोत्पत्तौ स्वरूपेणाप्रच्युतस्य भावस्य पूर्ववदुपलब्ध्याद्यकरणम् । निवृत्तौ वा स्वयमेव तस्य निवृत्तेर्वा पदार्थान्तरोत्पत्त्या किञ्चित्ततोऽन्यतरः पक्षः । नापि पूर्वत्र स एव भावोऽन्यापेक्षयाऽभावस्तनश्च घटस्य प्रध्वंसः कपालसत्ता । यदा च कुतश्चिन्निमित्तात्तेषां प्रध्वंसस्तदा गत्यन्तराभावाद्घटस्याभावे प्रतिषिद्धे सत्तया भाव्यम् । न चैतद्दृष्टम् । किं च यथा कपालानां सत्ता घटस्याकिञ्चित्कार्यः प्रध्वंसस्तथा त्रैलोक्यस्यापि वा प्रसज्येत । ततश्चैकविनाशे सर्वविनाशः, एकोत्पादे च सर्वोत्पादः । तथा हि दध्नः प्रागभावः क्षीरमात्रम् । तन्निवृत्त्या तस्योत्पादात् । यथा च प्रागभावव्यावृत्तौ दध्नउत्पत्तिरेवं पदार्थान्तरस्यापि । तस्यैवासौ प्रागभावः प्रध्वंसो वा । तेन न पूर्वोक्तो दोषः । अत्रोक्तम् । तेन सह संबन्धे विशेषहेतुभावः तत्प्रसज्यप्रतिषेधे पर्युदासरूपस्याभावाख्यस्य प्रमेयस्याभावात् कथं तत्प्रतिपत्तिः । कुतश्चिल्लिङ्गाद्

दृश्यते । तत्रैवमभावे ग्रन्थकारैः पदार्थसंकाराख्यो दोषः प्रतिपादितः । क्षीरे दधिभवेदेवमित्यादिना । परात्मनोऽसत्त्वाभ्युपगमे पूर्वोक्तमसामञ्जस्यं प्रतिपादितम् । अथ ब्रूयात् स्यादयं दोषः । यदि स एव भावः पररूपेणासन्न भवेत् किं तु पररूपेणासत्त्वं धर्मिणो धर्मस्तदा च द्व्यात्मकः पदार्थोऽभ्युपगतो भवति । तदुक्तम् ।

स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके ।
वस्तुनि ज्ञायते किञ्चिद्रूपं कैश्चित् कदाचन ॥

न च तयोर्भावाभावलक्षणयोरंशयोरनेन प्रकारेणाभेद उक्तः । येनायं दोषः स्यात् । किंतु कथं चिद्भेदस्याभ्युपगमादुक्तम् ।

धर्मयोर्भेद इष्टो हि धर्मभेदेऽपि नः स्थिते ।

अथोक्तम् । एकान्तिको भेदस्तु तयोः कथञ्चिद्वाभेदस्तावदिष्टः । तथा सति भावस्य घटाख्यस्याभावांशेऽपि तेन पदार्थान्तरात्पटाख्या यथाऽसंकीर्णता, एवं भावाश्रयैरपि । ततश्च पटादिभावांशादपि तेनासंकीर्णेनाभावान्तरेण भाव्यम् । तस्मादप्यसंकीर्णत्वाभ्युपगमेऽनवस्था प्रदर्शितैव । तन्नाभावांशाभ्युपगमेनापि पदार्थान्तरत्वात् पदार्थान्तरस्य व्यावृत्तेर्वस्त्वसंकरसिद्धिः । किं तु स्वहेतुतः समुपजायमाना भावाः परस्परासंकीर्णस्वभावा एवोपजायन्ते । अन्यथा पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गः । तदुक्तम् । सर्वे भावाः स्वस्वभावस्थितयो नात्मानं परेण मिश्रयन्ति । तन्नास्तीति व्यवहारमात्रम् । न त्वभावो नाम तज्ज्ञानगम्यः कश्चिद्विद्यते । भाव एवैकदाऽस्त्यन्यदा स एव न, नतु तस्याभावः । यतो भावैकपरमार्था भावाः । स्वरूपे, पररूपेण तु न सन्तो नाप्यसन्तः । तथाभ्युपगमे पूर्वोक्तदोषानि

वृत्तिः । तस्थितमनुपलब्धेः सविशेषणाया असद्व्यवहारयोग्यत्वं प्रति लिङ्गता । नन्वनुपलब्धेः किं विशेषणं, येनैवमुच्यते । किमत्र प्रष्टव्यम् । निषिध्यमानस्य दृश्यत्वम् ? । तन्न । तदानीमयं न दृश्यते कथं तथा व्यपदिश्यते ? । अदृश्यमानोऽपि दर्शनयोग्यश्चेत् । तद्योग्यत्वं दर्शनाभावात् कथमवचनमात्रोक्तं व्याख्यातृभिर्दृश्यत्वं समारोपितं तत्र न तु वास्तवम् । अतः समारोपितदृश्यत्वाभिप्रायेणानुपलब्धेः पूर्वोक्तं विशेषणम् । एतच्च पूर्वावगतस्य घटस्य शशविषाणस्य वानवगतस्य द्वयोरपि तुल्यम् । क्वचित्प्रतिषेधे तत्स्थितं यथोक्तं विशेषणतयाऽनुपलब्धेर्व्यवहारयोग्यतास्वभावः प्रमेयम् । ननु भावव्यतिरिक्तोऽभावः ।

अत्राहुः । सर्वज्ञस्य ज्ञानद्वयं समुपजायत इदमस्ति-इदं नास्तीति । तयोश्च विभिन्नविषयावभासित्वाद्वैलक्षण्यं प्रसिद्धम् । एकस्य भावविषयत्वादपरस्याभावविषयत्वात् । तत्रैतत्स्यात् । द्वयोर्मध्ये कतरद्भावप्रतिभास्यन्यदभावस्य । न तु स्फुटे प्रतिभासेत् कुतस्त्यः संशयो बाहुः प्रतिभासोत्पादादेव । भावो हि सामर्थ्यलक्षणः शास्त्रे गीयते, तद्विलक्षणे, । न चाभावेन भवितव्यम् । अन्यथा तयोर्न स्यात् स्वरूपाभेदाद् वैलक्षण्यम् । तस्मात्तस्यासमर्थत्वेनैव भवितव्यम् । असामर्थ्याच्च कुतः प्रतिभासः ? । सामर्थ्ये चाभावस्यैवाभाव इति नामकरणम् । न च तन्निबन्धनमर्थतथात्वम् । तद्भाव एव वस्त्वन्तरासंसृष्टतयोपलभ्यमानः पूर्वोक्तज्ञानद्वयं जनयति । अत इदमभावज्ञानं भावग्राहिप्रमाणसामर्थ्यादुत्पन्नं न प्रमाणान्तरम् । अत्रोच्यते । भावसामर्थ्यादस्योत्पादेऽस्तीत्येवमुत्पत्तिः स्यान्न तु नास्तीति । जनकस्य भावैकस्वभावत्वात् । यथानुभवं च विकल्पेनोत्पत्तव्यं न त्वन्यथा विकल्पः । तत्रैतद्भवेत् । अन्यापेक्षया जनकस्य प्रतिषेधरूपताऽप्य-

स्तीत्यतोऽयमदोषः । नैतच्चारु।तस्योभयरूपत्वे पूर्वोक्तदोषानुवृत्तेः। एतच्च भवद्भिरेवोपगतम्। स्वरूपेण तु न सन्नसन्निति वदद्भिस्तद्विधिस्वभावत्वादस्तीति विकल्पं जनयेत्, न प्रतिषेधविकल्पम्। अतद्रूपत्वात् । अस्ति च प्रतिषेधविकल्पो भवतां मते स्वसंवेदनप्रत्यक्षमिद्धः । स च विषयभेदात् प्रमाणान्तरम् । ननु प्रतिषेधविकल्पस्याभावविषयत्वं तस्याऽजनकत्वेन प्रतिक्षिप्तम् ।

अत्र केचिदाहुः । भावेऽयं नियमो जनकस्य प्रतिभासोऽभावस्त्वजनकोऽपि स्फुटप्रतिभासोत्पत्तेः प्रतिभासत इति कमुपालभेमहि। न च प्रतिभासापलापो युक्तः । अपि च भावेऽप्ययं न नियमः । जनकस्यैव भावस्य प्रतिभासो यः प्रतिभासे प्रतिभाति ग्राह्याकारो वर्त्तमानावछिन्नः, तस्य प्रतिभाससमानकालत्वेन जनकत्वं यस्य जनकता तस्यातीतत्वात् । तन्न प्रतिभासः । तत्रैतद्भवेत् । जनकस्य न साक्षात्प्रतिभासः किं तु स्वाकारजननमेव तस्य ग्राहकत्वं न तु प्रतिभाससमानकालत्वेन तद्भावस्य सामर्थ्यं तथाविधं ग्राहकत्वेन संभवति ।

अत्र वदन्ति । कथमसौ प्रतिभाससमानकाल आकारोऽनुपकारकस्तत्र प्रतिभाति । न चान्यस्योपकारकत्वेऽन्यप्रतिभासः । अतिप्रसङ्गात् । एकसामग्र्यधीनत्वेनातिप्रसङ्गनिवारणं प्रतिक्षिप्तम् । किञ्चोपकार्याभावाज्जनकस्य भावस्य ग्राह्यत्वेन परिकल्पितस्योपकारकत्वमनुपपन्नम् । न च ज्ञानप्रतिभास्याकार उपकार्यः । तस्य स तत्वतोऽसत्वेनाभ्युपगमात् । अतः कथंभावस्योपकारकत्वम् ? । मा भूत् ज्ञानाकारस्योपकार्यता । ज्ञानं तु परमार्थं सद्विद्यते तदपेक्षयोपकारकत्वं भविष्यति । एतदपि सज्ञानप्रतिभासिन आकारस्यापरमार्थमत्वे तद्व्यतिरेकज्ञानस्याप्यसत्वप्रसङ्गस्तस्य बोधरू-

पता । कः पुनस्तद्रूपता, यो दोषः? । न कश्चित्तदसत्त्वव्यतिरेकेण । यथा हि ग्राहकाकारे वृत्तिविकल्पादिबाधकं प्रमाणं प्रवृत्तमसत्त्वं प्रतिपादयति । तथा तद्व्यतिरिक्तस्यापि बोधाकारस्यासत्त्वमावेदयेत् तदकार्यकारणभूत एव ग्राह्यत्वेनाभिमतो भावः प्रतिभाति, तद्वदभावोऽपि । नन्वेवमजनकस्याभावस्य प्रतिभास्यत्वे सर्वदाऽभावप्रतीतिः स्यात् । स्यादयं दोषो यदि तद्ग्राहकप्रमाणोपपत्तौ निमित्तं सर्वदा स्यात् । किं पुनस्तद्यत्सर्वदा न भवति? । प्रतिषिध्यमानपदार्थस्मरणं भावोपलम्भश्च । अतः प्रमाणोपपत्तिनिमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधानात् कादाचित्कत्वमभावग्राहिणो न त्वभावस्य । जनकत्वात्तस्य सदैव भावात् । तत्प्रमाणान्तरमभावः । एवं केचिदाहुः । अन्ये ब्रुवते । अभावस्य प्रतिभासजनकत्वं किमक्षणिकत्वान्नेष्यते, आहोस्वित् प्रतिभासजनकत्वेन भावाद्वैलक्षण्यं न स्यादित्युच्यते? । यदि पूर्वः पक्षस्तदेतत् प्रतिभासमाधास्यते । क्षणभङ्गभङ्गे यथा भावस्याकिञ्चित्करस्य सहकार्यपेक्षस्य कार्यजनकत्वं, तथाऽभावस्यापीति वक्ष्यते । अथ द्वितीयः । सोऽपि न युक्तः । न हि जन्यत्वजनकत्वाद्वैलक्षण्यानुपपत्तिः । एवं ह्यवैलक्षण्ये जगति न किंचित्कुतश्चिद्विलक्षणं भवेत् । पूर्वोक्तस्य निमित्तद्वयस्य सम्भवात् । अथ तस्मिन् सत्यपि हेतुभेदात्प्रतिभासभेदाच्च भावानां विलक्षणता तद्वदभावेऽपि स्यात् । अथोच्यते । सर्वसामर्थ्योपाख्याविरहलक्षणमसत्त्वं तदेव चाभावोऽतः कथं तस्य जनकत्वम्? । न सामर्थ्यलक्षणं सत्त्वम् । तस्य क्षणभङ्गभङ्गे निषेत्स्यमानत्वात् । तदभावस्य प्रतिभासाजनकत्वादप्रमेयत्वमयुक्तम् । अथ न पूर्वोक्तेन निमित्तेन तस्याप्रमेयता, किं तु भावाव्यतिरिक्तस्य तस्यासंभवात् । एवमुच्यते । एतदसद्रूपाद्र

सस्य कथं भेदः ? । किमत्र प्रष्टव्यम् ? । भिन्नप्रत्ययविषयत्वात्तस्य । तस्माद्भेदोऽत्राप्यस्तीति प्रत्ययप्रतिभासः स्यात् । तदसत् । तस्मिन् वाऽसति कथं विलक्षणः प्रत्ययस्तत्रैतस्यान्न प्रतिभास्यभेदान्नास्तीति प्रत्ययस्य पूर्वस्माद्वैलक्षण्यं किं तु सामग्रीभेदात् । नन्वेकोपलम्भानुभवाध्यवसाययोरुत्पादे कथं सामग्रीभेदः । नैष दोषः । प्रतिषिध्यमानस्मरणस्य नास्तीति प्रत्यये पूर्वस्मादाधिक्यान्न तु तस्यैव कथमुत्पत्तिः । न ह्यप्रतिबद्धपदार्थदर्शनेऽन्यस्य स्मरणम् । अतिप्रसङ्गादेकज्ञानसंसर्गः प्रतिबन्ध इति चेत् । वक्तव्यं तर्हि कोऽयमेकज्ञानसंसर्गः । पूर्वं द्वयोः सह प्रतिभास्यतेति चेत् तर्हि तयोर्यत्र न दृष्टस्तस्य तत्राद्दृश्यमानस्य प्रतिषेधो न स्यात् । प्रतिषिध्यमानस्मरणनिमित्ताभावाद्योग्यतेति चेत् । साऽपि न युक्ता । दर्शनं विना कार्यानुमेयत्वात्तस्याः । यदि ब्रूयान्न योग्यता पूर्वोक्ताऽस्माभिर्भण्यते किं तु यदि प्रतिषिध्यमानं वस्तु तत्र संनिहितं भवेत्, तदा भूतलमिव द्रष्टुं शक्यं स्यात् । इयं योग्यतैकज्ञानसंसर्गलक्षणा । अस्यामपि योग्यतायां नैकस्यैव प्रतिभासो भवेत् किं तु यावत्तत्र सन्निहितं द्रष्टुं शक्यं तस्य स्मरणे सति प्रतिषेधप्रतिभासः स्यात् । न चैतदस्ति । कस्यचिदेव प्रतिभासात् । तन्न प्रतिषेधविकल्पोत्पत्तौ प्रतिषिध्यमानस्मरणं पूर्वस्मात्सामग्र्यन्तरम् । तन्नास्तीति विकल्पो न भवेत् । एकनिमित्तोत्पन्नयोर्वैलक्षण्याभावात् । भवतु वा तदुत्पत्तौ सामग्र्यन्तरं तथापि नोपायभेदात् विकल्पयोर्भेदः, किं तु प्रतिभासस्य भेदात् । प्रत्यक्षानुमानयोरिव । तदुक्तम् ।

प्रामाण्यं वस्तुविषयं द्वयोरर्थभिदां जगौ ।
प्रतिभासस्य भिन्नत्वादेकस्मिंस्तदयोगतः ॥ १ ॥

युक्तं चैतत् । अन्यथा नास्तीतिप्रत्ययेऽप्रतिपत्तिरेव

स्यात्। ततः प्रतिभास्यं तावदसत्त्वान्न प्रतिभासोऽपि वक्ष्यमाणात् स्वसंवेदननिषेधान्नैव। न च वस्त्वन्तरमस्ति। अतो नास्तीति विकल्पोत्पादानुत्पादयोः प्रतिभासाभावात्तुल्यता प्रसक्ता। अथ भेदानुमानस्य प्रतिभासस्य संभवात्प्रत्यक्षानुमानयोर्विषयभेदाद्भेदोऽस्ति। प्रमाणत्वात् नास्तीति विकल्पस्य पुनर्न प्रतिभासोऽस्ति। नापि प्रमाणत्वम्। अतस्तत्तुल्यता तस्य न युक्ता। नन्वनुमानेऽपि नैव प्रतिभास्यं वस्त्वस्ति। आरोपितस्य तद्विषयत्वेनाभ्युपगमात्। तच्च नास्तीति विकल्पेऽपि न दण्डवारितम्। यथा युक्तिबाधितत्वेऽपि तद्विषयस्याभ्युपगमस्तथा नास्तीति विकल्पविषयस्यापि तत्प्रामाण्यमप्यस्तीति विकल्पवन्नास्तीति विकल्पस्य प्रापकत्वान्न वार्यते। ननु न विधिविकल्पस्य तत्र प्रामाण्यं किन्तु दर्शनमेव स्वाकारार्पणात्तद्रूपतामापन्नं वस्तु प्रापयत् प्रमाणम्। प्रतिषेधविकल्पेऽपि दर्शनस्यैवंरूपता किमिति न कथ्यते? अथ विधिविकल्पस्य पारम्पर्येण विषयो नीलादिः स प्राप्यते। प्रतिषेधविकल्पस्य तु यो विषयस्तस्य न कथञ्चित्प्राप्तिरिति तदाकारतामापन्नं दर्शनेन तत्र प्रमाणं, कथं न प्राप्तिर्यतो नीलं प्राप्यमाणं तत्प्रत्येत्याविनाभूतपीताद्यसंसृष्टम्। प्राप्यं तु न शुद्धम्। तस्याश्च पदार्थव्यवस्थानिबन्धनायाः प्रच्युतेः कथञ्चित्प्राप्तिरस्तीति कथं न तत्र दर्शनं प्रमाणम्? तदनभ्युपगमे च पदार्थव्यवस्था नास्तीत्युक्तं तैलोक्षणिकविरोधं प्रदर्शयद्भिः। कल्पितायास्तस्याः सर्वाभ्युपगमाददोष इति वेदे तन्नातिशुभाषितनमकाल्पनिकवस्तुव्यवस्थापकत्वं कल्पितत्वं च॥ अथोच्येत। तस्याः प्रापकत्वेऽपि कथञ्चिद्दर्शकं न प्रमाणम्। तदर्थक्रियाकरणात्। ननु केयमर्थक्रिया?। यामसौ न करोति। नीलादिसाध्यमिति चेत्। तन्न नीला-

दिष्वपि तुल्यम् । तेऽपि न परस्यार्थक्रियां कुर्वन्ति । अथ वस्त्वतर-साध्यार्थक्रियाकरणेऽपि स्वकार्यकर्तृत्वं तेषामस्तीत्युच्यते तत्प्रत्युक्तेरपि न केनचिद्वारितम् । तथाहि-पीताद्यवच्छेदकत्वं प्रत्यक्षे-र्भवद्भिरभ्युपगतं, तदनुमानवद्दर्शनपृष्ठभाविविधिविकल्पवच्च प्रतिषेधविकल्पस्यापि प्रामाण्यम् । तन्नानुपलब्धेर्लिङ्गादसद्व्यवहारयोग्यताऽनुमीयते । किंस्वभाव एव तत्र प्रमाणान्तरगम्यो न तु सदुपलम्भप्रमाणगम्यः । पूर्वोक्तेन न्यायेनेतश्चैतन्न । यतः कश्चित् कुतश्चिदागतः पृच्छयते । तत्र प्रदेशे चैत्रः स्थितो न वेति । स प्रश्नो चैत्र स्मृत्वा तदभावमवगत्य वक्ति न तत्र स्थितः न च तत्र सदभावावगमे तस्य तदानीमिन्द्रियव्यापरः । नापि लिङ्गं किञ्चिद्विद्यते । न चानुपपद्यमानः । नाप्यागम, उपमानं वा । न च तदप्रतिपत्तिर्नाऽस्ति । प्रश्नस्योत्तरदानात् । नापीयं स्मृतिः । पूर्वं तदभावानवगमात् । प्रतिषिध्यमानपदार्थस्मरणं तदभावावगमे निमित्तम् । तच्च निमित्ताभावात् पूर्वं तस्य नोत्पन्नं इदानीं प्रश्ने सति सञ्जातम् । अथोत्पत्तेः पूर्वमेव तत्रोपलब्धिलक्षणप्राप्ताशेषवस्तुस्वभावग्रहणम् । मेचकबुद्ध्या तस्मिन् सति यस्य स्मरणादि सहकारिकारणमस्ति तस्य तस्य व्यक्तितिरस्कृतमग्रहीत् तस्य स्फुटप्रतिभासविशेष्यता । एतदसाधु । यतोऽस्य ग्रहणं भवद्विकल्पद्वयं नातिवर्त्तते । स्वतन्त्रस्याशेषवस्तुस्वभावस्य ग्रहणमन्योपसर्जनस्य वा प्राप्ते विकल्पेनैकाभावस्मरणं भवेत् । सर्वेषां सहगृहीतत्वात् । तेनान्योपसर्जनत्वेन ग्रहणं व्याख्यातम् । तत्स्मृतिरपि न भवति । न च सदुपलम्भकं तदवगमे किञ्चित्प्रमाणमस्ति । परिशेषादभावाख्यात् प्रमाणात्तस्यावगमः । तदुक्तम् ।

स्वरूपमात्रं दृष्टं च पश्चात्कश्चित्स्मरन्नपि ।
तत्रान्यो नास्तितां पृष्टस्तदैव प्रतिपद्यते ॥

एतदपरे दूषयन्ति । प्रश्नकाले एवाभावावगमे तद्भावाशङ्का न निवर्त्तेत । तथा च तस्योत्तरम् । मया पूर्वं न दृष्टस्तत्र तेन तदानीमसौ नास्ति । नेदानीमितीदृश्येव च संवित्तिस्तदानीं नासीन्नेदानीमिति ॥ तन्न प्रश्नकालेऽभावावगमः । ननु पूर्वमप्यवगमे सर्वस्मरणलक्षणदूषणमभिहितम् । उभयत्र दूषणसद्भावात् संशयोऽस्तु न निश्चयः। अतोऽभावस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वे पूर्वोक्त एव न्यायो न त्वनन्तराभिहितः। अत्रोच्यते । एतावदुक्तमभावो नेन्द्रियसंनिकर्षाभावान्न प्रत्यक्षगम्योऽभाव इति । तदसत् । संनिकर्षस्य पूर्वमेव निरस्तत्वात् । प्राप्यकारित्वे चक्षुषः स्पर्शनेन्द्रियस्येव वह्न्यादिना दाहाद्यापद्येत । तथाऽप्राप्यकारित्वेऽपि किं न भवति? । अयोग्यत्वान्नेति चेत्। तर्हि योग्यतैव ग्रहणनिबन्धनं, न सबन्धस्तेन भाववदभावेऽपि योग्यत्वादक्षमध्यक्षमुत्पादयति । किं च नेन्द्रियसंबन्धात्प्रत्यक्षं वस्तु किंतु प्रत्यक्षविषयत्वात् । अन्यथाकाशादेरपि प्रत्यक्षता स्यात् । तथा वा चक्षुषि रसस्यापि प्रतिभासो भवेत् । तत्रापि संयोगसंयुक्तसमवायद्वारेणैकार्थसमवायस्य वा संयुक्तविशेषणभावस्य वा भावात् । ननूक्तं योग्यात्वादिन्द्रियस्य हि स्वभावं विनैव योग्यतैव नास्ति । ननु भावांशे कथं योग्यता? । तद्विषयज्ञानोत्पत्तेरिति चेत् । अभावांशेऽपि समानम्। तथा ह्यस्तीति ज्ञानस्येव नास्तीति ज्ञानस्यापीन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधानं तुल्यमस्त्येतत्किन्त्वन्यस्मात् सिद्धं तद्भावभावित्वम् । यथा धूमादग्निदर्शने रूपज्ञानस्य चेन्द्रियजत्वं तद्गतस्पर्शज्ञानस्य तस्य रूपदर्शने सति भावात्। एवमिहापि भूतलग्रहणे सति नास्तीति विज्ञानस्वभावे तद्भावभावित्वं द्रष्टव्यम् ।

गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् ।

मानसं नास्तिताज्ञानं जायते ऽक्षानपेक्षणादिति ॥

तदयुक्तम् । दुरादग्नौ स्पर्शज्ञानं सहचररूपोपलम्भादानुमानिकमिह भूतलस्य तत्प्रतिपत्तेश्च लिङ्गत्वानिबंधान्न संन्यासः । यथा च भवतां भूतलेऽनुपलभ्यमानेऽस्तीति ज्ञानस्य । ततः परं पुनर्वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिर्यया बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन समतेत्यभिधानात्प्रत्यक्षता ? तथा नास्तीति ज्ञानस्यापि । किञ्च भावांशस्य ग्रहणं किं वस्त्वन्तरसंसृष्टस्य किं वासंसृष्टस्य ? । यदि संसृष्टस्य तदा प्रत्यक्षबाधितत्वादभावः प्रमाणं न स्यात् । अथासंसृष्टस्य तदा कथं भावस्य प्रत्यक्षता । अथ वस्तुमात्रमेव प्रतीयते न वस्त्वन्तराभावः । तत्किं वस्त्वन्तर तत्र प्रतिभाति ? । नेति चेत् । तत् कथं न तदभावः प्रत्यक्षग्राह्यः । अथ प्रत्यक्षेण न तद्भावो नाप्यभावः प्रतीयते । तदसत् । एवं ह्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकं जगत् स्यात् । तदुक्तम् । न ह्ययमनलं पश्यन्नप्यनलमेव पश्यति । किं तु सलिलमपि । ततस्तदर्थी न तिष्टेन्नप्रतिष्टेतेति दुस्तरं व्यसनमापन्नमिति । तस्मादिदन्तया सदात्मकं वस्तु परिच्छिन्दत् प्रत्यक्षं सद्व्यवहारमिवासद्व्यवहारमपि करोति । न नास्तीति ज्ञानस्य पृथक् प्रामाण्यमिति । तदेवाह । नानास्तीत्यादि । क्वचिद् स्तीति ज्ञानमपि लैङ्गिकमित्यभिधास्यते । नन्वभावप्रमाणनिरासे प्रमेयाभावनिरासादभ्युपेतहानिः स्यादित्याह— अभावेऽपि चेत्यादि ।

अभावेऽपि तनैवास्ति प्रमेयो वस्तुनः पृथक् ।
प्रत्यक्षं विशदज्ञानं त्रिधेन्द्रियमनैन्द्रियम् ॥

एतदुक्तं भवति नाभावो जैनैर्नाभ्युपगम्यते किन्तु न पृथगिति । उक्तञ्चसूत्रे ।

अन्नोन्नाणुगयाणं इमं च तं विति विभयणमजुत्तं ।

जहखीरपाणियाणमिति ।

नन्वशेषाभावानुभवे युगपत्स्मरणमुत्पद्यते तेन किञ्चिन्नद्यतो नानुभूतं स्मर्यत एव किन्त्वननुभूतमेव । तेनाशेषाभावानुभवेऽपि यस्य प्रतिषिध्यमानपदार्थस्मरणे प्रश्नादिनिमित्तमस्ति तस्यैव स्मृतिर्नान्येषामिति । विरोधपरिहारञ्चाभिधास्यतीति । तदेवं न प्रमाणाभावः प्रमाणमित्यतः साधूक्तम् । द्विधामेयविनिश्चयादिति यत् सूत्रे द्वैविध्यं प्रत्यक्षं च परोक्षं चेत्युक्तं तदेव व्याख्यातुमाह—। प्रत्यक्षमिति । प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति । प्राप्तापन्नेत्यादिना तत्पुरुषे परवल्लिङ्गताप्रतिषेधात् त्रिलिङ्गः प्रत्यक्षशब्दः । गमनक्रियेव गोत्वस्याक्षाश्रितत्वमर्थसाक्षात्कारित्वस्योपलक्षणम् । तानक्षजेष्वपि तच्छब्दवाच्यता नायुक्ता । इदानीं तस्य लक्षणमाह । विशदमिति । अथ किमिदं वैशद्यम् । न तावन्निर्विकल्पकत्वम् । अनभ्युपगमात् । अथ स्पष्टत्वं तदा बालापेक्षया वृद्धस्यापि प्रत्यक्षं न स्पष्टम् । तथा दूरवस्तुनि प्रत्यक्षं चेति । अथ तच्छ्रुतं तदा यदिन्द्रियजत्वादथ त्रिधा श्रुतं प्रत्यक्षपूर्वकं लैङ्गिकं शाब्दं चेति । तन्न । प्रत्यक्षपूर्वकस्य प्रमाणभूतस्य लैङ्गिकत्वात् । नच तदप्रमाणम् । नापि लैङ्गिकम् । व्याप्तिस्मरणादेरननुभावात् । यत्प्रत्यक्षेण परोपदेशसहकारिणा शब्दोल्लेखि ज्ञानं जन्यते तत्प्रत्यक्षपूर्वकं श्रौतम् । तच्चाप्रमाणम् । प्रत्यक्षनिश्चितार्थे प्रवर्त्तमानत्वात् । तस्माद्यदुक्तं त्रिधा श्रुतमविप्लवमिति तदसंगतम् । विप्लवस्योक्तत्वात् । न येन च मूढस्य प्रत्यक्षेऽपि वस्तुनि पूर्वसाधर्म्यादर्थक्रियाकारित्वनिश्चयः क्रियते नित्यानित्यत्वनिश्चयो वा तल्लैङ्गिकम् । न चैवं

दूरदेशादौ वस्तुन्यस्पष्टज्ञानमिति । तन्नेदं लक्षणं व्यापीत्याश-ङ्क्याह । वैशद्यमिदंत्वेनावभासनमिति । इदमो भाव इदंत्वम् । सा-क्षात्कारित्वमित्यर्थः । तेनानुमानादेरसाक्षात्कारिणो निरासः । इदानीं व्यक्तिभेदमाह । त्रिधेति । त्रयो विधाः प्रकारा यस्य-तत्त्रिविधम् । त्रैविध्यमेवाह । इन्द्रियं तद्विपरीतमनिन्द्रियम् ।

योगजं चेत्यवैशद्यं मिदन्त्वेनावभासनम् ।
जीवांशात्कर्मनिमुक्तादिन्द्रिये बार्थितिक्षः ॥

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो घातिकर्मक्षयहेतुस्तस्माज्जातं योग-जम् । चः समुच्चये । इतिरवधारणे । इयदेव प्रत्यक्षं न मानसादि । अथ किमिदमिन्द्रियं तत्र विप्रतिपत्तिदर्शनात् । तथाहि—भौ-तिकानीन्द्रियाणि स्थापयितुं वैशेषिकः पूर्वपक्षमुत्थापयति । नन्वाहंकारिकत्वादिन्द्रियाणाम् । तथाहि—प्रकाशकत्वं सत्वधर्म इति सात्त्विकादहंकारादिन्द्रियाणामुदयः । किमत्र प्रमाणमिति चेत् । अप्राप्यकारित्वम् । तच्च शाखाचन्द्रमसोस्तुल्यकालग्रहणा-द्विज्ञातम् । अन्यथा हि शाखासंबन्धोत्तरकालं चिरेण चन्द्रमसा सं-बन्धाद्युगपद् ग्रहणं न स्यात् । अस्ति वातोऽप्राप्यकारित्वम् । तच्च भौतिकेषु न सम्भवति । प्रदीपादिकसम्भवादर्शनादित्यभौतिक-त्वमन्येषामपि प्रतिपत्तव्यम् । चक्षुर्दृष्टान्तबलादेव तथा महद्गुण-प्रकाशकत्वात् । भौतिकं हि यावत्परिमाणं तावत्येव क्रियां कुर्वद्दृष्टमिति । तथा ह्यल्पपरिमाणं कस्यापि महान्तं वटवृक्षं प्राप्य छिद्रां न करोतीति दृष्टं किं तर्हि स्वव्याप्तप्रदेश एवेति । चक्षुरप्यल्पपरिमाणत्वान्न पर्वतादि परिच्छेदकं स्यात् । ननु दृष्टमतो न भौतिकमिति । तथाऽनियतविषयत्वाच्च यदि च-क्षुस्तैजसं स्याद्रूपस्यैव तद्गुणकत्वाद् ग्राहकं भवेन्न द्रव्यसामा-न्यादेरिति । एवं शेषेष्वनियमेन तैजसं स्याद्रूपस्यैव तद्गुणकत्वा-

द्ग्राहकं भवेन्न द्रव्यसामान्यादेरिति । एवं शेषेष्वनियमेन स्वगुणग्राहकत्वप्रसङ्गः । न चैतद्दृष्टम् । अतो न भौतिकत्वम् । इतश्च न भौतिकानीन्द्रियाणि । इन्द्रियत्वात् । यद्यदिन्द्रियं तत्तदभौतिकं दृष्टं यथा मनस्तथा चेन्द्रियाण्यमूनि तस्मान्न भौतिकानीति । यत्तावदप्राप्यकारित्वादिति साधनं तदसिद्धम् । व्यवहितार्थानुपलब्ध्या प्राप्तेरूपलम्भात् । अन्यथा हि व्यवहितस्याग्रहणम् । अन्तिके च ग्रहणं न स्यात् । अप्राप्तेरुभयत्र विशेषात् । आवरणानुपपत्तिश्च । प्राप्तिप्रतिषेधकत्वात् । तथा च प्राप्तिप्रतिषेधं कुर्वदावरणमग्रहणाय कल्पते । दृष्टं चावरणसामर्थ्यं दूरे प्रकाशकत्वमतः प्रदिपस्येव प्राप्तार्थपरिच्छेदकत्वम् । तथा चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छेदकम् । व्यवहिताप्रकाशकत्वात् । यद्यद्व्यवहिताप्रकाशकं तत्तत् प्राप्तार्थपरिच्छेदकम् । यथा प्रदिपः। तथा च व्यवहिताप्रकाशकं चक्षुस्तस्मात्प्राप्तार्थपरिच्छेदकमिति प्राप्तिसद्भावे प्रमाणोपपत्तेः । शाखाचन्द्रमसोः कालभेदेन सम्बन्धेऽप्याशुभावोत्पलपत्रशतव्यक्तिभेदाभिमानवद्युगपद्ग्रहणाभिमानः। यच्च महद्णुप्रकाशकत्वं तदप्यन्यथासिद्धत्वादसाधनम् । तथा हि—चक्षुर्बहिर्गतं बाह्यालोकसम्बन्धाद्विषयपरिमाणमुत्पद्यते । महदाद्यर्थप्रकाशनम्, अभौतिकत्वादिति । यच्चोक्तम् । तैजसात्वाद्रूपस्यैव प्रकाशकमित्येतदसत् प्रदीपेऽदर्शनात् तर्हि प्रदीपस्तैजसत्वाद्रूपस्यैव प्रकाशको दृष्टः, किं तर्हि रूपद्रव्यसामान्यादेरिति । न च नैव विषयश्चक्षषोऽतस्तैजसत्वं न विरुध्यते इति रूपादिषु मध्ये नियमेन रूपप्रकाशकत्वं तु तैजसत्वेऽनुमानमिति वक्ष्यामः। नियमेन गन्धादिषु गन्धस्यैव प्रकाशकत्वं च पार्थिवत्वात् घ्राणादेरिति । न चैकप्रकृतिकत्वे विषयव्यवस्थोपलब्धेरिति नानाप्रकृतिकत्वम् । तथाह्येकस्मात्कारणादुपजाताः प्रदीप-

भेदाः समानविषयाइत्युपलब्धं तद्वदिन्द्रियेषु समानविषयत्वं स्यात् । दृष्टा तु घ्राणादेर्गन्धादिषु व्यवस्थेति नानाप्रकृतिकत्वम् । तथा च नानाजात्युपादानानीन्द्रियाणि । द्रव्यत्वे सति-प्रतिनियतविषयत्वात् । यद्यद्द्रव्यत्वे सति प्रतिनियतविषयं तत्तन्नजात्युपादानं दृष्टम् । यथा व्यञ्जनानिलप्रदीपकस्तुरिकादेस्तथा चैतानि द्रव्यत्वे सति प्रतिनियतविषयाणि । तस्मान्न, जात्युपादानानीति । तथाहि—ज्ञानशब्दद्वेकजात्युपादानत्वं प्रतिनियतविषयत्वं चेति व्यभिचारः । तदर्थं द्रव्यत्वे सतीति विशेषणम् । न चास्य पक्षधर्मात्वादिकम् । अतोऽप्रमाणत्वमिति प्रसङ्गात् । यथाभौतिकत्वेऽनुमानमिन्द्रियत्वादिति । अत्र भूतादभिनिवृत्तं भौतिकं तत्प्रतिषेधेन च कारणान्तरप्रभवत्वं विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयत्वादिति साध्यविकलो दृष्टान्तस्तथा च मनसि भौतिकत्वम् । नाप्यभौतिकत्वमिति । अथ भूतादुत्पत्तिप्रतिषेधेन नित्यत्वम् । तत्राप्यभ्युपगमव्याघातो मनस्यपि नित्यत्वानभ्युपगमात् । इन्द्रियत्वं चोक्तविशेषणस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वेन भूतादुत्पत्तिप्रतिषेधेनेत्यनन्यथासिद्धम् । निर्मूलं चेन्द्रियाणामहङ्कारप्रभवत्वम् । तत्सद्भावे प्रमाणसंभवात् । तथाहि—प्रमाणसद्भावे सत्येषा प्रक्रिया तस्य चासत्त्वं वक्ष्यमाणमिति । येषां वा संसारमण्डलव्यापीनीन्द्रियाणि तेषामशेषविषयग्रहणप्रसङ्गः । अथादृष्टवशान्नियतदेशावृत्तिर्व्यज्यत इति चेत् । अत्र वृत्तीनां तादात्म्येन किंचिदुक्तं स्यात् । व्यतिरेके तु तदेवेन्द्रियमिति संज्ञामात्रमेव । अथ नियतविषयावबोधान्यथानुपपत्त्या तदाकारतैवेन्द्रियस्य परिनिश्चीयते । तन्न । अन्यथानुपलम्भात् । तथाहि—। नियतार्थसंनिकर्षेऽप्युपलम्भो घटत एव । न च व्यापित्वं परस्याभीष्ट-

तरमिति नेह प्रत्यन्यतइति विप्रतिपत्तीः प्रतीत्याह—। जीवां ज्ञात्कर्मभिर्मुक्तादिति । जीवप्रदेश एव कर्मक्षयोपशमत्वादिन्द्रियं नान्यत् । तथाहि—किं चक्षुराद्येव रूपादि जानाति किं वा प्रकाशयति? । प्रथमपक्षे एकस्मिन्नपि शरीरे पञ्चात्मानः प्राप्नुवन्ति । अहंकारभूतानामचेतनत्वात्तत्प्रकृतेरिन्द्रियस्य कथं द्रष्टृत्वमिति । अथ प्रकाशयति, किं न तमसि बिडालादेर्भूयस्तेजः प्रकाशयत्येवं किं न मनुष्यस्य । स्वल्पत्वात् तेजस इति चेत् । बहूनामेकत्र दृष्टिपाते किन्न प्रकाशयति ? । अपि च तमः किं तेजोभावः, किं वा वस्त्वन्तरमिति । अभावस्य नायनरश्म्यावारकत्वायोगात् । वस्त्वन्तरमपि रूपमेव रूपस्यावरणम् । अन्यथा वाय्वादेरप्यावारकत्वं स्यात् । ततस्तमसा रूपवता चक्षूरश्मीनां संयोगे तमोदर्शनमासज्येत । कृष्णरूपं दृश्यत इति चेत् । न, तथाविधदर्शनस्य भिन्नाक्षेपिभवात् । तन्नेन्द्रियं भौतिकं किंत्वात्मा चेन्द्रियम्—तदुक्तम्—लब्ध्युपयोगो भावेन्द्रियाण्यधितिष्ठत इति । एतदुक्तं भवति । अनुपहतचक्षुरादिदेशेष्वेवात्मनः कर्मक्षयोपशमस्तेनास्थगितगवाक्षतुल्यानि चक्षुरादीन्युपकरणानि । आत्मनो ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणो वैचित्र्यान्यथात्मनोऽव्यापित्वान्मुक्तात्ममनःसंयोगजं प्रत्यक्षं किं नोपपद्यते । यच्चभौतिकत्वसिद्धौ शाखाचन्द्रमसोः स्फुटतस्यापि युगपत्प्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमाशुकारित्वादुक्तं तदीश्वरज्ञानस्यापि युगपदनेकार्थग्राहिणो भ्रान्तत्वमापादयति । न च तत्क्रमवत् । अशेषाग्रहप्रसङ्गात् । एकत्रैवानन्तपर्याये क्षीणत्वात् । यच्च विषयमप्राप्य विकासित्वं चक्षुषस्तत्साधनधर्ममनुकरोति, तदेवं फल्गुप्रायं परोदितमुपेक्षितमिति । लैङ्गिकवदैन्द्रियत्वव्यपदेशः । तेन द्रव्येन्द्रियेण विना यत्प्रत्यक्षं तदनिन्द्रियम् । तत्र ग्रन्थकारम-

तभेदान् दर्शयन्नाह—। स्मृत्यूहादिकमित्यादि ।

ज्ञानमिन्द्रियजं ज्ञानं विनेन्द्रियमनिन्द्रियम् ।
स्मृत्यूहादिकमित्येके प्रातिभं च तथा परे ॥
स्वप्नविज्ञानमित्यन्ये स्वसंवेदनमप्यतः ।

स्मृतिश्च वितर्कलक्षणा । आदिग्रहणादवायस्तद्रूपमनिन्द्रियम् । एकेऽनन्तवीर्यादयः । प्रतिभया स्वोत्थे भ्राताआगमिष्यत्येवं रूपया निर्मितं प्रातिभं वा परे टीकाकृतः । स्वप्नविज्ञानं यत्स्वप्नमुत्पद्यते तदन्येऽनन्तकीर्त्यादयः । स्वसंवेदनमेव नोऽस्माकमिति । एवं मन्यते वार्तिककारः अर्थादिभ्यां भाविन एव ज्ञानस्य प्रामाण्यमुचितं न स्मृतेः । अर्थमन्तरेणापि तस्याभावात्प्रत्यक्षादेस्त्वव्यभिचारनिमित्ताभिधानात्कस्यचिद् व्यभिचारेऽपि न दोषः । नन्वेवं स्मृतेरव्यभिचारनिमित्तमस्ति । अमूढस्मृतेस्तु पूर्वप्रत्यक्षफलत्वान्न पृथक्प्रामाण्यम् । ऊहस्तु संशयविशेष एव कुतस्तत्प्रामाण्यं स्यात् । अवायस्तु प्रत्यक्षानुमानफलत्वेन न ताभ्यां प्रमाणान्तरमिति । काकतालीयसंवादयोरपि प्रातिभस्वप्नविज्ञानयोः प्रमाणत्वेन किञ्चिन्न प्रमाणं स्यात् । तस्मात् स्वप्नस्य ज्ञानात्मनो वेदनमेव प्रमाणमिति । मानसं तु मनोऽभावान्निरस्तम् । अथ मनोऽभावे योग्येऽपि विषये कथं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिः । उक्तमेतत् । उपयोग आभिमुख्यमिति । तद्यत्रात्मनस्तन्न भवति तत्रानुत्पत्तिरिति । आभिमुख्ये तु युगपदपि । अथ भ्रान्तासौ । नैतदस्ति । एवं हि सौगतस्य क्षणिकत्वे सान्त एव भासप्रसङ्गदूषणं सुदूरं निरस्तं स्यात् । तदुक्तम्—

पञ्चभिर्व्यवधानेऽपि भात्यव्यवहिते च या ।
सा चध्वंसिनोऽर्थस्य नैरन्तर्यं न वेत्ति किम् ॥

तस्मादात्मैव मनो नान्यदिति । तदेवाह—।

मनःसंज्ञस्य जीवस्य ज्ञानावृत्तिसमक्षयौ ।
यतश्चित्तात्ततो ज्ञानं यौगपद्यं न दुष्यतीति ॥

मन इति संज्ञा यस्य स एव मन इत्यर्थः । तस्य ज्ञानावरणक्षयोपशमौ यतः चित्रौ ततो युगपज्ज्ञानमिति । योगजं व्याख्यातुमाह जिनस्येत्यादि ।

जिनस्यांशेषु सर्वेषु कर्मणः प्रक्रिये क्रमत् ।

रागादिजयाज्जिनस्तस्यासंख्येयात्मप्रदेशेषु ज्ञानावरणीयस्य प्रकर्षेणावधिः । मनः पर्यायप्रत्यक्षापेक्षया क्षये निमित्तसप्तमी । तस्मान्निमित्ताद्यनुपयोगः । सर्वत्राभिमुख्यलक्षणः आत्मस्वभावो दिनकरस्येव प्रकाशस्वभावता न पुनः पश्यामीत्यस्मदादेरिव मनः संकल्पो मनोभावात् । तस्मादुपयोगादक्रम युगपज्ज्ञानदर्शनमित्येकवद्भाव एकत्वख्यापनायैकमेव सामान्यविशेषेषु योगिज्ञानं नान्येषामिति । समनस्कत्वादतो नारामस्य जुरावंदोनष्ठिनुवनुगा । एवं रूपस्य वधस्त्यागः । सिद्धसेनाकस्येत्यर्थः । स्तस्याजिनविषयत्वात् इति । केवलग्रहणं सिद्धान्तेऽतिशयाख्यापनार्थम् । केवलिनोऽपि युगपदुपयोगद्वयं नास्ति, यदि मनः स्यादित्यर्थः । एवं संख्यालक्षणविप्रतिपत्तिं निराकृत्य सामान्येन विषयविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह । तत्रेत्यादि ॥

तत्रेन्द्रियजमध्यक्षमेकांशव्यवसायकम् ।
वेदनं च परोक्षं च योगजन्तु तदन्यथा ॥

तेषु प्रमाणेषु इन्द्रियजं एकांशेन साकल्येन न त्वेकेनैव । तथा स्वसंवेदनमपि । एतदुक्तं भवति । अनन्तधर्माध्यासित-

वस्तु न योगिप्रत्यक्षवदिन्द्रियजप्रत्यक्षं निश्चाययति । अत एव तद्व्यवहारप्रत्यक्षम् । योगजं तु साकल्येन निश्चाययति । तेन निश्चयप्रत्यक्षमिति । इदानीं विशेषेण विषयविप्रतिपत्तिं निराकर्तुमाह—द्रव्यपर्यायेत्यादि ।

द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषास्तस्य गोचराः ।
अविस्पष्टास्त एव स्युरनध्यक्षस्य गोचराः ॥

तल्लक्षणस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्य प्रत्यक्षस्य विषय इति संक्षेपार्थमिहैव परोक्षस्य विषयविप्रतिपत्तिं निराकुर्वन्नाह—। अविस्पष्टा इति । अनिदन्तयावभासमाना द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषाः परोक्षस्य विषया इति । ननु बाह्यार्थाभावात् कथं द्रव्यादिनां विषयवत्प्रत्यक्षादिः । अत्रोच्यते । कथमर्थाभावः? । तत्साधकप्रमाणाभावादिति चेत् । विशदतरदर्शनमेव तत्साधकं प्रमाणम् । स्वप्नदर्शनवदपारमार्थिकमिति चेत् । ननु किमिदमपारमार्थिकत्वम् । अर्थशून्यत्वमिति चेत् । इतरेतराश्रयत्वम्—तथाहि—। अर्थशून्यत्वेऽपारमार्थिकत्वमपारमार्थिकत्वेऽर्थशून्यत्वमिति । येन चार्थो न दृष्टः, स कथं ब्रूयादर्थो नास्तीति । परप्रसिद्ध्येति चेन्न । परप्रसिद्धेरप्रमाणत्वात् । प्रमाणत्वे वा कथं तन्निषेध इति । अपि चानुभूयमानस्यापि स्वप्नदृष्टान्तेन यद्यर्थस्याभावो ज्ञानस्याप्यभावः स्यात् । स्वप्नानुभूतस्य चार्थस्यासत्यत्वं किमप्रतिभासमानत्वात्, किं चार्थक्रियावैकल्यादिति? । न तावदाद्यः पक्षः । तदानीं तस्यानुभूयमानत्वादुपलब्धिः सत्येति चाभ्युपगमः । अथार्थक्रियावैकल्यात् तर्ह्यर्थक्रियाकारी जाग्रद्दशायामर्थः सत्यः स्यात् । विसंवादादिति चेत् । कोऽयं विसंवादः? । ज्ञानान्तरेणाग्रहणमिति चेत् । तर्हि जाग्रद्दशायां तदस्तीति सत्यता स्यात् । बाधि-

तत्वमिति चेत् । किमिदं बाधितत्वम् ? । नेदमिति प्रत्ययोत्पत्तिरिति चेत् । जाग्रत्प्रत्ययेषु तदभावात् सत्यतास्तु । न हि सत्यस्तंभप्रत्ययेषु कदाचिद्बाधकोत्पत्तिरस्ति । अथ स्वप्नप्रत्ययेष्वप्यर्थक्रियाकारित्वं संवादाबाधितत्वमस्ति । न च सत्यतोपगतार्थवादिना तेन । न तत्सत्यत्वे निबन्धनमिति । नैतदस्ति । सर्वोपि भ्रान्तिनिबन्धना । यथा मरीचिकासु जलभ्रान्तिः । तथो च स्वप्नप्रत्यये सत्यर्थक्रियानुभवपूर्वकं स्मरणमात्रकमेव न तु तत्र किञ्चिदर्थक्रियादि । अन्यथा जाग्रदननुभूतस्य किं न कस्यचिदर्थस्य तत्रोपलम्भो भवति । अपि चार्थनिषेधः किं प्रमाणेन क्रियते, किं वाऽप्रमाणेन ? । प्रमाणेन कथं तन्निषेधः ? । प्रमाणमपि तन्निषेधकं वाविनाशकत्वेन, किं वा विपरीतार्थोपस्थापकत्वेन, किं वा ग्राहकत्वेनेति ? । प्रथमपक्षे सिद्धोऽर्थः । न ह्यसिद्धस्य विनाशः संभवति । द्वितीयेऽपि पक्षे अथोऽर्थस्य बाधक इति कथं नार्थसिद्धिः । अग्राहकं तु संदेहकारि भवतु कथं तन्निषेधकं दृश्यस्य । कथं नेति चेत् । ननु पूर्वदृष्टस्यैकज्ञानसंसर्गिण्युपलभ्यमाने आरोपाद्दृश्यत्वम् । नचायमत्यन्तादृष्टस्य प्रकारः संभवति । ज्ञानात्मन्युपलभ्यमानेऽदृष्टस्यापि तादात्म्येन निषेध इति चेद्भवतु ज्ञानात्मनो न भिन्नस्य । अथ भिन्नस्यानुपलम्भान्निषेधः । तत्किमयं नीलाद्याकारोऽनुभूयते न वेति? । अथास्त्ययमाकारः किं तु ज्ञानात्मनैव । जडस्य प्रकाशायोगात् । तदेवाह—। न जडस्येत्यादि ॥

न जडस्यावभासोऽस्ति भेदाभेदविकल्पनात् ।
न भिन्नविषयं ज्ञानं शून्यंवा यदि वातत: ॥

प्रकाशस्य भेदे जडस्य किमायातम् । अभेदे जडमेव न

स्यात् तेन न भिन्नविषयं ज्ञानं किं त्वात्मविषयमेव । न ह्यभिन्नप्रकाशकाः सत्तां दधानाः स्तम्भादयो जडा भवितुं युक्ताः । अथ कोऽयं प्रकाशः ? । किं ज्ञानमथ ज्ञानविषयता ? । प्रथमपक्षे स्यादिदम् । द्वितीये तु कथमर्थस्य ज्ञानता? । न हि प्रदीपेन प्रकाश्यमानाः स्तम्भादयः प्रदीपा भवन्ति । अथ तेऽपि प्रकाशस्वभावास्तदानीमेवोत्पद्यन्ते। अन्यथाऽन्धकारेऽपि प्रकाश्येरन् । अस्ति तावदन्धकारेऽपि स्तम्भादिः । प्रकाशपर्यायता तु यदा प्रादुरुत्पद्यते तथाऽर्थस्य प्रकाशपर्यायता ज्ञानाद्भवतु कथमर्थाभावः । अथ पूर्वमर्थोस्तित्वे किं प्रमाणम् ? । निषेधे किं प्रमाणम् । तर्ह्यस्तु संशयः । नैतदस्ति । यतः किमेकमेव ज्ञान क्षणस्थायि तेन पूर्वापरयोः कालयोरर्थसत्तां न प्रतिपद्यते किं वा अनेकानि परस्परकर्मतां न प्रतिपद्यन्ते । ? सर्वेषां वर्त्तमाननिष्ठत्वात् । तेन विदन्ति प्रथमपेक्षणादूर्द्धं न किञ्चिदनुभूयते । तथासत् । मरणपर्यायत्तमनुभवस्य बाधितस्योत्पत्तेः । द्वितीयेऽपि ज्ञानानां परस्परानतुगमेऽप्यात्मना देशकालाकारविपर्ययस्यार्थस्यानुभूयमानत्वात् । एतेन सहोपलम्भनियमो निरस्तः । सादरे इव सहशब्दस्यैकत्वबाधित्वाद्विज्ञानार्थयोश्च भेदस्य प्रतिपादितत्वादिति । अथ सर्वे प्रत्यया निरालम्बनाः । प्रत्ययत्वात् । स्वप्नप्रत्ययवत् । इत्यर्थाभावस्तर्हि आत्मवेदनमपि प्रत्ययः सोऽपि निरालम्बनः स्यात् । इष्यत एवेति चेत् । तदेवाह—। शून्यं वा यदि वा ततः । प्रतिभासमानत्वादिति । तदसत् । यतः ज्ञानशून्यवादिनोऽनुमानं किं गृहीतव्याप्तिकमुदेति, किं वाऽगृहीतव्याप्तिकम् ? । अगृहितव्याप्तिकं कथमनुमानम् ? । व्याप्तिग्रहणं च न भेदेनैव । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । ज्ञानान्तरेण चेत् । कथमद्वैतं शून्यं वा । तन्न

कश्चित्साधनमर्थनिरासे ज्ञानशून्यवादिनः । तदेवाह—। ज्ञानशून्यवत इत्यादि ।

ज्ञानशून्यवतो नास्ति निरासेऽर्थस्य साधनम् ।
संवित्तिसिद्धप्रतिक्षेपे कथं स्याद्व्यवस्थितिः ॥

अनुभवसिद्धस्य चार्थक्रियाकारिणः सकलजन्तुसाधारणस्यार्थस्य निषेधज्ञानशून्ययोरपि कथं स्याद् व्यवस्थितिरिति । तदेवाह । संवित्तिसिद्धस्येत्यादि ॥ अथायमर्थः, किमवयविरूपः, किंवा परमाणुस्वरूप इति ? । तत्रावयविनो भवद्भिरेव निरस्तत्वात् परमाणूनामप्रतिभासनान्न बाह्योऽयमाकारः किन्तु ज्ञानाकारवत्तथा प्रतिभातीति । ननु ज्ञानाकारेऽप्येष प्रसङ्गो दुर्निवारः । तथाहि-तद्देशत्वान्नीलानीलत्वादिके विरोधः चित्राद्वैतेऽपि समानः । न च ज्ञानं परमाणुमात्रं चकास्ति । अथ यथा बाह्यस्यैकावयवावरणेऽपि अवयवान्तरप्रतिभासलक्षणो विरोधः नैवं ज्ञानाकारस्य । माभूदयं, नीलानीलादिकः केन निवार्यते । यथा चायमर्थस्तथा सविकल्पकसिद्धौ प्रतिपादयिष्यतीति । अत्र बहु वक्तव्यं तच्च नोच्यते ग्रन्थविस्तारभयादिति । तदेवं बाह्यमर्थं व्यवस्थाप्येदानीं द्रव्यादीनां लक्षणमाह—पर्यवस्यन्तीत्यादि ।

पर्यवस्यन्ति पर्याया द्रव्यं द्रवति सर्वदा ।
सदृशः परिणामो यस्तत्सामान्यं द्विधा स्थितम् ॥

पर्यवस्यन्ति क्षणिकत्वाद्व्यावर्त्तन्त इति पर्यायाः । पर्याया इत्युपलक्षणं चैतत्सहभाविनां गुणानां रूपादीनामिति । द्रवन्ति गच्छन्ति तांस्तान्पर्यायान् परिणामनित्यत्वादिति । द्रव्यमिति । परपरिकल्पितं सामान्यं पूर्वमेव निरस्तमिदानीं स्वा-

भिमतं सामान्यं व्यवस्थापयन्नाह । सदृशः परिणामइत्यादि । इह भावानां सदृशपरिणतिः सामान्यं समानाराव सामान्यमिति न्यायात् । अन्यथा स्वरूपसामान्यमन्तरेणान्यसामान्ययोगेऽपि समानरूपताकारास्यैव नोपपद्यते । यदि वा समानानामपि सामान्ययोगात समानरूपता भवति, किं न महिषाश्वयोः । पराभ्युपगतस्य सामान्यस्य तत्रापि भावात् । विजातीयत्वान्नेति चेत् । इतरेतराश्रयत्वम् । तथा हि—विजातीयत्वे सामान्यायोगः, सामान्यायोगे च विजातीयत्वमिति । अपि च सामान्येनासमानानां यदि समानरूपता जन्यते न स्वकारणादेव सा तेषामलमन्यतः ।

तत्पश्चादपि कुर्वत्याशिशवो लघवः परम् ॥

तस्माद्वस्तुस्वरूपमेव समानपरिणामं सामान्यं नान्यत् । नाप्यवस्तु । तस्य निषेत्स्यमानत्वादिति । तच्चोर्ध्वतारूपं तिर्यग्रूपं तदेवाह—द्विविधेति । एवं सामान्यलक्षणमभिधायेदानीं विशेषस्वरूपमाह—। विपरीत इति ।

विपरीतो विशेषस्तु तान् युगपद्व्यवस्यति ।
तेन तत्कल्पनाज्ज्ञानं न तु शब्दार्थयोजनात ॥

साधारणाद्विपरीतः सकलसजातीयविजातीयेभ्यो व्यावृत्तोऽसाधारणवस्तुस्वभावो विशेष इति । इदानीं विषयद्वारेणैव सविकल्पकसिद्धिमाह । तान् युगपदिति । युगपदेककालं द्रव्यादीन् व्यवस्यति निश्चीयते यतः तेन तत्प्रत्यक्षं कल्पनाज्ञानं सविकल्पकमित्यर्थः । नन्वभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासप्रतीतिः कल्पना । तथाहि—कल्पना योजना सा च,न वस्तुनो रूपं निरंशत्वाद्वस्तुनः किं तु शब्दनिर्मिता । अत एव जात्यादियोजनाऽपि शब्दयोजनानिराकरणादेव निराक्रियते ।

ततो न तावद्द्रव्यादिकं किंचिदस्ति । भवतु वा तथापि घटपट-वदवभासमानं न स्वग्राहिणि कल्पनात्वमारोपयति । पारतन्त्र्येण प्रतिभासमानं कथं नेति चेत् । किमिदं पारतन्त्र्यम् ? । विशेषणविशेष्यभाव इति चेत् । नैतदस्ति । न हि नात्वा नीलादिवद्विशेषणादि किञ्चिदस्ति । विशेष्यस्यापि विशेषणत्वेन दर्शनात् । किं विशेषणविशेष्ययोः किमेकज्ञानावभासित्वमुतानेकज्ञानावभासित्वमिति ?। तत्रैकज्ञानावभासित्वेन ज्ञायते किञ्चिद्विशेषणं किञ्चिद्विशेष्यमिति । न ह्यनयो रूपभिन्नास्ति । प्रधानोपसर्जनत्वमिति चेत् । किमिदं प्रधान्यादि ?। उपकार्योपकारकत्वमिति चेत् । न, जन्यजनकभावादन्य उपकार्यादिभावः । न च कार्यकारणभावः समानकालयोरिति । आधाराधेयभाव इति चेत् । न, तस्य पूर्वमेव निषेधात् । न ह्युपर्यभावेन स्थितपदार्थद्वयव्यतिरिक्तः कश्चिदाधराधेयभावः । न च तथा प्रतिभासे किञ्चित्पारतन्त्र्यमिति । भिन्नज्ञानावभासित्वे का नाम कल्पना ? । अथ भिन्नदर्शनेन विशेषणविशेष्येऽनुभूय पश्चात्स्मरणं तयोस्तद्भावे प्रत्येति तदेनदिष्यत एव । शब्दोल्लेखिज्ञानं वस्तु योजयति ननु तथा वस्तुरूपमिति । अथ शब्दयोजितं वस्तु भविष्यतीति । तन्न । नह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वेत्याशङ्क्याह—। न तु शब्दार्थयोजनादिति । शब्दश्चार्थश्च तयोर्योजना न संभवति । तत्र ह्यनवस्थां प्रतिपादयन्तीति । तथाहि—नास्मृतेन वाचकशब्देनार्थो योज्यते शब्दस्यापि स्मरणं तद्वाचकशब्दस्मृतेः, तस्यापि स्ववाचकशब्दस्मृतेरित्यनवस्था । न च कल्पनाज्ञानकारणेऽस्तीति वाच्यम् । आकारवादे प्रतिषेधात् । तस्माद्वस्त्वेव स्थूलं सावयवमनुभूयमानं केवलानामणूनामननुभवात् प्रत्यक्षं कल्पनायुक्तमव-

स्थापयति किमन्यान्येन प्रमाणेनेति । तदेवाह । निरंशेत्यादि ।

निरंशपरिमाणूनामाभासिस्थौल्यवेदने ।
प्रत्यक्षं कल्पनायुक्तं प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ॥

ननु किमिदं स्थौल्यम्? । किं परमाण्वात्मकं किंवा परमाणुजन्यमिति? । न तावत्परमाण्वात्मकम् । तद्धि पूर्वापरादिग्भेदमुपलभ्यते । न चैकस्य परमाणोरसावस्ति । बहूनां भविष्यतीति चेत् । नैतदस्ति । न हि निरंशमणोः कश्चित् परमाणुःपूर्वः कश्चित्पश्चिमः उत्तरो दक्षिणो वा संभवति । तथाहि—यस्यावधिरूपस्यांशस्य प्रत्यासन्नः एकः परमाणुः पूर्वो दृष्टस्तस्यैवावधिरूपस्यापरोऽपि प्रत्यासन्नः । ततस्तदवधिरूपया प्रत्यासत्या यद्येकः पूर्वः अपरोऽपि पूर्वः स्यात् । एवं शेषेष्वपि वाच्यम् । तन्न परमाण्वात्मकं स्थौल्यमिति । नापि परमाणुजन्यम् । यतः परमाणुभिः किं संयुक्तैरुतासंयुक्तैरिति? तत्र यदि संयुक्तैस्तदा पिंडः स्यादणुमात्रकः । तथाहि—परमाण्वन्तरेण संयोगः किमेकदेशेन किं वा सर्वात्मनेति? । तत्र न तावत् प्रथमपक्षः । अनिर्देश्यत्वात्परमाणूनाम् । द्वितीयपक्षे तु सर्वपरमाणूनामेकस्मिन् परमाणौ प्रवेशः स्यादिति । अथासंयुक्तायोग्यदेशव्यवस्थिताः स्थौल्यं जनयन्ति, प्रतिभासं जनयन्ति । तत्र साधकस्याप्रतिपादनाद्दूरं प्रतिभासधर्मः । अस्ति हि कश्चिद्धर्मो नीलत्वादिलक्षणः कश्चित्प्रतिभासधर्मः . यो बहुषु प्रतिभासमानेषु प्रतिभाति । यथा केशकलापइति । तस्मान्न स्थौल्यं वस्तु यत्सावयवं प्रतिप्रतीयेतेति । एतदेवाह । नासंयुक्तैरित्यादि ।

नासंयुक्तैर्न संयुक्तैर्निरंशो क्रियते महत् ।
अयोगे प्रतिभासोऽपि संयोगेऽप्यणुमात्रकम् ॥

कोऽयं प्रतिभासधर्मः? । किं वस्तु किं वाऽवस्तु? । यदि वस्तु तदाऽवयविदूषणम् । अथावस्तु तदा कथमभ्रान्तिः? । प्रत्यक्षं प्रचयावभासि । नैतदस्ति । यतो न किंचित्स्थौल्यं परमाणुभ्यो ऽन्यत् किन्तु विततदेशाः परमाणवस्तथा प्रतिभासन्त इति । कथं नान्तरावभास इति चेत् । किमिदमन्तरम्? । किमाकाशं किं वा विजातीयाणवः, किं वा रूपभेदो, देशभेदो, वेति?। तत्राकाशविजातीयपरमाणुप्रतिभासाभावो न दोषाय । नहि रसपरमाणवप्रतिभासश्चाक्षुषोऽतीन्द्रियाकाशप्रतिभासो वा दोषमावहति भिन्नरूपता तु प्रतिभासतएव । अन्यथो परमाणुमात्रप्रतिभासः स्यात् । देशोऽपि न स्वरूपादन्यः सोऽपि स्वरूपेणैव व्याख्यातः । अन्यथा भिन्नस्वरूपपरमाणवप्रतिभासे न किंचित्प्रतिभासते । अन्धमूकं जगत् स्यादित्येतदेवाह । भिन्नदेशस्वरूपाणामित्यादि ।

भिन्नदेशस्वरूपाणामणूनां संग्रहे सति ।

तत्स्थौल्यं यदि कल्पेत नाभासे न किञ्चन ॥

इह किं स्थौल्यमात्रं प्रतिभाति किं वा स्थौल्यविशेष इति? । तत्र यदि स्थौल्यमात्रं तदा नीलार्थी पीतेऽपि प्रवर्त्तेत । यद्वा न कुत्रचिदपि । शेषानवधारणात् । अथ विशेषः स नीलपरमाणुप्रतिभासे सति नीलस्येदं न पीतस्येति प्रतिभासेत् । तेषां चाभिन्नस्वरूपणां प्रतिभासताभ्युपगमे तेषां स्थौल्यमपि न प्रतिभासेत । नचैवम् । अतः परमाणव एव विततदेशास्तथावभानान्यत् किंचिदिति यत्प्रत्यक्षे कल्पनात्वमादधीतेत्याशङ्क्याह—। नैतदस्तीति ॥

नैतदस्ति यतो नास्ति स्थौल्यमेकान्ततस्ततः ।

भिन्नमस्ति समानं तु रूपमंशेन केनचित् ॥

यत्प्रत्ययादि परमाणवः प्रतिभान्तीति एतन्नास्ति । न हि शपथशतैरपि निरंशाः परमाणवः प्रत्यक्षे सति भान्तीति कश्चित् प्रत्येति । तदभावादनुमानमपि यत्स्थूलं तत्सूक्ष्मपूर्वकमिति न तत्संसाधयति । नापि स्थौल्यं परमाणुभ्यो भिन्नम् । न हि परमाणवो भिन्नाः । स्थौल्यं भिन्नं किंचिदाभाति । एतदेवाहयत इत्यादि । किं तर्हि अस्तीत्याह—अस्तीत्यादि । समानमित्येकपरिणामपरिणतं रूपमिति । द्रव्यमिति । न तु तस्यामवस्थायां केचिदणवः सन्ति । नन्वेवं द्रव्यमेव स्यादित्याशङ्काह—। केन चिदिति । एतदुक्तं भवति तत्कथं न प्रत्यक्षं सविकल्पमिति । पुनरपि विशेषमभिधातुं परमाशङ्कते । अथास्त्वित्यादि ।

अथास्तु युगपद्भासो द्रव्यपर्याययोःस्फुटः ।
तथापि कल्पना नैषा शब्दोल्लेखविवर्जिता ॥

उक्तमेतत् । घटपटवदेकज्ञानावभासित्वेऽपि शब्दोल्लेखरहिता नेयं कल्पनेति । उक्तमेतन्न पुनर्युक्तमित्याह—चकास्ति इत्यादि ।

चकास्ति योजितं यत्र सोपाधिकमनेकधा ।
वस्तुतत्कल्पनाज्ञानं निरंशाप्रतिभासने ॥

यत्र ज्ञाने योजितं वस्तु प्रतिभाति । कथं योजितमित्याह—। सोपाधिकमिति । सहउपाधिना वर्त्तते सोपाधिकम् । ननु विशेषणविशेष्यभावस्य निराकरणात्कथमेतदित्याह—। अनेकधेति । वस्तुरस्त्वादिना । न ह्यनुभवसिद्धं युक्तिशतेनापि निराक्रियते तज्ज्ञानं सविकल्पकम् । विपर्यये बाधमाह—। निरंशा-

प्रतिभासन इति । निरंशस्य परमाणोरप्रतिभासने सतीत्यर्थः । तस्मात्प्रथमाक्षसंनिपात एव दीर्घह्रस्ववर्तुलादिवस्तुप्रत्यक्षे प्रतिभातीति तेन तत्सविकल्पकमिति स्थितम् । एवं तिर्यक्सामान्यमवस्थाप्येदानीमूर्ध्वतासामान्यमवस्थापयितुमाह—। भेदज्ञानादित्यादि ।

भेदज्ञानात्प्रतीयन्ते यथा भेदाः परिस्फुटम् ।
तथैवाभेदविज्ञानादभेदस्य व्यवस्थितिः ॥

तथाहि—यद्यथा प्रतिभाति तत्तथा सद्व्यवहृतिमवतरति । यथा कुवलयं नीलरूपतयां विराजते तेनैव रूपेणास्ति । क्षणपरिगतेनैव च रूपेण सकलाः पदार्थमात्राः प्रतिभान्ति । न पूर्वापरकालपरिगतेनात्मनेति स्वभावाहेतुः प्रत्यक्षसिद्धे व्यवहारप्रवर्त्तनफल इति । तथा यत्सत्तत्सर्वं क्षणिकमित्यादयः भेदज्ञानाद्यथा भेदपर्यायाः क्षणिकाः प्रतीयन्ते तथाऽभेदज्ञानादनुगताकारादभेदस्य द्रव्यस्य व्यवस्थितिरिति । अथेदमनुगतं ज्ञानं निर्विषयत्वादप्रमाणम् । तथाहि—

किं दृष्टे प्रत्यभिज्ञानमुतस्विन्मध्यवर्त्तिनि ।
किंवा दृष्टिपथं प्राप्ते प्रमाणं वस्तुनोऽष्यते ॥
तत्र पूर्वोत्तराध्यक्षे क्षये पूर्वोत्तरग्रहे क्षमे ।
मध्येनेन्द्रियवृत्तिः स्यात्कथं तत्र प्रवर्त्तते ॥
न चावस्थाद्वयव्यापि किञ्चिदेकं प्रतीयते ।
प्रत्यक्षेण तथाभावे जन्ममृत्युगतिर्भवेत् ॥
किञ्च किं दृष्टतां वेत्ति किं वा कालादियोगिताम् ।
दृष्टत्वं दृश्यमानत्वं किमेतेन प्रपद्यते ॥
किं वा भेदेन पूर्वस्मिन्स इत्ययमिति ।
चास्यात्सोऽयंनेति मतिर्भवेत् ॥

द्वितीयेऽपि यदा सोऽयं द्वयं भाति विरोधवत् ।
सामानाधिकरण्यं हि विरुद्धज्ञानयोः कुतः ॥
अथ प्रत्ययभेदेऽपि प्रतिभास्यं न भिद्यते ।
स्वतन्त्रं प्रतिभास्यं स्यात् ज्ञानमात्रं तदा भवेत् ॥
अथाकृत्याभया भाति यदा वस्तु पुरःस्थितम् ।
तदैकत्वग्रहोऽध्यक्षे कथं नास्ति विपश्चिताम् ॥
अत्र वद्रूपता केयं किं पूर्वस्य प्रकाशनम् ।
किंवा तत्तुल्यरूपस्य यदि वा सान्तराग्रहः ॥
तत्र पूर्वग्रहे न स्याद्वर्त्तमानग्रहः सदा ।
पूर्वपूर्वग्रहे वा स्यात् जन्मादिप्रतिभासनम् ॥
यदि तत्तुल्यता भाति भिन्नमेव प्रसाध्यति ।
अन्तराग्रहणं स्थाणुकारित्वादुल्मुकेन किम् ॥
पूर्वकालादियोगित्वे यद्यध्यक्षं न युक्तिमत् ।
पूर्वकालाद्यभावे हि तद्विशिष्टग्रहः कथम् ॥
भावे तु पूर्वकालादेर्वर्तमानत्वमापतेत् ।
यथा च न नित्यत्वं स्याद्वर्तमानग्रहे सति ॥
अथ स्मृत्युपनीतेन न तस्य विशेषणम् ।
स्मरणेनोपनीतं हि न वस्त्वध्यक्षगोचरः ।
न हि नीलोत्पलं ज्ञानं गन्धे स्मृत्युपढौकिते ॥
वर्त्तते जातुचित् तस्मात्त तत्कालविशिष्टता ।
सविकल्पकमध्यक्षं प्रत्यभिज्ञा न चेद्भवेत् ॥
अथाऽनियमतो न स्यादिति चेतन्न युक्तिमत् ।
पूर्वकालविशिष्टेन सद्रूपेऽर्थे ऽवलोकिते ॥
सहचारितया ज्ञानं स्मार्तं चन्दनगन्धवत् ।
तथाहि चान्दने गन्धे रूपेण सहचारिणि ॥

रूपदृष्टेः स्मृतिर्यद्वत्तद्वत्पूर्वविशेषणे ।
दृश्यमानार्थतुल्येन वस्तुना सहचारि यत् ॥
पूर्वकालादितत्स्मृतं वर्त्तमानविशेषणम् ।
तत्स्थितं स्मरणाध्यक्षात्कल्पनाज्ञानमीदृशम् ॥
यत्स एवायमित्यस्य नापूर्वार्थग्रहस्थितिः ।
निश्चितत्वं दृढत्वं वा सविकल्पकतापि या ॥
दृढत्वमप्यनाशित्वं किं वा बाध्यत्वमुच्यते ।
सर्वासां क्षणिकत्वेन नानाशित्वं हि संविदाम् ॥
अबाध्यतापि नैवास्ति यस्मादग्रे गदिष्यते ॥
अनुमानादृते नान्यत्कल्पनाज्ञानमिष्यते ।
प्रमाणं प्रत्यभिज्ञाया नच लिङ्गमिहास्तिवः ॥
प्रत्यभिज्ञायमानत्वे यदि लिङ्गमतोच्यते ।
तस्याप्यध्यक्षतो व्याप्तिर्नैकत्वेन सह क्वचित् ॥
यद्यनुमानतो व्याप्तिरनवस्था पतेत्तव ।
न ताभ्यां मानमस्त्यन्यत् यस्माद्व्याप्तिग्रहो भवेत् ॥
कल्पनापोढमध्यक्षं निर्विकल्पकसिद्धितः ।
ज्ञातव्यं प्रत्यभिज्ञातो नाध्यक्षं कल्पना युता ॥
नाक्रमात् क्रमिणाभावो नाप्यपेक्षाविशेषणः ।
क्रमोद्भवा सती सा तु स्वयमेकत्वबाधिका ॥
तेनाबाध्यत्वमप्यस्या नानुमानाच्च बाधनात् ॥
न वानयापि बाध्यत्वादनुमानमबाधकम् ।
अप्रमाण्येन युक्तायाः कुतो बाधकता स्थितिः ॥
अप्रामाण्याच्च नैवास्याः अनुमानं प्रमेष्यते ।
अन्योन्याश्रयदोषोऽपि तेन नास्ति विपश्चिताम् ॥
स्वसाध्यप्रतिबन्धाद्धि प्रमाणमनुमेष्यते ।

क्रमाक्रमक्रियाभावाद् बाधकात्प्रतिबन्धवित् ॥
बाधकं साध्यमाकार्षं लिङ्गमालिङ्ग्य वारयेत् ।
निरुच्छ्वासतया हन्त भावानां दुःखमापतेत् ॥
तद्वाध्यानु मावाध्याप्रत्यभिज्ञानं वाक्षजम् ।
अनुमानेन नो बाध्यमिति वाच्यं विपश्चिता ॥
सूर्य्यादिवस्तुनोऽध्यक्षमनुमानेन बाधितम् ।
अर्थस्यासंभवे भावान्न विशेषो द्वयोरपि ॥

बीजत्वाच्छालिकाजं च यवांकुरं यथाऽनुमानं बाध्यतेऽध्यक्षात् । प्रत्यभिज्ञापिते तथाध्यजनकत्वं यदन्त्यस्य इत्यस्य यदा भवेत् ॥

एकत्वात्प्रत्यभिज्ञानमदाह्यऽध्यक्षबाधितम् ।
तदेवं प्रत्यभिज्ञायाःन बाध्यत्वमिह स्तिवः ॥
कारणदुष्टता याऽस्याःभ्रातेरिव कुतो भवेत् ।
नचैतस्याः प्रमाणत्वादन्योन्याश्रयदोषतः ॥
प्रत्यक्षतोऽपि नाक्षाणामप्रत्यक्षाणामदुष्टता ।
तस्याःप्रत्यक्षता या स्यात् प्रतिबन्धस्य हानितः ।
अनुमानत्वेऽपि नैवास्याः । कारणस्य विशुद्धता ॥
तदेवं प्रत्यभिज्ञायाः न प्रामाण्यमिति स्थितम् ।

अत्रोच्यते । किमिदमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायि स्थिरतरवस्तुग्राहि प्रत्यक्षं नानुभूयते, किं वानुभूयमानमपि निशीथिनीनाथद्वयावलंबि प्रत्यक्षवद्भ्रान्तमिति ? । तत्रानुभूयत इति ब्रुवाणो ऽनुभवेनैव निराक्रियते । द्वितीयेऽपि किं कदाचित् कुमुदिनीनाथैकग्राहि प्रत्यक्षवत्कस्यचिल्लक्षणिकग्राहि प्रत्यक्षमुत्पन्नं येनैतद्भ्रांतं स्यादिति । यच्चानुमानं क्षणिकत्वग्राहि तत्प्रत्यक्षे बाधितत्वादश्रावणशब्दइत्यनुमानवदप्रमाणत्वा-

द्बाधकमिति । किंच सत्वादेर्लिङ्गस्य व्याप्तिग्रहणं न प्रत्यक्षेण । परोक्षत्वात् क्षणिकत्वस्य । अनुमानेन ग्रहणेऽनवस्था, इतरेतराश्रयत्वं च प्रतिपादयुक्तमिति । अथ सत्वमर्थक्रियाकारित्वेन व्याप्तमर्थक्रियाकारित्वं च क्रमयौगपद्येनेति । तयोश्च व्याप्तिः प्रत्यक्षेणैव प्रतीयत इति नानवस्थेति । तथाहि—। क्रमेणाङ्कुरादिकं कार्यमुत्पाद्यमानमुपलभ्यते तद्भावो यौगपद्येन । उभयनिषेधे केवलभूतलग्राहि प्रत्यक्षं प्रकारान्तराभावं निश्चापयति तेन क्रमयोगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्वस्य व्याप्तिं प्रतिपद्यत इति । न ते नित्यात् क्रमयौगपद्यं निवर्त्तमानमर्थक्रियाकारित्वलक्षणं सत्वमादाय निवर्त्तमानं क्षणिकेष्वेवावतिष्ठत इति व्याप्तिग्रहणं प्रत्यक्षमूलमिति । भवत्वेकान्तनित्यात् क्रमयौगपद्यनिवृत्तिनिबन्धनार्थक्रियाव्यावृत्तिस्तथा न सा क्षणिकेष्वेवावतिष्ठते । यथैकान्तनित्येष्वर्थक्रिया न संभवति तथैकान्तक्षणिकेष्वपीति । एतच्च पश्चात्प्रतिपादयिष्यते । तन्न गृहीतव्याप्तिकं क्षणिकानुमानं प्रत्यभिज्ञाबाधकमिति । प्रतिपादयिष्यते च प्रत्यभिज्ञायाः प्रमाण्यमिति । तस्मादनुगतव्यावृत्ताकाराबुद्ध्यात्मकं वस्तु व्यवस्थापयति । एतदेवाह—। घटमौलिसुवर्णेष्विति ।

घटमौलिसुवर्णेषु बुद्धिर्भेदावभासिना ।
संविन्निष्ठा हि भावानां स्थितिः कात्र विरुद्धता ॥

भेदावभासिनेति । भेदमनुगतव्यावृत्तरूपमवभासितुं शीलं यस्याः सा तथा । तथाहि—सुवर्णमिति अनुगताकारा बुद्धिः, घटश्च मुकुटश्चेति व्यावृत्ताकारा चानुभूयत इति । न चैतद्वाच्यं विरोधादेकं वस्तु नोभयरूपमिति । यत आह । संविन्निष्ठा हीति । यस्मादन्यत्रापि नीलपीतव्यवस्था संवेदननिबन्धनैव

तदिहापि विरोधेऽपि संवेदनमेव प्रमाणमिति । एवं प्रत्यक्षेणो- भयात्मकं वस्तु अनुभूयमानमपि यो मोहान्न प्रतिपद्यते तं प्रत्य- नुमानमुपन्यस्यते। सत्वाद्यथानुपपत्तेः सर्वं नित्यानित्यात्मकम् । यथा घटे एकान्तनित्येऽनित्यार्थक्रियाविरोधात् । सन्ति च सप्तपदार्थाः । न तावद्विशदतरदर्शनावशे यस्य सत्त्वस्य ज्ञानवा- दिमताश्रयणेनासिद्धत्वमुद्भावनीयम्। विज्ञानस्याप्यभावप्रसक्तेः। नापि सर्वशून्यवादिमताश्रयणेन । वादे तस्यानधिकारात्। सर्वा- भावे हि कस्मै किं केन प्रतिपादयेदित्यादेरुक्तत्वात् । नापि प्रति- ज्ञार्थैकदेशत्वेनासिद्धत्वम् । धर्मभेदस्याप्यभ्युपगमात् । नापि विकल्पविकल्पतो धर्मभेदः । तदा हि खरतुरगविषाणयोरपि गम्यगमकभावः स्यात् । कल्पिताच्च हेतोः कल्पितसाध्य- प्रसक्तेः । नाप्येकान्तेन भेदः । संबन्धासिद्धेः । समवायादि- संबन्धस्य निरासात् । न चात्र भेदाभेदमङ्गभाविदोषः । गुडना- गरसंज्ञितवस्त्वभ्युपगमात् । तदुक्तम् ।

> गुडश्चेत्कफहेतुः स्यात् नागरं पित्तकारणम् ।
> तन्मूलमन्यदेवेदं गुडनागरसंज्ञितम् ॥
> मधुरं नहि सर्वं स्यात् कफहेतुर्यथा मधु ।
> तीक्ष्णं वा पित्तजनकं यथा मारीचिका मता ।

तदेवं भिन्नाभिन्ने वस्तुनि नासिद्धो हेतुः । नापि विरुद्धः । सपक्षे सद्भावात् । नापि विरोधाक्रान्तत्वान्नित्यानित्यात्मत्वं घटस्यासिद्धमिति वाच्यम् । तथाप्रतिभासनात् । संविन्निष्ठा हि विषयव्यवस्थितयः । तथा च छायातपयोरपि यद्येकत्राभासनं स्याद्विरोधेऽपि केन नानुमन्येत तथावस्थानम् । तथाहि—मृद्रू- पस्य घटसंज्ञितस्य सर्वावस्थानुयायिनो नित्यस्यानित्यत्वे- नोत्पादव्ययसंज्ञितेनैकात्मतया प्रतीतेः । अन्यथैकान्तभेदे मृत्सं-

स्थानयोरपरस्परात्मतया प्रतिभासनं स्यात् । नाप्येकान्तेनैकत्वम् । अनुगतव्यावृत्तेन द्विरूपाया बुद्धेरुत्पादात् । तदुक्तम् ।

घटमौलिसुवर्णार्थिना सोत्पादस्थितिव्ययम् ।
शोकप्रमोदमाध्यस्थं जनो याति सहेतुकम् ॥

न चात्रानुगताकारा बुद्धिः सविकल्पकत्वादप्रमाणमिति वाच्यम् । व्यवसायरूपत्वात्प्रमाणस्येत्युक्तत्वात् । तदेव देशकालस्वभावाभेदेऽपि संख्यासंज्ञालक्षणकार्यभेदान्तरसिंहाकारमेव वस्तु । तदुक्तम् ।

नरसिंहं नररूपत्वान्न सिंहो नररूपतः ।
संज्ञाविज्ञानकार्याणां भेदाज्जात्यन्तरं हितम् ॥
नान्वयो भेदरूपत्वान्न भेदान्वयरूपतः ।
मृद्भेदद्वयसंसर्गवृत्तिर्जात्यन्तरं घटः ।

अन्यथैकान्तकूटस्थो न कश्चित् क्वचित्प्रवर्तेत इत्यप्रवृत्तिनिवृत्तिकं जगत् स्यात् । अन्यथा परिणामित्वमेव स्यात् । एकान्तक्षणिकत्वेऽपि प्रतिसन्धानप्रत्यभिज्ञाद्यभावेन स्वगृहेऽप्यागमनं न स्यात् । तस्मादनेकान्तात्मन्येव वस्तुनि व्यवहारोऽपि घटते । तदेवमुभयात्मकं वस्तु सिद्धम् । ननूक्तं विरोधाक्रान्तत्वात्कथमेतदिति ? । सत्यमुक्तं किंत्वयुक्तम् । तथाहि—। विरोधो द्विधा सहानवस्थानलक्षणः, परस्परपरिहारलक्षणश्च व्याख्यायते तत्र किं ययोर्न कदाचिदेकत्रावस्थानं तयोः सहानवस्थानमुत किं यत्कालावस्थानेऽपि पश्चादनवस्थानेनेति ? । आद्ये पक्षेऽहिनकुलादीनां न विरोधः स्यात् । अन्यथा त्रैलोक्येऽप्युरगादीनामभावः स्यादिति । येन कस्यचिन्नरवनितादेर्विरोधो न स्यात् । तयोरपि कंचित्कालमेकत्र स्थित्वापगमात् । किंच वडवानलजलधिजलयोर्विद्युदम्बुदांभसोश्चिरतरमेकत्रावस्थाने

कथमयं विरोधः ? । अथ बलवता द्वितीयस्य निवर्त्तते तथाभावः । न स्वयं विश्लेषे क्रियाविकलकारणस्य भवतोऽन्यभावेऽभावाद्विरोधव्यवस्था । यथाशीतोष्णयोः । तद्वत् । यतो बलवता किं क्षणिकस्य निवर्त्तनमुताक्षणिकस्य ? । क्षणिकस्यापि किमतीतानागतक्षणिकस्य उत वर्त्तमानक्षणिकस्येति ? । तत्रातीतानागतयोरविद्यमानत्वादेव कस्य केन निवर्त्तनम् । दैवरक्ता हि किंशुका अप्येकक्षणस्थायिनः । वर्त्तमानस्य केनचिन्निवर्त्तनं वारणं वा संभवति । अथ विरोधिनाऽसामर्थ्योत्पादनेन मन्दतरतमादिकार्योत्पत्तौ त्रिचतुरेषु क्षणेषु निवर्त्तते । ननु सामर्थ्यविनाशे निर्हेतुकं विना संवादो निरर्थकः स्यात् । अथ सहकारित्वमेव सामर्थ्यविनाशनम् । ननु क्षणस्यानुपकार्यत्वात्कथमसौ सहकारी ? । एककार्यकारणादिति चेत्तर्हि कार्यकारणभावमात्रमेव स्यान्निवर्त्यनिवर्त्यकभावः । सहकारिणो विरोधव्यवस्थायां न कस्यचिदयं न स्यात् । तन्न क्षणिकस्य निवर्त्तते सहावस्थानविरोधः । अथाक्षणिकस्य तस्यापि निवृत्तिः किं भिन्ना स्यादभिन्ना वा ? । अभिन्ननिवृत्तिकरणतः एव कृतः स्यात् । तथा च कारणमेव स्यान्न विरोधः । भिन्ना चेत् । तस्या एव कारणं स्यात्, न कश्चिन्निवर्त्तको नाम । किञ्च भवतु कथंचिच्छीतोष्णादीनां विरोधस्तथाप्ययं नित्यानित्ययोर्न संभवति । तथा हि-क्रमविकलकारणं नित्यत्वमनित्यत्वेन व्यावृत्तमुतानित्यत्वं नित्यत्वेनेति ? । न तावदाद्यः पक्षः । यतः कारणत्वे नित्यत्वमेव न स्यात् । अथाविकलकारणं अविचलितस्वरूपं तस्यापि न केनचिन्निवर्त्तनं निवर्त्तने वानित्यत्वमेव न स्यात् । नापि क्षणिकत्वम् । किंच प्रतिक्षणविसरारुषु भावेषु तदेव किंचिन्नित्यत्वं नास्ति येन क्षणिकत्वं व्याव-

र्यते । सद्भावे वा कथं सहावस्थितिविरोधइति । अथ परस्परपरिहारस्थितिलक्षणो नित्यत्वयोर्विरोधः स हि किल स्वरूपनिष्ठो व्यावर्ण्यते । नैकं वस्तु द्विरूपं संभवति इति । तदसत् । यत एकस्यापि प्रस्तरादेः शीतस्पर्शस्य सतः कालान्तरेणोष्णस्पर्शस्य दर्शनात् । न च तद्वस्तु भिन्नम् । विरुद्धोभयपर्यायात्मतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । अथैकविरोधोभयरूपता नोपलभ्यते । वह्नेरेकस्यापि उष्णानुष्णस्वभावस्य दर्शनात् । तथाहि स्पर्शरूपतया वह्निरुष्णो न रूपतया । अन्यथा तदवलोकने जननयनदहनमापद्येत । न च स्पर्शरूपपरमाणूनां परस्परपरिहारेणावस्थानान्नैकमुभयरूपमिति वक्तव्यम् । यत्तत्तथापरिणते वह्निद्रव्ये न केचनापरे परमाणवो विद्यन्ते । न चेन्द्रियान्तरकल्पनावैफल्यदोषो वाच्यः । कथंचिद्भेदस्याभ्युपगमात् । किंचैकस्मिन्नात्मनि विरुद्धधर्मोधर्मयोरेकसंबन्धेनावस्थाने कथमयं विरोधः । अथ कर्मरूपतया तयोरेकत्वात् तथावस्थानेऽपि न युगपद्विरुद्धफलजनकत्वम् । तदप्यसत् ! तस्यापि दर्शनात् । तथाहि—पादे व्रणच्छेदकर्मणि दुःखोत्पादेऽपि मुखे कर्पूरादिना सुखोत्पादस्यापि दर्शनात् । किंचायं नित्यानित्ययोः सामान्यलक्षणयोः सतोर्विरोध उत सामान्यलक्षणस्वलक्षस्वलक्षणयोः ? । अहोस्वित्स्वलक्षणयोः किमारोपितयोरथारोपितानारोपितयोरिति ? । न तावदाद्यपक्षः । एकत्रैवानेकसामान्यसद्भावाभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः । यतः ।

निर्विशेषं न सामान्यं भवच्छशविषाणवत् ।
विशेषोऽपि च नैवाऽस्ति सामान्येन विना कृतः ।

नाऽपि तृतीयः । रूपरसादीनामेकत्र सद्भावदर्शनात् । चतुर्थे

तु खरतुरगविषाणयोरिव को नाम विरोधः । अन्यथारोपितानारोपितयोर्भावाभावयोः परस्परपरिहारस्थितलक्षणो विरोधः । तथाहि—नित्यत्वं निवृत्तिस्तुच्छरूपाऽनित्यत्वं, अनित्यत्वनिवृत्तिश्च नित्यत्वं, तयोः कथं न विरोधः। तदप्यसत् । यतो न तुच्छरूपोऽभावः प्रमाणगोचरचारीति प्रबन्धेन प्रतिपादितः कथं तर्हि भावाभावात्मकं वस्तु । नैतदस्ति । यस्मात्परदेशाद्यपेक्षयाभाव एवाभावः । नापि प्रागभावप्रध्वंसाभावविशेषणसत्तासमवायात्मकः । सत्तया सह संबधासिद्धेः । स हि समवायलक्षणोभ्युपगम्यते तस्य च पूर्वमेव निरस्तत्वादिति । किं च सत्तासमवायादनित्यतायामात्मादिष्वपिऽनित्यत्वप्रसङ्गः । यथा च समवायोऽन्यद्वाएकान्तनित्यत्वं वस्तु न संभवति । तथाग्रे प्रतिपादयिष्यामः ॥ तन्न कश्चिद्भावव्यतिरिक्तोऽभावोऽस्ति। येन विरोधः स्यात् । ततः सिद्धो नित्यानित्यात्मको घटः तत्सिद्धौ च न विरुद्धो हेतुः । नाप्यनैकान्तिकः ? । विपर्यये बाधकप्रमाणसद्भावात् । तथाहीदं सत्त्वमर्थक्रियाकारित्वेन व्याप्तं सा च कूटस्थनित्यादनित्याच्च व्यावर्त्तमाना सत्त्वमादायैव निवर्त्तते । तेनोत्पादव्ययध्रौव्यवत्येव वस्तुनि सत्त्वमवतिष्ठते । न च सत्तासम्बधेन सत्त्वं वाच्यम् । सत्तादीनामसत्त्वप्रसङ्गात् । अपरसत्ताभ्युपगमे वानवस्था । तदव्यापिलक्षणमतिव्यापि च । शशविषाणादीनामपि सत्त्वप्रसङ्गात् । तेषां सकलशक्तिरहितत्वान्न सत्तासम्बन्ध इतिचेत्तर्हि शक्तिरेव सत्त्वे लक्षणं किं सत्तासम्बन्धेन । इतरेतराश्रयत्वं च स्यात् । तथाहि-। सति सत्ता सम्बन्धे सत्त्वं, सति सत्त्वे सत्तासम्बन्धः । सा च कूटस्थस्य न विद्यते । तथाहि-तन्नित्यं क्रमेण वा शक्तिमत्स्यात्, यौगपद्येन वा ? । न तावत्क्रमेण सकलसामर्थ्योपपन्नस्यैकक्षण एव समस्तकार्यकारणप्र-

सङ्गात् । सहकार्यपेक्षा च समर्थस्य न विद्यते । असामर्थ्येवा पूर्वमसमर्थस्य सहकारिसंनिधौ सामर्थ्योत्पत्तौ परिणामित्वप्रसङ्गः । सहकारिणा सामर्थ्यमुत्पाद्यमानं ततो भिन्नमभिन्नं वा स्यात् ? । अभेदपक्षे कूटस्थनित्यताहानिः । भिन्नकरणे तस्मादेव कार्योत्पत्तिः स्यात्, न नित्यात् इत्यादिसौगतैरेवात्र विजृम्भितं तदिह नोच्यते विस्तरभयात् तन्न क्रमेणकर्तृत्वम् । नापि यौगपद्येन । प्रथम एव क्षणे कृतत्वाद्द्वितीयादिषु न किञ्चित्कर्तव्यमस्तीति सत्वसामर्थ्यरहितस्य व्योमोत्पलस्येवासत्त्वं स्यात् । पुनःकरणे वा क्रमपक्ष एव स्यात् । तत्रचोक्तो दोषः । न च कृतकरणमस्ति । तन्न यौगपद्येनापि करोति । न वापरं क्रमाक्रमरूपं प्रकारान्तरमुपेयते । अस्मन्मतानुप्रवेशप्रसङ्गात् । तन्न कूटस्थानित्यं किञ्चित्करोति । नाप्येकान्तक्षणिकम् । तदपि हि क्रमेण वा कुर्याद्यौगपद्येन वा ? । न तावत्क्रमेण । स हि देशक्रमो वा स्यात्, पिपीलिकानामिव कालक्रमो वा यत्र । नडादीनामिव तत्र नैकस्मिन् देशे कार्यं कृत्वा देशान्तरे क्षणिकं वस्तु करोति । तत्रैव तस्य ध्वस्तत्वात् । नाप्येकस्मिन् क्षणे कृत्वा द्वितीयेऽपि दधाति । क्षणिकत्वहानिप्रसङ्गात् । अथ नायं-क्रमः सौगतैरुपेयते किं तर्हि कार्यन्तरासाहित्यं कैवल्यमङ्कुरादेर्यौगपद्यमपि कार्यान्तरसाहित्यम् । तथाहि—लोको वदति क्रमेण यवाङ्कुरा उत्पन्ना यौगपद्येनैवेति ? । ननु कल्पनामात्रमेतत् । वस्तुनः पुनः सौगतानां द्विविधं कारणं सामग्रीलक्षणं सहकारिलक्षणं च । तत्र यदि सामग्रीलक्षणं कारणमाश्रित्य क्रमयौगपद्यमिष्यते तन्न संभवति । तत्र यौगपद्याभावात् । एकमेव हि कार्यं सामग्री जनयति नापरम् । तन्न कार्यान्तरसाहित्यलक्षणं यौगपद्यं तत्रास्ति । नापि सहकारि

कारणमभ्युपगम्य तथा भावव्यवस्था। तत्र हि यौगपद्यस्यैव सम्भवति। तथा हि—। तानि स्वं स्वमुपादेयकार्यमुपादानभावेन परस्परकार्यत्वे सहकारिभावेन जनयन्तीति कुतः क्रमः। तत्परापेक्षया कल्पित एव क्रमयौगपद्यभावः। न च निरंशं वस्तु अनेककार्यजनक संभवति। सांशताप्रसङ्गात्। न चोपादानसहकारिभावः संभवति। तथाहि—द्वितीयांशभावाभावादेकमेव जनयेत्। न चैकं जनकमुपेयते। तन्न क्षणिकपक्षेऽपि क्रमयौगपद्यक्रियासंभवः। किं च क्षणिकं वस्तु सव्यापारं वा कार्यं कुर्यान्निर्व्यापारं वा?। निर्व्यापारस्य करणे खपुष्पस्यापि कार्यक्रिया स्यात्। व्यापारवत्त्वे प्रथमे क्षणउत्पद्यते द्वितीये व्याप्रियत इति क्षणिकत्वहानिः। अथ प्राक्कालभावित्वमेव व्यापारो नापरस्तर्हि तत्क्षणभाविनां जगत्क्षणानामपि कारणत्व स्यात्। तथा च सूत्ररूपतापि घटस्य स्यात्। न चोपेयार्थिनां नियतकारिणोपादानं स्यात्। न चानन्तरक्षणविनष्टे चिरतरविनष्टे वा कश्चिद्विशेषोऽस्तीति चिरतरविनष्टमपि कुर्यात् इति मृतेन कुक्कुटेन वाशितव्यम्। ततो घटरूपतया परिणमनमेव मृत्पिण्डस्य कारणत्वं न प्राग्भावः। न चानुसन्धातारमात्मानमन्तरेण कार्यकारणभावप्रतीतिः। तथाहि—कारणविषयेण प्रत्यक्षेण कारणमेव प्रतिपन्नं कार्यं कार्यविषयेणापि कार्यमेव न कारणम्। अथ निर्विकल्पकदर्शनद्वयानन्तरमिदमस्मादुत्पन्नमित्येवमाकारं स्मरणज्ञानमुदेति तेन तथाभावग्रहः। तदप्यसत्। स्मरणं हि अनुभवानुसार्येवोत्पद्यते। न चानुभवद्वयेन कार्यकरणभावो ऽनुभूत.। येन तथास्मरणं स्यात्। आत्मनश्चाभावे कस्य तत्स्मरणं स्यात्। तन्न क्षणिकपक्षेऽपि कार्यकारणभावप्रतीतिः। किं च कार्यं सदुत्पद्यते उतासत्?। यदि

सति किमुत्पद्यतेऽथासन्किं न व्योमोत्पलम् । अथ प्रागभावभावान्न व्योमोत्पलस्योत्पत्तिः । ननु प्रागभावेऽपि तस्य किमिति नास्ति । उत्तरकालमभावादिति चेत् । इतरेतराश्रयत्वम् । तथा हि—यस्योत्तरकालमुत्पत्तिस्तस्य प्रागभावो यस्य प्रागभावस्तस्योत्पत्तिरिति । तन्नैकान्तिकनित्येऽनित्ये वाऽर्थक्रियात्वमस्तीति नित्यात्मन्येवार्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वम् । तथा हि—स एव मृत्पिण्डो घटरूपतया परिणतइति प्रतीतिः । यद्रूपं हि कारणमुपलभ्यते तद्रूपमेव कार्यमपि । तदेव द्रव्यं तेन पर्यायेण परिणमदुपलभ्यते, नात्यन्तविभिन्नमभिन्नं वा घटादि। कार्यं प्रतीयते । तदुक्तम्—द्रवति गच्छति तांस्तान् पर्यायानिति । द्रव्यमेवान्तरङ्गं बहिरङ्गाः पर्यायाः । ननु द्रव्यस्य कुतः सत्वसिद्धिः ? । प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षादिति ब्रूमः । तथा हि । यदबाधितबोधगोचरचारि तत्सत् । यथा स्तम्भकुम्भादि अबाधितप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षगोचरचारि पूर्वोत्तरपर्यायव्यापि द्रव्यम् । भेददर्शनमपि भेदवादिभिरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकविधायितया प्रत्यक्षमुपेयतेऽतोऽभेदाध्यवसायिन्यपि पूर्वदर्शनाहितसंस्कारप्रबोधप्रभवस्मरणसहायेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी प्रत्यभिज्ञा कथं न प्रत्यक्षम् । न चाक्षं वर्तमानकालभाविनिप्रत्यासीदत्यतस्तदनुसारिणी धीस्तत्रैव प्रवर्त्तितुमुत्सहते पूर्वेणेति वाच्यम् । एवं हि विशददर्शनावसेयास्तम्भादयोऽपि न प्रत्यक्षाः स्युः । तथा हि—अर्थाधीनावयवसंबन्धेन्द्रियजनितप्रत्यक्षावसेयमध्यपरावयवादिव्यापि स्तम्भादिद्रव्यं चार्थाधीनावयवमात्रपर्यवसितप्रत्यक्षं न स्यात् । परमाणुरूपावयवानां वाऽप्रत्यक्षत्वात् । ततः सकलप्रमाणशून्याग्राह्यतापद्येत । अथ विततदेशव्यवस्थिताः परमाणवः प्रतिभासविषयाः । तदसत् । सान्त-

शानां तेषामप्रतिभासनात् । संयोगात्तथाभासनमिति चेत् । न तेषां संयोगः किमेकदेशेन, सर्वात्मना वा ? । नैकदेशेन । निर्देशत्वात्परमाणूनाम् । नापि सर्वात्मना । पिण्डस्याणुमात्रत्वप्रसङ्गात् । तन्न परमाणवः प्रतिभासविषयाः, किं त्वेकपरिणामपरिणतं स्तम्भादि द्रव्यं प्रतिभासगोचरचारि तद्यथा अर्धधीनावयवसम्बन्धेन्द्रियजनितप्रत्यक्षेण विभिन्नदेशव्यवस्थितपरोक्षावयवव्यापि पुरोऽव्यवस्थितवस्तु प्रतीयते, तथा वर्त्तमानपर्यायसम्बन्धेन्द्रियात्स्मृतिसहायादुत्पन्नेन प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेणातीतदेशकालादिव्यवस्थितानेकपर्यायव्याप्येकं प्रत्यक्षमिति न कश्चिद्दोषः । न च क्षणिकानुमानबाधितत्वात्प्रत्यभिज्ञानं भ्रान्तमिति वाच्यम् । अन्यथा विशददर्शनं हिमांशुधवलिमानं परिच्छिदद्रुत्पद्यमानं नीलं निशीथिनीनाथबिम्बं सत्वान्नीलोत्पलवदित्यनुमानमनुभवन्न प्रमाणं स्यात् । अथास्य प्रत्यक्षबाधितत्वान्न प्रामाण्यम् । क्षणिकानुमानस्यापि प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षबाधायां समानम् । अथ प्रत्यभिज्ञानस्य भ्रान्तत्वात्क्षणिकानुमानस्य प्रमाणता तर्हीतरेतराश्रयत्वम् । सति हि प्रत्यभिज्ञानस्य भ्रान्तत्वेऽस्य प्रमाण्यं, सत्यस्य प्रमाण्ये प्रत्यभिज्ञाभ्रान्ततेति । न च प्रत्यक्षमनुमानेन बाध्यते । तत्पूर्वकत्वादनुमानस्य । अन्यथानुमानपूर्वकत्वेऽनवस्था स्यात् । ततः सिद्धमबाधितं प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षम् । किञ्च यदि नियतव्यक्तिसंबन्धेन्द्रियजनितप्रत्यक्षं नातीतादिपर्यायात्मकद्रव्यग्राहि स्यात् तद्यदेतत्सुप्रसिद्धं वह्न्यनुमानं तदपि न स्यात् । तद्धि महानसादिव्यवस्थितधूमध्वजसंबन्धेन्द्रियजनितप्रत्यक्षेणाशेषत्रैलोक्योदरविवरवर्त्तिधूमवह्निविशेषव्यवस्थिततिर्यक्सामान्ययोर्व्याप्तिग्रहणे सति वर्त्तते । तच्चेन्द्रियसम्बद्धवस्तुमात्रविषयप्रत्यक्षतायां न स्यात् । तस्माद्यथा-

प्रत्यक्षं व्याप्तिग्राहकमशेषविशेषात्मकतिर्यक्सामान्यग्राहि तथा प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षं ऊर्ध्वतासामान्यग्राहीति । न च लूनपुनर्जातकेशादिषु एकत्वमतरेणाप्रानुमानं भ्रान्तमिति वाच्यम् । तत्रापि सामान्यस्य सत्वात् । न चैकत्रभ्रान्तं प्रत्यक्षं सर्वत्र भ्रान्तमिति वाच्यम् । तस्मात्सिद्धं नित्यानित्यात्मकं वस्तु । तत्सिद्धौ च सदसदात्मकं सामान्यविशेषात्मकं नुत्पादिव्ययध्रौव्यात्मकं च सिद्धम् । विशेषोत्पादविनाशानामनित्यत्वे अन्तर्भावात् । अन्येषां नित्यत्व इति । न चैतद्वाच्यम् । सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः । चोदितो दधि खादेति । किमुष्ट्रंनाभिधावति । पर्यायनयस्याऽभ्युपगमात् । अत एव सप्तभङ्गी सिद्धति । तथाहि—यदा द्रव्यस्य प्रधानविवक्षा तदा स्यादस्तीति कथ्यते । यदा पर्यायाणां तदा स्यान्नास्तीति । यदा युगपदुभयप्राधान्यप्रतिपादनविवक्षा तदाऽवक्तव्यम् । एते सकलादेशास्तत्संयोगे एव । अपरे चत्वारो भङ्गा भवन्ति । ते च स्वावयवविवक्षया विकलादेशाः । तद्यथा—अस्ति च नास्ति च । अस्ति चावक्तव्यं नास्ति चावक्तव्यं च । अस्ति च नास्तिचावक्तव्यं चेति नापरभङ्गसंभवः । एवं संख्यालक्षणगोचरविप्रतिपत्तिं निराकृत्येदानीं फलविप्रतिपत्तिं निराकुर्वन्नाह—प्रतीतेस्तु फलमिति ।

प्रतीतेस्तु फलं नान्यत्प्रमाणं न ततः परम् ।
अतद्रूपेऽपि योग्यत्वान्नियतार्थस्य वेदकम् ॥

तु पुनरर्थे । फलं पुनः प्रमाणस्यार्थाधिगतिरेव नान्यदिति । तद्विज्ञानान्तरं वा स्यात्प्रवृत्तिर्वा अर्थक्रियाप्राप्तिर्वेति ? । तत्र न तावज्ज्ञानान्तरप्रमाणान्तरम् । तद्धि प्रमाणा-

द्भिन्नविषयं वा स्यादभिन्नविषयं वा ? । यदि भिन्नविषयं तत्किं केन सङ्गतम् । एवं हि घटज्ञानस्यापि पटज्ञानं फलं स्यात् । अथाभिन्नविषयं तदा साधितक्रिये कर्मणा विशेषाधायि किं कुर्वत्साधनं स्यात् । निश्चयमिति चेत् । न, प्रमाणस्यैव निश्चयात्मकं प्रमाणं तर्हि निश्चय एव प्रमाणमस्तु किं तेन । निश्चयकारणात्तदपि चेत् । चक्षुरादिकमस्तु । निश्चयात्मकप्रमाणवादिभिरपि निश्चयः फलमिष्यते । तेन ज्ञानान्तरं फलमिति । नापि प्रवृत्तिप्राप्ती । तयोः पुरुषसाध्यत्वात् । उक्तं च शास्त्रकारैः । न हि प्रमाणं गलेग्रहित्वा पुरुषं प्रवर्त्तयति । नाप्यर्थमुत्पाद्यार्थयति किंत्वर्थपरिच्छेदकत्वमेव प्रवर्त्तकत्वं प्रापकत्वं चेति । तस्मादर्थाधिगतिरेव फलम् । प्रमाणमपि ततः प्रतितेऽपरं किंतु प्रतीयतेऽनेनेति प्रमाणम् । प्रतितेरेव एतदुक्तं भवति । नात्मनः परमार्थेन प्रमाणं भिद्यते । किंचात्मैव ज्ञानावरणक्षयोपसंभवात् प्रमाणं स एव प्रतीतिरूपफलमित्याकारः प्रमाणमिति चेत् । न, अर्थाकारतायां ज्ञानस्य जडता स्यात् । अथ निलाद्याकारतैवार्थाद्भवति जडता यदि निलपरमाणुरूपता तदा कथं न जडता ? । अथ परमाण्वात्मके विज्ञाने नीलप्रतिबिम्बमात्रमेव भवति । यथा अनिलात्मके स्फटिके नीलादीति । तदसत् । यतो न स्फटिकस्यापि निलपरिमाणुपरिणतेरन्यत्प्रतिबिम्बमिति । किं च कारणत्वाद्यथाऽर्थादाकारो भवतीति तथा चक्षुरादेरपि स्यात् । अयोगत्वान्नेति चेत् । तर्हि योगतैव वास्तु किमाकारेण । तेन यदुक्तमाकारमन्तरे प्रतिकर्म व्यवस्था न स्यादिति तन्निरस्तम् । ज्ञानमेव हि नियतार्थग्रहणमस्तु किमाकारेणेति । एत देवाह—अतद्रूपेऽपीत्यादि । यस्मादाकारवादिनापि वस्तुस्वाभाव्यमाकारग्रहणाज्ज्ञानस्या-

भ्युपगतं तस्मात्तदेव नियतार्थग्रहणे ज्ञानस्यास्तु किं व्यवधिना। न च स्वाभाव्यमहेतुकं किंतु कर्मणः क्षयोपशमवैचित्र्यादात्मैव नियतार्थज्ञानाकारः तथापरिणमंस्तांस्तानर्थान्प्रतिपद्य तद्गति-स्थितमित्यन्यलक्षणतमःपटलं निरस्य प्रत्यक्षमक्षिसमुद्गलदर्श-नाय श्रीसिद्धसेनघटितस्युतगोः शलाकां शुद्धामवाप्य विमलं विहितं मयैव तत्॥ इति श्रीशान्त्याचार्यविरचितायां वार्तिक-वृत्तौ प्रत्यक्षपरिच्छेदः ॥ १ ॥

एवं प्रत्यक्षसंख्यालक्षणगोचरफलविप्रतिपत्तिं निराकृत्येदानीं परोक्षस्य तां निराकर्त्तुमाह। पूर्वमेव परोक्षस्येत्यादिना

पूर्वमेव परोक्षस्य विषयः प्रतिपादितः ।
प्रमाणफलसद्भावो ज्ञेयः प्रत्यक्षवद्बुधैः ॥ १ ॥

अनुमानशब्दलक्षणस्य परोक्षस्यास्पष्टास्त एव स्युरि-त्यादिना विषयोऽस्पष्टात् । सामान्यं प्रतीयमान विशेषम-न्तरेणानुपपद्यमानं सलिलादावपि प्रवर्त्तयेत् । अथ विशिष्टं तदा वैशिष्ट्यं वक्तव्यम् । किं तत्र समवायः किं वा तस्येद-मिति प्रतीतिरिति ? । न समवायः । तस्य निरस्तत्वात् । साधारणस्य च समवायस्य न विशेषकारित्वमिति । द्वितीये तु पक्षे इतरेतराश्रयत्वम् । तथाहि—। विशिष्टसामान्यप्रतीतौ विशेषप्रतीतिः, विशेषप्रतीतौ विशिष्टसान्यप्रतीतिरिति । किं च तस्येदमिति प्रतीतावपि नियतदेशविशेषाप्रतीतौ नानुमा-नादेः प्रवर्त्तेत व्याप्तिग्रहणकाले च वह्न्यादिसामान्यस्य सिद्धत्वाद्गृहीतग्राहित्वेन च प्रामाण्यं न स्यादिति । विशेषो-ऽपि सामान्येन प्रतीयत इति चेत् । सामान्येनेति कोऽर्थः । किं सामान्यमेव सामान्यं प्रतीत्य प्रतीयते, किं वा विशेष-

इति ?। यदि सामान्यं तदा तेनापि पुनरन्यत् सामान्यं ततो प्यन्यदित्यनवस्था। अथ नास्ति लक्षणं किंतु युगपदुभयं प्रतीयते। नैतदस्ति। उभयाप्रतीतेः। न ह्येकं दृश्यमानं सामान्यमपरोविशेषस्तत्र लक्ष्यते। उक्तं च।

दोहिंमिणएहिंणीयं सत्थमुलूएणतदविसत्थं।
जंसविसगपहाणत्तणेण अण्णोणनिरवेरकम्॥

अथाभिन्नसामान्यप्रतीतौ नियतदेशविशेषप्रतीतिः। एवं ह्यशेषविशेषप्रतीतिरपि स्यात्। तथाहि—यद्यस्मादभिन्नस्वरूपं तत्तस्मिन् प्रतीयमाने प्रतीयते। यथैकव्यक्तिसामान्यप्रतीतौ व्यक्त्यन्तरसामान्यमभिन्नस्वरूपं च व्यक्त्यन्तरमिति कृष्णादेर्विशेषणस्याप्रतीतिरिति चेत्। विशेषणानामभेदप्रतीतिः स्यात्। भेदेऽपि उपाधिमति निश्चीयमानेऽशेषोपाधीनामपि निश्चयः स्यात्। तस्मादभिन्नसामान्यप्रतीतौ अशेषव्यक्तिप्रतीतिर्भवेदिति।

किंच

कस्मात्सास्नादिमत्स्वेव गोत्वं यस्मात्तदात्मकम्।
तादात्म्यमस्य कस्माच्चेत् स्वभावादिति गम्यताम्॥

एवमभ्युपगममप्रदर्श्य दूषयन्ति वाक्तिकन्यत्वाताबेदागता नाश्रयान्तरात्प्रागासीत्। न च तद्देशे सा तथासक्ता। कथम्।

व्यक्तिनाशेनचेन्नष्टा गता व्यक्त्यन्तरम्।
न तत्कुड्ये नस्थिता देशे सा जातिः क्वेति कथ्यताम्॥
न जाति र्न चेत्तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत्।
जहाति पूर्वं नाधारं महोव्यसनसंततिः॥

एवं तादात्म्यपक्षेऽपि न युक्तः। तस्माद्विशेषा एव

सामान्यपरिणामवन्तोऽस्पष्टाः परोक्षस्य विषया इति । ननु विशेषविषयत्वेऽनुमानादेः कथं न तार्णादेः प्रतीतिर्न दूरप्रत्यक्षेऽपि तस्या प्रतीतेः । तदेवं न सामान्यं विषयः । नाप्यन्यापोहः । स हि पर्युदासरूपो वा स्यात्प्रसज्यरूपो वा? । प्रथमपक्षे वस्त्वन्तरमेव स्यात् । तच्च सामान्यं वा विशेषो वेति विधिरेव शब्दार्थः स्यात् । द्वितीये तु निषेधमेव मात्रेति प्रतिपाद्यते । तस्य च शब्दाद्यर्थत्वम् । अयुक्तप्रतीतेः । तथाहि—परप्रतिपादनार्थं तस्य प्रयोगः । परस्तु नीलाद्यर्थी नानीलनिषेधमात्रं जिज्ञासति । प्रतिपादकोऽपि तथैव प्रतिपादयति । अजिज्ञासितं प्रतिपादयन्नप्रेक्षाकारी स्यात् । अथ किमानयामीति जिज्ञासायामनीलमपि जिज्ञासितं नीलमित्यनिषेधश्च तेनैवं प्रतिपाद्यस्य विधावेव जिज्ञासा न प्रतिषेधमात्रे । प्रतिपादकोऽपि तथैव प्रतिपादयति । सामर्थ्यादन्यप्रतिपत्तिरिति । नैतदस्ति । प्रतिपाद्यस्य सामान्येन विधावेव जिज्ञासा न प्रतिषेधमात्रे । विधिप्रतिपत्तौ सामर्थ्यादन्यप्रतिषेध इति । किंचायमपोहो भावे भावस्य वा प्रतीयेत्, केवलो वा? । प्रथमपक्षे भावयोः प्रतीतिः किं तेनैवानुमानादिना किं वा प्रमाणान्तरेण? । यदि तेनैव तदा किं भावौ प्रतीत्य प्रतीयते, किं वापोहप्रतीताविति । न तावत्प्रथमः पक्षः । न हि नीलशब्देनानीलं प्रतीयते । प्रतीयमानत्वे वा कथं तन्निषेध इति । नीलं वा प्रतीत्यानीलापोहप्रतीतौ संवलन्ती प्रतीतिः स्यात् । अथ नीलत्वमेवानीलापोहात्मकं प्रतीयमानमुभयव्यवहारं रचयति तर्ह्यायातोऽस्मत्पथमिति । नापि द्वितीयः पक्षः । न हि केवलोऽपोहः प्रतीयते । पश्चात्ताविव्यनुभवात् । नापि प्रमाणान्तरं किंचित्तत्रानीलप्रत्यायकमस्ति । येन तदपोहः प्रती-

येत । न चाभावेन भावस्य कश्चित्संबन्धः संभवतीत्युक्तम् । तस्मान्न भावसंबन्धित्वेनापोहस्य प्रतीतिरिति । केवलस्य च प्रतीतौ सर्वशब्दानां पर्यायता स्यात् । लिङ्गलिङ्गिनोरभावश्च भवेत् । तथाहि—यदेव लिङ्गिशब्दस्यापि तथा विशेषणविशेष्यभावेऽपि न स्यात् । असत्त्वं च न किंचिदस्ति । यदपोहेन सत्वाख्यं साधनं भवेत् । अथासत्यपि बाह्ये वासनानां नानात्वात्तज्जनितानां ध्वनीनां न पर्यायतेति । तन्न । वासनानामपि नानात्वानुपपत्तेः । ता हि अनुभवनिबन्धनाः । एकरूपस्य चापोहप्रतीतौ कथं वासनानां नानात्वमिति । तथा आकालापोहस्यैकरूपत्वादतीतानागतवर्त्तमानताव्यपदेशाः नोपपद्येरन्निति । अक्रियानिषेधस्य चाभावैकरूपस्य सद्भावेऽकार्षीत्, करोति, करिष्यतीति च व्यपदेशानुपपत्तिरिति वचनलिङ्गभेदश्च न स्यात् । तथा सर्वप्रमेयादिशब्दानामसर्वादेरभावादपोह्याभावेनापोहवाचकत्वं न स्यात् । अपि चापोहः किमाश्रितोऽनाश्रितो वा ? । अनाश्रितत्वे न कस्यापि । आश्रितत्वे गुणो वा स्यात्, सामान्यं वा भवेत् । तथाहि । यदि प्रतिव्यक्तिभिन्नस्तदा गुणः, अथैकस्तदा सामान्यमिति । अथापोह्यतेऽनेनेति ज्ञानाकारः, अपोह्यतेऽस्मिन्निति स्वलक्षणं, अपोहनमपोह इत्यन्यनिषेधः, तदेवं विधिरूपापोहाभ्युपगमान्निषेधमात्रे यद्दूषणं तदसदिति । तथाहि । न तावत्सामान्यं शब्दादिविषयः । अविद्यमानत्वात् । नापि स्वलक्षणम् । प्रत्यक्षवच्छाब्देऽप्रतिभासनात् । तदुक्तम्—

शब्देनाव्यावृत्ताक्षस्य बुद्धावप्रतिभासनात् ।
अर्थस्य दृष्टाविव तच्छब्दाः कल्पनागोचरा इति ॥

नापि ज्ञानम् । तस्यापि स्वलक्षणत्वात् । नापि ज्ञानाकारः

किं तु स एव दृश्यविकल्प्यावेकीकृत्य बहीरूपतयाध्यस्तोऽपूर्वं पश्यमाकारः । वैभाषिकाणां तु आकाराभावाज्ज्ञानमेव बहीरूपतयाऽध्यस्तमर्द्धचतुर्थकारोऽपोह इति न निषेधमात्रः केवलः। तस्य विधिरूपतया वस्तुस्वभावव्यवस्थितेः ।

स्वभावपरभावाभ्यां यस्माद् व्यावृत्तिभागिनः ।
यतोयतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः ॥
जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ।
तस्माद्यो येन शब्देन विशेषः संप्रतीयते ॥
नशक्यस्ततोऽन्येन तेन भिन्नव्यवस्थितिरिति ।

तेन न सर्वशब्दानां पर्यायता । नापि लिङ्गिनोरभावः, विशेषणविशेष्यभावो वा । तथाहि स्वकारणादेव भावाः सकलसजातीयविजातीयव्यावृत्ता जायन्ते । तेनानेकव्यावृत्यात्मकेषु एकव्यावृत्त्या निश्चयेऽपि व्यावृत्त्यन्तरेण निश्चितास्तन्निश्चयाय शब्दलिङ्गप्रयोगे न पर्यायतामाप्नोति । वस्तुभूते चोपाधौ प्रवर्त्तमानः शब्दः उपाधिमन्तमशेषोपाध्युपकारकं निश्चित्याऽशेषोपाधीनां निश्चयात् पर्यायतां शब्दान्तराणामापादयेदित्यादयो दोषा वास्तवे शब्दार्थे ग्रन्थकारैः प्रतिपादितास्तस्मादपोहपक्षो ज्यायानिति । अत्रोच्यते । यथावदुक्तं दृश्यविकल्पयोरेकीकरणमपोहो न तुच्छरूप इति । तदेकीरणं किं तेनैव ज्ञानान्तरेणेति ? । न तावत्तदेव विज्ञानं स्वाकारं दृश्यं च पृथक् प्रतिपाद्यैक्यं प्रतिपद्यते । अप्रतीतेः, क्षणिकत्वाच्च । नापि ज्ञानान्तरम् । तद्विभिन्नं स्यात्, एकं वा भवेदिति । भिन्नं कथमेकं प्रत्येति । स्वसंवेदनं हि ज्ञानं न विषयंदर्शनं तु दृश्यविषयमिति । एकं तु यदि द्वयं न प्रत्येति कथमैक्यम् । अथैक्यं प्रत्येति कथं द्वयोरैक्यमिति । अथ वासनाप्रबोधाद्विकल्पविज्ञानं सकलजातीयसाधारणमुत्पद्यतेऽत्येक-

त्वग्रहणमुच्यते । न वस्तुभूतसमानपरिणामंमन्तरेण । सजातीयाविभागानुपपत्तेरिति । एकार्थक्रियाकारित्वात्सजातीयत्वमिति चेत् । क्रियायाः किमन्यक्रियैक्यादैक्यं किं वा स्वरूपेणेति? । प्रथमपक्षे न स्यात् । द्वितीये तएवार्थक्रियाकारणाः किं नैकीभवन्ति अभ्युपेतहानिश्चेति । तदेवमत्र बहु वक्तव्यं तन्न नोच्यते विस्तरभयादिति । तन्नापोहोऽपि परोक्षस्य विषय इति । एवं विषयविप्रतिपत्तिं निराकृत्येदानीं फलविप्रतिपत्तिं निराकर्त्तुमाह—। प्रमाणफलसद्भावइति । यथैव हि प्रत्यक्षस्य प्रमाणमेव फलमर्थाधिगतिरूपं तदेव च प्रमाणपरिछेदकत्वात् । तथा परोक्षस्यापि विज्ञेयमिति । संख्याविप्रतिपत्तिं निराकुर्वन्नाह । परोक्षं द्विविधमिति ।

परोक्षं द्विविधं प्राहुर्लिङ्गशब्दसमुद्भवम् ।
लैङ्गिकप्रत्यभिज्ञादि भिन्नमन्ये प्रचक्षते ॥

अक्षाणां परं परोक्षम् । पारस्करादित्वात्सुडागमः । द्वौ विधौ प्रकारावस्येति द्विविधम् । द्वैविध्यमेवाह—लिङ्गशब्दसमुद्भवमिति । लिङ्गजनितं शब्दजनितमेव परोक्षार्थनिश्चायकं नान्यदिति । ननु अन्यदपि प्रत्यभिज्ञादिकं परोक्षं मन्यन्ते । तदेव लैङ्गिकप्रत्यभिज्ञादिभिन्नमन्ये चक्षते समानतन्त्राः । परोक्षं प्रत्यभिज्ञादि त्रिधा श्रुतमविप्लवमिति वचनादिति । तदयुक्तम् । यतः श्रौतं त्रिविधं भवति न त्वविप्लवमिति । तथाहि—प्रत्यक्षेण परोपदेशसहायेन यज्जन्यते ज्ञानं तच्छ्रौतं प्रत्यक्षपूर्वकम् । तथा लिङ्गेन परोपदेशरहितेन जनितं श्रौतं लिङ्गपूर्वकम् । परोपदेशेन तु केवलेन जनितं शब्दपूर्वकमिति । एवं त्रिविधं भवति श्रौतं न त्वविप्लवम् । ~~प्रमाणमित्यर्थः~~ । प्रत्यक्षे हि परोपदेशस्यानर्थकत्वात् । अथ तत्रापि किञ्चित्परोक्षं तर्हि तत्रानु-

मानमेव स्यात् । तथाहि—परोक्षं हि वस्तुनः साक्षात्प्रतीयते किंतु अन्यदर्शनादन्यस्माच्च यद्यनियतात्प्रतीयेत तदा यत कुतश्चित्सर्वं प्रतीयेत । नियता च प्रतीतिर्लौकिकमेव तत्र यदाक्षानुसारि प्रत्यभिज्ञाज्ञानं तत्प्रत्यक्षमेव न श्रौतम् । यत्तु प्रत्यक्षानिश्चितं दृष्टसाधर्म्यादर्थक्रियाकारित्वं निश्चीयते तल्लैङ्गिकमेवेति कुतस्त्रिविधं परोक्षमिति । अथायमपि वह्निर्दाहादिसमर्थ इति सामर्थ्यविषयं प्रत्यभिज्ञानं न प्रत्यक्षम् । सामर्थ्यस्य परोक्षत्वात् । नाप्यनुमानम् । व्याप्तिस्मरणाद्यननुभवात् । तस्मात्प्रमाणान्तरमिति । तदयुक्तम् । यस्मात्सामर्थ्यं वह्नेरन्यत्ततः प्रत्यक्षेण तत्स्वरूपनिश्चयादेव सामर्थ्यस्य निश्चयाद्यो दाहिकां शक्तिं न जानाति स वह्निमपि । तत्स्वरूपापहारे भिन्नसामर्थ्यमिति चेत् । न, मन्त्रादेः तथाभूतस्यैव वह्निस्वरूपस्य पर्यायस्योत्पत्तिरिति । भवतु सामर्थ्यं न निश्चयः मूढस्य दृष्टसाधर्मादनुमानमेवेत्युक्तम् । व्याप्तिस्मरणं तु क्वचिदकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्निप्रतिपत्तावपि दृष्टम् । अर्थार्थित्वात् पूर्वमेव सर्वस्य कृतत्वात्तथा प्रतिपत्तिरत्रापि समानम् । किंच किं तत्प्रमाणान्तरम्? । श्रौतमिति चेत् । किमिदं श्रौतम्? । किं शब्दविषयं किंवा शब्दोल्लेखीति? । प्रथमपक्षे श्रोत्रेन्द्रियज्ञानं सकलमेव श्रौतं स्यात् तच्चागमविरोधीति । तथाहि अष्टाविंशतिभेदमिति ज्ञानाभिधायी जैनागमः । स चैवं त्यक्तः स्यात् । अथ शब्दोल्लेखि । एवमपि मतिज्ञानं श्रौतं स्यात् । सविकल्पकं च सकलं प्रमाणं प्रसज्येत । तत्रेदं श्रौतस्य लक्षणं किं तदित्याह—। परोपदेशजं श्रौतमिति ।

परोपदेशजं श्रौतमनिशेषं जगुर्जिनाः ।
परोक्षं प्रत्यभिज्ञादि त्रिधा श्रौतं न युक्तिमत् ॥

परस्मै परस्मादुपदेशस्तस्माज्जातं यज्ज्ञानं तच्छ्रौतं जगुर्जिनाः । तथा चागमः ।

सुयकारणं जनुसोसुयं च तक्कारणं लनु तम्मि।
जिरइसुयनुवयारो सुयञ्च परमच्छनुजीवो॥

अस्यायमर्थः। श्रौतस्य ज्ञानस्य कारणं यतः स इति शब्दः श्रौतं वा तत्कारणं तस्य शब्दस्य हेतुः। ततस्तस्मिन् शब्दे क्रियते श्रुतोपचारः। कारणे कार्योपचारात्कार्ये वा कारणोपचरादिति। परमार्थतः जीवः श्रौतमिति। ज्ञानस्य जीवात् कथंचिदभिन्नत्वादिति। नन्वनेन शब्दस्य जनकत्वं जन्यं वा ज्ञानं श्रुतमभिहितं तत्तु सकलमेव परोपदेशजं शरीरचेष्टीत् लक्षणेनोपदेशेन जनितस्यासंग्रहात्। न शब्दस्योपलक्षणत्वात्। यद्वा सापि शब्द एवेत्याह। साच शब्दच्छ्रोत्रियजन्तमिकयं मिपठवनुहोइकत्वाविहुतदभावे तदभिप्यानुकुणा इचेद्वा। अयमर्थः—सा च हस्तादिसंज्ञापरबन्धनाय क्रियामाणशब्दने प्रयुक्तत्वात् शब्दार्था। शब्दस्यार्थौ यस्या सा शब्दार्था। शब्दएवेत्यर्थः। कुत एतदित्याह। यतस्यांक्रितायां प्रत्ययो भवति। प्रतिपाद्यस्य चेष्टायां स्त्रीलिङ्गत्वेऽपि प्राकृतत्वाल्लिङ्गव्यत्ययः। एतदेव समर्थयति। कर्त्तापि चेष्टावाहुतिरियस्मादर्थं यस्मात्कर्त्तापि तदभावे मूकत्वात्। यदभिप्रायः। शब्दार्थप्रतिपादनाभिप्रायः। करोति चेष्टा। हस्तादित्यर्थः। तस्मात्परोपदेशजं श्रौतमिति। तेन शब्दाभावेऽपि श्रौतं सत्यपिच शब्दे शब्दोल्लेख्यपि क्वचिन्न श्रौतमिति। अत एवाह। मतिशेषमिति। अपरोपदेशशब्दजनिताजनितमतिं प्रतिपादयन्ति स्म श्रुतनिसृता चेति वचनात्। तस्माद्यदि प्रत्यभिज्ञा आप्तोपदेशजनिता तदा प्रत्यक्षार्थविषयत्वान्न प्रमाणान्तरम्। अथाजाप्तजनिता तदात्र विकल्पवन्न प्रमाणमिति निगमयन्नाह—। परोक्षं प्रत्यभिज्ञादीति।

प्रमाणभूतं त्रिधेति । न युक्तियुक्तमिति । आगमबाधान्नाह । अन्यथेऽहादिकमिति ।

अन्यथेहादिकं सर्वं श्रौतमेव प्रसज्यते ।
यच्चोक्तं नागमात्पक्षं मानं जाड्यजृम्भितम् ॥

यदि सविकल्पकं सकलमेव श्रौतं तदा इहादिग्रहणादथेहादिपरिग्रह इति सकलमेव शब्दोल्लिखितत्वात् श्रौतं स्यादिति । अथ क्वचिदागमत्यागोऽपि । यथेन्द्रियजं ज्ञानं परोक्षमति प्रत्यक्षं प्रत्यपादीति । तदयुक्तमित्याह । यथेत्यादि । तद्दिगम्बराणां चान्यविलसितम् । तथाहि—सकलवस्तुज्ञानापेक्षयापरोक्षमिन्द्रियज्ञानमुक्तं न त्वेकस्मिन्नंशेन इति । तत्स्थितं द्विधा श्रौतमिति । एवं द्वैविध्यं व्यवस्थाप्येदानीं लैङ्गिकं परोक्षव्याख्यानुमहाल्लिङ्गाल्लिङ्गिनीत्यादि ।

लिङ्गाल्लिङ्गिनि यज्ज्ञानंमनुमानन्तदेकधा ।
प्रत्येति हि यथा वादी प्रतिवाद्यपि तत्तथा ॥

लिङ्गाल्लिङ्गविषयमपि ज्ञानं लिङ्गग्रहणालिङ्गिन्यपि तद्वृत्तिस्यतस्य प्रत्यक्षं भवति लिङ्गग्रहणम् । ननु तस्य तल्लिङ्गमेव न भवति यस्य तु लिङ्गितस्य न लिङ्गमन्तरेण तत्र ज्ञानमिति किं लिङ्गग्रहणेन । ये लिङ्गमेवानुमानं मन्यन्ते तन्निरासार्थं लिङ्गग्रहणमिति । लिङ्गाद्यल्लिङ्गिनि ज्ञान तदनुमानं न लिङ्गमेवेत्यर्थः । यद्येवं तदा लिङ्गिनि ज्ञानमित्यवस्तु । अनेन हि तत्सुनिरस्तं भवति । नैवं हि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादिति । लिङ्गग्रहणमिति । स्वार्थपरार्थभेदेन द्वैविध्यं प्रतिपन्नास्तन्निरासार्थमाह । तदेकधेति । एकप्रकारैव परोक्षार्थस्य प्रतिपत्तिरिति । तदेवाह । प्रत्येति हि यथावादी प्रतिवाद्यपि तत्तथेति । हि यस्मादर्थे यस्मादन्यथानुपपन्नाल्लिङ्गाद्यथा स्वयं वादी परोक्षं वस्तु प्रत्येति । प्रतिवाद्यपि तथैव तत्स्वयं

निश्चितात्तल्लिङ्गात्प्रत्येति न परवचनादिति । तथाहि—। परवचनं यदि प्रमाणं तदा किं त्रिरूपवचनेन । प्रतिज्ञामात्रेणैवार्थसिद्धिः । अथाप्रमाणं तदा कथं ततो लिङ्गप्रतिपत्तिरिति । अथ प्रत्यक्षमेव तत्र प्रमाणं पश्य मृगो धावतीति । तत्संमुखीकरणादनुमानत्वं नाक्षिनिकोचादेरपि स्यात् । अथ शब्दस्य सर्वथाऽप्रमाणत्वदनुमानोपचारात् प्रामाण्यं नान्यथेति ख्यापनार्थमित्याह । उपचारेण चेत्तत्स्यादिति ।

उपचारेण चेत्तत् स्यादनवस्था प्रसज्यते ।
अन्यस्यासाधनादाह लक्षणं न तु साध्ययोः ॥

यद्यनुमानोपकारमात्रेणानुमानत्वं वचनस्य तदा पुरुषादेरपि स्यादित्याह—। अनवस्थेय प्रसज्यते इति । उपचारेण प्रमाणये यत्किञ्चिदिति । दधिभक्षणादिकमपि अनुमानं स्यादिति । शब्दस्य चाप्तप्रतीतत्वेन प्रामाण्यस्य प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति । तस्मादेकधैवानुमानमिति । इदानीमवयवान्तरनिरासेन यस्यावयवस्य साधनाङ्गत्वं तदाह । अन्यस्य उपनयनिगमनादेः स्वार्थार्थित्वात् वास्तवापक्षधर्मत्वतद्व्यवस्था परार्थानुमाने तथैवास्तु । एवमसाधनाङ्गत्वात्प्रतिज्ञां साधनान्निरस्यति । अत्रोच्यते । तदुक्तम् । प्रतिज्ञा किं प्रमाणमुताप्रमाणमिति ब्रूमः । तर्हि किंतूपन्यासेन आप्तत्वासंदेहे तदुपयोगः । तन्निश्चये तु प्रतिज्ञामात्रादेव साध्यसिद्धिः । हेतूपन्यासोऽपि न युक्तः । किं पुनस्त्रैरूप्यवचनमिति । एतदेव दर्शयितुमाह । अन्यथानुपपन्नत्वमित्यादि ।

अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ।
नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किम् ॥

एतदुक्तं भवति । आप्तत्वं संदेहे अन्यथानुपपन्नादेव हेतुमात्रात् साध्यसिद्धेः किं त्रिरूपवचनेनेति । तथाहि—उपनयनिगमने तावत्सौगतैरेव निराकृते दृष्टान्ते दृष्टसामर्थ्यस्य हि हेतोः पुनर्द्धर्मिणि वचनमुपनयं वर्णयन्ति । तच्चायुक्तम् । पक्षधर्मवचनादेव तदर्थस्य गतत्वात् । अथानेनदृष्टसामर्थ्यस्य हेतोः ख्यापनं क्रियते तदा व्याप्तिवचनादेव सामर्थ्यसिद्धिः । यदि वानेन समर्थहेतुः ख्यापनं क्रियते तर्हि इदमेवास्तु किं हेतुवचनेन । तदेवं उपनयं निरस्यन्ति । निगमनमप्ययुक्तम् । तथाहि—गृहीतव्याप्तिकस्य हेतोर्द्धर्मिण्युपसंहारादेव निगमनार्थस्य गतत्वात्किं तेन । तदेवं त्रिरूप एव हेतुरिति । यत्र हेतोः साध्येन विनाऽनुपपन्नत्वं तत्र किं त्रैरूप्येण । तदभावे तत्पुत्रत्वादौ सत्यपि त्रैरूप्ये अगमकत्वादित्याह—। नान्यथेत्यादि । तथाहि—। नित्यानित्यात्मकं सर्वं सत्त्वान्यथानुपपत्तेरित्युक्ते भवत्येव साध्ये प्रतीतिः । अथ सर्वं नित्यं सत्त्वान्यथानुपपत्तेरित्यपि किं भवति । व्याप्तेरग्रहणात् । अत्र व्याप्तेर्दृष्टान्ते ग्रहणे सति कथ न त्रैरूप्यम् । ननु दृष्टान्ते व्याप्तिग्रहणं यद्यसाकल्येन तदा व्याप्तिग्रहणेऽपि न साध्यधर्मिणि हेतोर्गमकत्वं स्यात् । अथ साकल्यं न तदानुमानं गृहीतग्राहित्वादप्रमाणं स्यात् । अथ देशविशेषप्रतीत्यर्थमनुमानम् । तन्न । यत्र साधनं तत्र तत्र साध्यमिति आधारान्तराभावेनैव व्याप्तेर्ग्रहणात्कथं न विशेषप्रतीतिः । अथ आधारसामान्यस्यैव प्रति नाधारविशेषस्य । किमिदं सामान्यम् । कि विवक्षितसाध्यविशिष्टं किं वाऽविशिष्टमिति? । यदि साध्यविशिष्टं तदा कथं न साध्यप्रतीतिः । अथाविशिष्टं तदा न तत्र व्याप्तिरिति । अथ विवक्षितदेशमन्तरेणापि व्याप्तेरखण्डनात्तद्विशेषप्रतीतिरनुमाना-

दिति । ननु सविशेषो व्याप्तिग्राहिणा प्रमाणेन प्रतिपन्नः किं वा नेति? । यदि प्रतिपन्नस्तदा किमनुमानेन । अथ गृहीतस्तदा न तस्य व्याप्तावन्तर्भाव इति तदेव व्याप्तिग्राहिणा प्रमाणेनान्यथानुपपत्तौ गृहीतायां न किञ्चित्त्रैरूप्येण । अथ यदि व्याप्तिग्राहिणा प्रमाणेन साकल्येन व्याप्तिग्रहणं तदा किं हेतूपन्यासेन । साध्यस्य सिद्धत्वादिति । असत्यं प्रतिपाद्यार्थं हि तदुपन्यासः । तथाहि—द्विविधः प्रतिपाद्यो ऽगृहीतव्याप्तिको गृहीतव्याप्तिकश्च । तत्र । अगृहीतव्याप्तिग्राहकप्रमाणोपदर्शनमेव नोपपद्यते प्रथमं हेतूपन्यासमन्तरेण । तच्च सपक्षाद्यनपेक्षं प्रवर्त्तमानं त्रैरूप्यं व्यपोहति । गृहीतव्याप्तिकस्य तु हेतूपदर्शनमात्रमेव क्रियते । एतत्त्रैरूप्यमुक्तम् । विदुषा वाच्यो हेतुरेव हि केवल इति । तदेवं सति नियमेन किञ्चित्त्रैरूप्येण कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकाद्विनोभावनियमोऽदर्शनात्र । न दर्शनादिति चेत् । न, दर्शनादर्शनाभ्यां नियमं मन्यन्ते किं तु तर्कादभ्यूह्यपरनाम्नः । तथाहि—। प्रमाणातादात्म्यतदुत्पत्ती यथा निश्चीयेते तथा नियमोऽपि निश्चीयतां किं व्यवधिना । एतदेवाह—। कार्यकारणसद्भाव इत्यादि ।

कार्यकारणसद्भावस्तादात्म्यं चेत्प्रतीयते ।
प्रत्यक्षपूर्वकात्तद्वत् कथं नानुपपन्नता ।

ननु तर्कात्कार्यकारणत्वादि परस्य निश्चीयते, किं तु बाधकप्रमाणात्तत्कथमेतदिति । अत्रेदमुच्यते । किमिदं बाधकं प्रमाणम् । किं प्रत्यक्षमुतानुमानमिति । तत्र यद्यनुमानं तदानवस्था । नापि प्रत्यक्षम् । तद्धि निर्विकल्पकत्वात्पुरोऽव्यवस्थितयोरपि वह्निधूमयोः कार्यकारणभावं प्रत्येतुं शक्नोति किमङ्ग पुनः साकल्येनेति । तस्माद्यदि धूमस्यान्य-

त्किमपि कारणं स्यात्तदायमपि धूमो न वह्नेरुत्पाद्यमान उपलभ्येत । ततोऽभ्यूह्यत सकलमेवैतद्रूपं सर्वत्रैवंविधरूपमन्तरेण नोपपद्यतइति । तच्च तर्काख्यं प्रमाणं केचित्प्रत्यक्षं मन्यन्ते । अपरेऽनुमानमन्ये प्रमाणान्तरमिति । तदेवमन्यथाऽनुपपन्नत्वमेव निबन्धनं न त्रैरूप्यमिति । अथान्यथानुपपत्तिर्व्यतिरेकः स नान्वयमन्तरेण घटते । तथाभूतश्च हेतुः क्वचिद्धर्मिण्युपसंहर्तव्यः । अन्यथा सर्वत्र प्रतीतिं जनयेन्न वा क्वचिदपीति, तत्कथं न त्रैरूप्यमित्येतदाशङ्क्याह—।

व्यतिरेकानुपपत्तिश्चेत्स्यादन्वयनिबन्धना ।
कथं सत्त्वं विना तेन क्षणिकत्वप्रसाधकम् ॥

व्यतिरेकोनुपपत्तिश्चेदित्यादि । नैतदस्ति । न हि सर्वत्रान्वयाविनाभूतो व्यतिरेकः परैरप्यभ्युपगम्यते । तदुक्तम् । यो हि सकलपदार्थव्यापिनीं क्षणिकतामिच्छति तं प्रति दृष्टान्तस्यैवाभावादिति । एतदेवाह—कथमित्यादि । इदानीं स्वसिद्धान्तमाह—। विनाप्यन्वयमात्मादाविंत्यादि ।

विनाप्यन्वयमात्मा दौप्राणादिसाधनं यदा ।
तदा स्यान्नान्वयापेक्षा हेतोः साध्यस्य साधने ॥

नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् । अप्राणादिमत्वप्रसङ्गादिति । अस्मिन् प्रयोगे केवलोऽपि व्यतिरेको गमकत्वे निबन्धनइति वर्णयन्ति । अथात्मानमन्तरेण प्राणादिसत्वस्यानुपपत्तिः कथं निश्चिता । स्तंभादिषु नैरात्म्यस्याप्राणादिमत्वेन व्याप्तेरिति चेत् । ननु स्तंभादिषु नैरात्म्यं कथं निश्चितम्? । न तावत् प्रत्यक्षेण । परोक्षत्वादात्मनः । तदभावद्वा । अनुमानेन पराभ्युपगमेन तु तन्निश्चये काल्पनिकत्वं

हेतोः स्यादिति । अत्रोच्यते । नित्यं सत्त्वादिप्रसङ्गाच्च प्राणादयोऽहेतवः । हेतुश्चैषां यद्यचेतनस्तदा स्तंभादिष्वपि प्रसज्येरन् । सचेतनोऽपि किं नित्यः, किंवा क्षणिक इति? । न तावन्नित्यः । अप्रच्युतानुत्पन्नस्थिरैकरूपस्य नकदाचित् क्रियाविरामः स्यात् । यद्वा कदाचिन्न भवेदित्युक्तम् । क्षणिकमपि किं विद्यमानं करोति किंवाऽविद्यमानम् । प्रथमपक्षे सर्वकार्यक्षणानामेककालताप्रसङ्गः । द्वितीये तु पूर्वमेव कार्यमुत्पाद्य कारणभावविशेषात्ततः । अथ प्राक्कालभावितं उत्तरक्षणभावित्वं किं न भवति । को हि पूर्वोत्तरक्षणयोर्विशेषः । संनिधानस्याविशिष्टत्वात् । अपरस्परकर्तृत्वस्यानभ्युपगमात् । अथ पूर्वमेव कार्यस्य सद्भावे किं कारणेन । उत्तरमपि कार्यस्य सद्भावे किं कारणेन । तस्मिन् सति उत्तरस्य भावादिति चेत् । पूर्वस्यापि समानम् । अथैवमस्तु तथापि क्षणिकस्य कर्तृत्वं सिद्धमिति चेत् । न सिद्धम् । सत्तामात्रेणैकर्तृत्वे सर्वकार्यकर्तृत्वे स्यात् । स्वसंतानमेकं न करोति । नान्यसन्तानमिति चेत् । न, इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । तथाहि—। कार्यत्वादेकसन्तानत्वमेकसन्तानत्वात्तत्कर्तृत्वमिति । तन्न क्षणिकस्यापि कर्तृत्वम् । तस्मात्कश्चिदजहात्पूर्वरूपस्य द्रव्यस्यैवोत्तरोत्तरेषु परिणतः कर्तृत्वं नान्यस्येति । तेन सिद्धं न प्राणादिरात्मानमन्तरेणोपपद्यत इति । वि। पक्षव्यावृत्तिरेवान्वयमन्तरेणापि गमिकेति । ननु सम्बन्धमन्तरेण कथमन्यथानुपपन्नत्वमित्याशङ्काह—। सम्बन्धिभ्यामित्यादि ।

संबन्धिभ्यां विभिन्नश्चेत्सबन्धः स्यान्न लोष्ठवत् ।
अनवस्था प्रसज्येत तदन्यपरिकल्पने ॥

तथाहि—संबन्धिभ्यां संबन्धः भिन्नो, वाऽभिन्नो वा । यद्यभिन्नः । स्तदासम्बन्धो वा स्यात्सम्बन्धी वा । अथ भिन्नस्तदा लोष्टकल्पो न तयोरसाविति । अथ संबन्धान्तरेण तयोरसाविति तस्याप्यभेदपूर्वः प्रसङ्गः, भेदेऽनवस्था स्यादिति । किञ्च संबन्धेन किं सम्बन्धः क्रियते संबद्धयोः, किंवाऽसंबद्धयोः ? । यद्यसंबधयोस्तत्रासाध्यसिद्धयोः क्रियेत । अथ सम्बन्धयोस्तदा किं संबंधेन । ततएव संबन्धत्वादिति । तस्मादनुपपत्तिरेव गमकत्वे निबन्धनसम्बन्धान्तरमिति । तदेवमन्वयं निरस्य पक्षधर्मत्वं निरस्यन्नाह—। कृत्तिकोदयपूरादे रित्यादि ।

कृत्तिकोदयपूरादेः कलादिपरिकल्पनात् ।
यदि स्यात् पक्षधर्मत्वं चाक्षुषत्वं नकिंचनौ ॥

कृत्तिकोदयश्च नदीपूरश्च । आदिग्रहणाच्चन्द्रोदयादिः । समुद्रवृद्ध्यनुमाने । तथाहि—। कृत्तिकोदयाद्रोहिण्युदयानुमाने कालो धर्मीपरिकल्प्यते । उपरिवृष्टानुमानेन दीप्तराष्ट्रेशविशेषइति । तथा समुद्रवृद्धावपि पिपीलिकोत्सरणमत्स्यविकारादेः वृष्ट्यनुमानेभूतइति । एव यदि यत्किञ्चित्कल्पयित्वा पक्षधर्मत्वं व्यवस्थाप्यते तदाध्वनौऽनित्यत्वे साध्ये चाक्षुषत्वं पक्षधर्मः स्यात् । तत्रापि जगतो धर्मित्वेन कल्पनादिति । तथाहि—। जगद्धर्मी अनित्यशब्दवान्न भवतीति साध्यो धर्मश्चाक्षुषघटवत्वादिति । तन्न पक्षधर्मत्वमपि गमकत्वे निबन्धनमिति । विशेषेऽनुगमाभावात्सामान्यसिद्धसाध्यतेति । अनुमानदूषणं परिहर्तुमाह—। समानपरिणामस्येत्यादि ।

समानपरिणामस्य द्वयस्य नियमग्रहे ।
न शक्तिर्न च वैफल्यं साधनस्य प्रसज्यते ॥

तुल्यपरिणामयोर्लिङ्गसाध्ययोः । नियमग्रहोऽन्यथानुपपन्नत्वग्रहे सति । नाशक्तिः । अननुगमात् । नापि सामान्यमात्रसाधनात्सिद्धसाध्यता दोषः । किंतु विशेषा एव समानपरिणामिनः साध्यन्त इति । एवं हेतुलक्षणमभिधायेदानीं पक्षलक्षणमाह—। इष्टं साधयितुं शक्यमित्यादि ।

इष्टं साधयितुं शक्यवादिना साध्यमन्यथा ।
साध्याभासमसाध्यत्वात्साधनागोचरत्वतः ॥

सिद्धं प्रत्यक्षादिबाधितं वादिना साधयितुं न शक्यते तथेष्टमपि साधनविषयीकृतं साध्यं नोक्तमेव । अन्यथेति । उक्तविपरीतं साध्याभासम् । असत्यत्वादिति । सिद्धश्चासाधयितुमशक्यत्वात् । तथाहि—पूर्वं प्रमाणेन सिद्धमपि साधनमपेक्षते तथा तेनैव सिद्धसाधितस्य किमन्यदपेक्षेत । तथा ततोऽप्यन्यदिति न स्यात् साधननिष्ठेति । एवं सिद्धस्य साधयितुमशक्यत्वमिति । बाधितस्य च साधनागोचरत्वादित्याह—। साधनागोचरत्वतइति । प्रत्यक्षादिबाधितं प्रतिपाद्यमानो न साधनमपेक्षत इति । यद्वा सिद्धबाधितं च साधयितुं न शक्यते । ततो हेतोः साधनगोचरचारि न भवतीति । एवं पक्षलक्षणमभिधायेदानीं बाधितोदाहरणान्याह । यथा सर्वगमित्यादि ।

यथा सर्वगमध्यक्षं बहिरन्तरनात्मकम् ।
नित्यमेकान्ततः सत्त्वाद्धर्मः प्रेत्यदुःखप्रदः ॥

सर्वगतं सामान्यं प्रत्यक्षं प्रति ज्ञायमानं प्रत्यक्षबाधितम् । एकान्तेन नित्यं शब्दादि प्रतिज्ञायमानंबाधितम् । प्रेत्य परलोके धर्मः सुखप्रदो न भवतीति । प्रतिज्ञां कुर्वतः आगमबाधासमानतन्त्रैः प्रत्यक्षपूर्वकं श्रौतमभ्युपगतं तदपेक्षयोदाहरणम् । बहिरन्तरनात्मकं सर्वमिति । आत्मा परिणामि द्रव्यं तदभा-

वस्य प्रतिज्ञायमानस्य प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेणानुमानेन वाऽन्यथा बाधनान्न पृथगुदाहरणं युक्तं स्यादिति । एवं हेतुलक्षणमभिधायेदानीं हेत्वाभासोनभिधातुमाह—। रूपादिसिद्धितइत्यादि ।

रूपादिसिद्धितः सिद्धो विरुद्धोऽनुपपत्तिमान् ।
साध्याभावं विनाहेतुर्व्यभिचारिविपक्षगः ॥

स्वरूपासिद्धिः । अनित्यशब्दश्चाक्षुषत्वात् । सदिग्धसिद्धः वह्निसिद्धावुपादीयमानो धूमरूपतया संदिह्यमानो वादिसंघातः । भागासिद्धौ यथा—सर्वमनित्यम् । प्रयत्नानान्तरीयकत्वात् । वाद्यसिद्धः सांख्यस्य सुखादीनामाचैतन्यं साधयतः । यथा अचेतनाः सुखादयः । अनित्यत्वादिति । प्रतिवाद्यसिद्धौ वैशेषिकस्य जैनं प्रति द्रव्यादीनां सत्वं साधयतः । यथा सन्ति द्रव्यादीनि सत्ताभिसम्बन्धत्वादिति । आश्रयासिद्धो यथेश्वरः सर्वज्ञः सर्वकर्तृत्वादिति । संदिग्धाश्रयः, यथेहनिकुञ्जे मयूराः । केकायितादित्यादयः आदिग्रहणेन गृह्यन्ते । विरुद्धमभिधातुमाह—। विरुद्धइत्यादि । साध्याभावाव्यभिचारी विरुद्धः । यथा— अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति । इदानीमनैकान्तिकमाह—। व्यभिचारीति । सपक्षविपक्षगामी अनैकान्तिक इति । अथवा एकान्तवादिनां सर्व एव हेतुस्त्रयीं दोषजातां नातिक्रामतीत्याह—। असिद्धः सिद्धसेनस्येत्यादि । सिद्धसेनस्य सूत्रकर्तुः साकल्येनासिद्धत्वात् सकल एव हेतुरसिद्धइति । तथाहि—। सामान्यं वा हेतुः स्याद्विशेषो वा ? । अथोहस्य च पूर्वमेव निरासात् । तत्र सामान्यं सकलव्यापि सकलस्वाश्रयव्यापि वा हेतुत्वेनोपादीयमानं प्रत्यक्षसिद्धं वा स्यादनुमानसिद्धं वा भवेत् । न तावत्प्रत्यक्षसिद्धम् । तद्धिअक्षानुसारितया प्रवर्तते । अक्षं च विनितदेशानैव सन्निरूप्यतेअतस्तदनुसारि ज्ञानं तत्रैव

प्रवर्तितुमुत्सहते न सकलदेशकालव्यापिनि । अथ नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेकात्तन्निश्चये तस्यापि निश्चयइति । तन्नियतदेशस्वरूपाव्यतिरेके नियतदेशतैव स्यान्न व्यापिता । तन्न व्याप्तिसामान्यरूपो हेतुः प्रत्यक्षसिद्धः । अनुमानसिद्धतायामनवस्थां प्रतिपादयति । तदुक्तम् ।

सामान्यं नानुमानेन विना यस्य प्रतीयते ।
न च लिङ्गविनिर्मुक्तमनुमानं प्रवर्तते ॥
असमान्यस्य लिङ्गत्वं न च केनचिदिष्यते ।
न चानवगतं लिङ्गं किञ्चिदस्ति प्रकाशकम् ॥

तस्याप्यनुमानेन स्यादन्येन गतिःपुनरनुमानान्तरादेव ज्ञाते नैवं कल्प्यते ।

लिङ्गलिङ्गानुमानानामानन्त्यादेकलिङ्गिनि ।
गतिर्युगसहस्रेषु बहुष्वपि न विद्यते ।

अपि चाशेषव्यक्त्याधेयस्वरूपं । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां सामान्यं निश्चयमानं स्वाधारनिश्चयमुत्पादयेत् तन्निश्चयेऽपि स्वाधारनिश्चयमिति सकलः सकलज्ञः प्रसज्येत । तन्नैकान्तसामान्यरूपो हेतुः । साकल्येन सिद्धः । नापि विशेषरूपश्चैकान्तेन विशेषः परमाणुरूपः स्यात् । तस्य च न प्रत्यक्षानुमानाभ्यां सिद्धिरित्युक्तम् । न चानन्वितस्य हेतुत्वं सिद्धम् । विरुद्धानेकान्तिकावपि साध्यान्यथानुपपन्नत्वेन न सिद्धौ । यदि वाऽसिद्धत्वादेव तौ निरस्तौ । तथाहि—पक्षधर्मत्वे सति तौ स्याताम् । तदभावे तावप्यसिद्धाविति । सकलएवैकान्तवादिनो हेतुर्न सिद्ध इति । मल्लवादिनस्तु नयचक्रविधातुर्मते न सकलएवैकान्तसाधनो हेतुर्विरुद्धइति । अनेकान्तात्मकं वस्तु विपर्ययसाधनादिति । अनेकान्तिकासिद्धावपि साध्यनिश्चयविपर्ययसाध-

नाद्विरुद्धाविति । तथाहि—निश्चयेन सहाप्रतिपत्तिसंदेहावपि विरुद्धावेव तदविनाभूतौ वासिद्धानैकान्तिकाविति । सकल एव हेतुर्विरुद्ध इति द्वेधासमंतभद्रस्येति । स हि प्रतिबंधविकलानां सर्वेषामेव हेतूनां व्यभिचारित्वं मन्यते । न चैकान्तसामान्ययोर्विशेषयोर्वा प्रतिबन्धउपपद्यते । तथाहि—सामान्ययोरैकान्तमनित्ययोः परस्परमनुपकार्योपकारभतयोः कः प्रतिबन्धः । विशेषयोस्तु नियतदेशकालयोः प्रतिबन्धग्रहेऽपि तत्रैव तयोरर्थः स्यात् । साध्यधर्मिण्यगृहीतप्रतिबन्ध एवान्यो विशेषहतुत्वेनापादीयमानः कथं नानैकान्तिकइति । तस्मात् समानपरिणामस्यैव सामान्यविशेषात्मनो हेतोरनेकान्तात्मनि साध्यो गमकत्वं नैकान्तसाधन इति स्थितम् । सर्वज्ञसाधनविधौ परलोकसिद्धावात्मादि यच्च निरूपद्रवसौख्यहेतुः तत्रोपयुक्तमुभयात्मकवस्तुनिष्ठं व्युत्पादिते विशदमेतदिहानुमानम् । इति श्रीशान्त्याचार्यविरचितायां वार्तिकवृत्तावनुमानपरिछेदः ।

एवं प्रत्यक्षानुमाने व्याख्यायेदानीं शब्दप्रमाणव्याख्यानमाह-। ननु शब्दस्य सङ्केतवृत्तेरवस्तुविषयत्वात् कुतः प्रामाण्यमिति? । तथाहि—ये यत्राकृतसङ्केताः शब्दास्ते तमर्थं नाभिदधति । यथा—गोशब्दादयोऽश्वादिकम् । अकृतसंकेताश्च सर्वएव शब्दाः-परमार्थवस्तुनीति व्यपकानुपलब्धिः ॥ अशक्यक्रियत्ववैफलाभ्यां न तावद्यमसिद्धो हेतुः । तथाहि—। समुत्पन्ने वा वस्तुनि सङ्केताः क्रियन्तामनुत्पन्ने वा? । न तावच्चानुत्पन्ने । न ह्यनुत्पन्नं वस्तु शब्दस्यान्यस्य वा विषयतामुपयाति । शब्दो वाऽनुत्पन्नविषये नियोज्यमानो न कल्पितगोचरतामतिक्रमेत् । शशविषाणादिशब्द इव । तन्नानुत्पन्नं सङ्केतभूमिः । उत्पन्नमपि किं गृहीतमगृहीतं वा? । न तावदगृहितं वस्तु संकेतगोचरीति । प्रसङ्गाद् गृहीतमपि

क्षणिकत्वेन नष्टत्वान्न शब्दविषयः। तथाहि—वस्तुनो ग्रहणं, ततो निश्चयस्तदनन्तरं शब्दस्मरणं, ततो नियोग इति। एवं त्रिचतुरक्षणेषु सुदूरमुत्पन्नत्वान्न शब्दगोचरता। अथ तत्सजातीयस्य विद्यमानत्वात् कथं न शब्दविषयता तदसत्। न ह्यगृहीतं विद्यमानमपि शब्दविषयतामुपयाति। यथा स्वाद्यगृहीतं विद्यमानमपि, गोशब्दस्य पूर्वापरैकीकरणप्रक्रमेण नियोज्यमानः शब्दः कल्पितविषय एव नियोजितः स्यात्। तन्न वस्तु शब्दनियोगगोचरः। किं च वस्तुनि सम्बन्धकरणं प्रत्यक्षेण वा स्यादनुमानेन वा?। न तावत् प्रत्यक्षेण। तेन पुरोऽव्यवस्थितरूपमात्रस्य प्रकाशनाच्छब्दस्य। न च तयोर्वाच्यवाचकसम्बन्धोपकर्तुं शक्यते। अर्थेन्द्रियज्ञानारूढ एव रूपव्युत्पत्तिभिर्दृश्यते। इदमेतच्छब्दवाच्यमस्येदमभिधानमिति। असदेतत्। तथाहि-अस्येदं वाचकमिति कोऽर्थः?। किं प्रतिपादकं, यदि वा कार्यं, कारणं, चेति?। तत्र यदि प्रतिपादकं तत्किमधुनैवाऽथान्यदा?। तत्र यद्यधुना शब्दरूपमर्थस्य प्रतिपादकं विशदेन रूपेणेति। तदयुक्तम्। अक्षव्यापारेणैव तथानीलादेरवभासनान्न तत्र शब्दव्यापारस्योपयोगः। अथान्यदा लोचनपरिस्पन्दाभावेन शब्दार्थानुद्भासयेत्तदापि किं विशदेनाकारेण, आकारान्तरेण वा?। यदि विशदेन तदा चक्षुरादीनां वैफल्यमासज्येत। प्रवृत्तिश्च न स्यात् सर्वथा वस्तुनः। प्रतिपन्नप्रतिपन्नत्वात्। न हि प्रतिपन्न एव तावन्मात्रप्रयोजना प्रवृत्तिर्युक्ता। वृत्तेरविरामप्रसङ्गात्। अथ किंच प्रतिपन्नरूपमस्ति तदर्थं प्रवर्तनम्। ननु यदप्रतिपन्नं व्यक्तिरूपं प्रवृत्तिविषयस्तर्हि न शब्दार्थस्तदेव च परमार्थिकम्। ततोऽर्थक्रियादर्शनात्। नान्यत्। तस्यार्थक्रियाविरहात्। अथ कालान्तरे स्फुटतरेण ता न सोऽवभासयेविनस्वसावाकारस्तदा सम्बन्धव्युत्पत्तिकाले

कालान्तरे वानेन्द्रियगोचरस्तत्कथं तत्र शब्दाः प्रवर्तमाना नयनादिगोचरेऽर्थे वृत्ता भवन्ति। नापि शब्दस्यार्थानां कारणम्। स्वहेतोरेव तेषामुत्पत्तेः। नाप्यर्थकार्यम्। विद्यमानेऽप्यर्थे दर्शनप्रतिपादनाभिप्रायविवक्षादिभिरर्थव्यवधानात्। तन्नाक्षतः सम्बन्धवेदम्। नाप्यनुमानतः। तदभावे तदनवतारात्। अथार्थापत्त्या संवेदनम्। तथाहि—। व्यवहारकाले शब्दार्थौ प्रत्यक्षः प्रतिभावतः। श्रोतुश्च शब्दार्थप्रतिपत्तिं चेष्टया प्रतिपद्यते। व्यवहारिणस्तदन्यथानुपपत्त्या तयोः सम्बन्धं विदन्ति। तदप्यसत्। सिद्धत्येवं काल्पनिकः सम्बन्धो न वास्तवः। तथाहि—।श्रोतुः प्रतिपत्तिः सङ्केतानुसारिणी दृश्यते। कलिमार्यादार्दिशब्देभ्यो द्रविडार्ययोर्विपरीतप्रतिपत्तिदर्शनात्। तन्न वस्तुशक्यसंकेतक्रियम्। सङ्केतव्यवहारकालाव्यापिनि वस्तुनि निष्फलः स्वसङ्केतः। तथाहि—कथं नामास्माच्छब्दादमुमर्थं प्रतिपद्यन्ताम्। व्यवहारकाले प्रतिपत्तारइति ससंकेतं कुर्वते, प्रेक्षाकारिणः स चान्यत्वेन संभावयन्ति। अथ कालान्तरस्थायिनो नित्यस्य तत्रापि विशेषस्य सामान्यस्य वा आकृतेर्वावयवसंयोगलक्षणायाः सद्भावात् कथं न सङ्केतकरणसाफल्यम्। तदसत्। नित्यस्य क्रमयौगपद्यायोगेनार्थक्रियाविरहितोऽसत्त्वात्। यदि च वस्तुनि शब्दवृत्तिः स्यात्तदा न कश्चिद्दरिद्रः स्यात्। शब्दस्यैव सर्वार्थप्रतिपादकत्वात्। जातेरभिधानान्नैवमिति चेत्। जातेरभावात्। अथावभासमानापि कथं नास्तीति चेत्। न, जातिभासमावा। तथाहि—। दर्शने परिस्फुटतयाऽसाधारणमेव रूपं चकास्ति न साधारणम्। अथ साधारणमपि रूपमनुभूयते गौर्गौरिति। तदसत्। शाबलेयादिरूपविवेकनाप्रतिभासनात्। न, शाबलेयादिरूपमिव साधारणम् प्रतिव्यक्तिभिन्नरूपोपलम्भात्। नापि कल्पनाज्ञाने कल्पनापि

पुरः परिस्फुटमुद्भासमानव्यक्तिस्वरूपं व्यवसन्ती हृदियाभिजल्पाकारं प्रतीयते न तद्व्यतिरिक्तो वर्णाक्षराद्याकारशून्यः प्रतिभासो लक्ष्यते। वर्णादिस्वरूपरहितं च जातेरूपमुपगम्यते। तन्न कल्पनावसेयापि सा। यच्च नक्रविद्विज्ञाने भाति। तदसत्। शशविषाणमिव। भवतु वा जातिः शब्दार्थस्तथापि न शब्दात्प्रवृत्तिः स्यात्। ज्ञानमात्रलक्षणत्वाज्जात्यर्थक्रियायाः। तस्यास्तु तदैव निष्पन्नत्वात्। अथ जाता व्यक्तिर्लक्ष्यते तेन लक्षितलक्षणावृत्तिः। द्विककवत् प्रतीतेरभावात्पूर्वं जातिः पश्चाद्व्यक्तिरिति। किञ्च यदि नाम शब्दाज्जातिराभाति व्यक्तेः किमायातम् येन तां लक्षति। सम्बन्धत्वाच्चेत्। संबन्धस्तयोः किं तदैव प्रतीयते, आहोस्वित्। पूर्वम्। ? न तावत्तदा। व्यक्तेरनधिगते अधिगमे वा किं लक्षितलक्षणया। सैव शब्दार्थः स्यात्। सत्तदनधिगम्। गमेनतद्गतसंबन्धानधिगतिर्न तदा तत्प्रतीतिः। नापि पूर्वम्। यदि नामैकदाऽकार्यकारणभूतयोः ताभ्यां तथा भाव्यमिति कोऽयं नियमः ?। अथ जातेरिदमेव सहभावस्तथापि सर्वदारूपं यदुत विशेषनिष्ठता। ननु सर्वदा सर्वजातिव्यक्तिनिष्ठेतिकिमध्यक्षेणाधिगम्यतेऽनुमानेन वा ?। न तावत्प्रत्यक्षेण। सर्वव्यक्तीनां युगपदप्रतिभासमानात्। नैकदा तन्निष्ठता तेन गृह्यते क्रमेणापि व्यक्तिप्रतीतौ निरवधिर्व्यक्तिपरम्परायाः सकलायाः परिछेत्तुमशक्यत्वादिति न तन्निष्ठाताग्रहः। नाप्यनुमानेन। तत्पूर्वकत्वेन तस्या तदभावेऽप्रवृत्तेः। तन्नजात्या व्यक्त्युपलक्षणम्। किंच जातेरपि शब्देन प्रतिपादनं न सम्भवति। तत्र सङ्केतासम्भवात्। तथाहि अप्रतिपन्नायां तस्यां सङ्केतस्तत्प्रतिपत्तिश्च न प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्युक्तम्। शब्दै-

कप्रमाणाधिगतमेवानवस्थेतरेतराश्रयत्वं वा स्यादिति । किंच शब्दवाच्यं यद्यक्षणिकं तदा व्यवहारकालभाविक्रमवद्विज्ञानं नोत्पद्यते । नाक्रमात्क्रमिणो भावः । न च स्वविषयज्ञानोत्पादनादन्यद्वाच्यत्वम् तत्र शब्दात् विज्ञानमवस्तुविषयत्वादप्रमाणमित्याशङ्क्याह—। तापच्छेदेकषैः शुद्धमिति ।

तापच्छेदकषैः शुद्धं वचनं त्वागमं विदुः ।
तापो ह्याप्तप्रमणीतत्वमाप्तोरागादिसंक्षयात् ॥

तापश्च छेदश्च कषश्च तैर्यद्वचनं शुद्धं तत्प्रमाणमिति । न शब्दस्य बाह्यार्थं विनाभावित्वेनार्थप्रतिपादकत्वात्प्रामाण्यं किं तु पुरुषप्रामाण्यमेव संक्रातं प्रमाणशब्दत्वेनाभिधीयतइत्युक्तम् । यथाशक्यक्रियात्ववैफल्यादिदूषणमभाक्षणिकपक्षाश्रयणेन । तत्रोभयात्मकवस्तुवादिनां क्षतिमावहति । अस्पष्टविशेषविषयत्वं च परोक्षस्योक्तम् । तेन न केवलप्रामाण्यपक्षभावे दोषः संभवी । अथ किमिदमस्पष्टत्वम् ? । किं ग्रहणमुताग्रहणम् । यदि ग्रहणं कथमस्पष्टत्वम् । अथाग्रहणं तदा कथं तत्प्रतीतिरिति । नानिदम् । तत्वप्रतीतेरस्पष्टत्वप्रतिपादनात् । अपि च घटशब्दादुत्पन्नं विज्ञानं पटं किं न प्रत्येति । यदि निर्विषयं शाब्द विज्ञानम् । अतः सङ्केतवशाद्वस्त्वन्तरमपि प्रत्येत्येव । ननु का प्रतीतिः किं ग्रहणमाहोस्विदग्रहणम् । यदि ग्रहणं तदा कथं निर्विषयम् ? । अथाग्रहणं तदा सद्विषयार्थः । अथ दृश्यविकल्पैकाकरणेन तद्व्यवसायः नाग्रहणाद्व्यवसाययोगात् । प्रत्यक्षस्यापि ग्रहणं न व्यवसायात् । न हि प्रत्यक्षं वस्तु अयःसदंसकन्यायेन गृह्णाति, किं तर्हि तद्विषयव्यवसाय एव तद्ग्रहः । स च शाब्देऽपि समानः किं तु स्पष्टास्पष्टत्वकृतो विशेषइति । नन्वेवं सर्वनिगमानां प्रमाण्यमासद्येत । नैतदस्ति । एवं हि

सर्वप्रत्यक्षणामपि प्रामाण्यं स्यात् । अथ तत्र कारणादिशुद्धिकृतो विशेषोऽत्रापि समान इति दर्शयितुं रागादीन् व्याख्यातुमाह । तपो हीत्यादि । इह पुरुषप्रमाण्याच्छब्दप्रामाण्यमुक्तम् । पुरुषस्तु त्रिभिर्गुणैः प्रामाणसर्वज्ञत्वेन वीतरागत्वेन अमूढत्वेन च । तानेव त्रिभिर्विशेषणैर्दर्शयति । नावीतरागोऽनाप्तत्वं जहाति । न मूढो पूर्वापराव्याहतं वक्ति । नासर्वज्ञः प्रमाणशब्दादि रचयति । अथ वीतरागस्य वचने किं प्रयोजनमस्ति, किं वा नास्ति? । यद्यस्ति कथं वीतरागः । अथ नास्ति तदा न प्रेक्षापूर्वकारी । किं चाराधयितुर्यदि फलं ददाति नेतरस्य तदा कथं वीतरागः । अथ न ददाति तदा किं तेनाराधितेनेति । नैतदस्ति । दिनकरदृष्टान्तेन चिन्तामण्यादिदृष्टान्तेन हि शास्त्रकारैः समाहितमिति नेह प्रतन्यते । तदेवं गुणत्रयवैकल्यादन्यागमान्तराणां प्रामाण्यम् । तथाहि—लोभादिमूलोऽधर्मः, स्नानं चाधर्मशोधनमिति पूर्वापरव्याघातः । तथा च—

गंगाद्वारे कुशावर्ते बिल्वके नीलपर्वते ।
स्नात्वा कनखले तीर्थे संभवेन्न पुनर्भवे ॥
इत्यभिधाय पुनरप्युक्तम् ।
चित्तमन्तर्गतं दुष्टं तीर्थस्नानैर्न शुद्ध्यति ।
शतशोऽपि हि तद्धौतं सुराभाण्डमिवाशुचि ॥

तथा न हिंस्यात्सर्वभूतानीत्यभिधाय पुनर्हिंसाभिधानात् । तथागमान्तरप्रणेतॄणामवीतरागत्वमङ्गनासमालिङ्गनात्सुप्रसिद्धमेव । तथा प्रमाणसंपाद्युत्पादव्ययध्रौव्यात्मकवस्त्वनभिधानादप्रामाण्यमित्याह मल्लवादी ।

विधिनियमभङ्गवृत्तिव्यतिरिक्तत्वादनर्थकवचोवत् जैनादन्यच्छासनमनृतं भवतीति ।

वैधर्म्यमिति । वैधर्म्यप्रयोगः ॥ तथाच्युत्पादव्ययध्रौव्या-भिधायकत्वेन सत्वं व्याप्तं तद्व्यापकाभावाद्व्याप्याभावप्रतिपादनं वैधर्म्यप्रयोगः । विधिश्च नियमश्च भङ्गश्चते तथोक्तास्तेषु वृत्तिस्तदभिधानम् । तद्व्यतिरिक्तत्वात्तद्रहितत्वात् । जैनादन्य-च्छासनमिति । शास्यन्ते जीवादयोऽनेनेति शासनमाम्नायः । जिनप्रणीतस्तस्मादन्यद्वेदादि अनृतमसत्यार्थं भवति । अनर्थ-कवचोवत् । अनर्थकोन्मत्तकास्तद्वचनमिव । यद्वा अनर्थकं च तद्वचनं च । दशदाडिमादिवाक्यवत् ॥ विधिरुत्पादो भङ्गो व्ययो नियमो ध्रौव्यमिति । तदात्मकसकलमेव वस्तु तस्य साकल्ये-नाप्रतिपादनादागमान्तराणां न प्रामाण्यमिति । नैगमसंग्रह-व्यवहारर्जुसूत्रशब्दसमभिरूढैवंभूता हि सप्तनया सूत्रद्रव्यास्ति-कपर्यायास्तिकौ मूलनयौ राशास्तद्भेदाः । तदुक्तम् ।

दव्वट्टिन यपज्जवणानं असेसावियप्पासिं ।

तत्र कापिलं शुद्धद्रव्यास्तिकम् बौद्धं शुद्धपर्यायास्तिकम् । शेषदर्शनानि शुद्धाशुद्धानीति । तत्र सांख्यो ध्रौव्यमेव प्रति-पन्नवान्न विधिविगमौ । तस्य हि न किञ्चिदुत्पद्यते । नापि विन-श्यति । तदुक्तम् ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसंभवाभावात् ।
व्यक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यम् ॥

एवं पञ्चभिः हेतुभिः सत्कार्यवादः समर्थितः । तथाहि—यद-सत्तन्न केनापि क्रियते । यथा काशकुसुमम् । असच्च परमतेन कारण-कार्यमिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिप्रसङ्गः ॥ न चैवं तस्मात् स्यात्स-त्कारणे कार्यमिति । तथोपादानग्रहणादिति । उपादानकारणं तस्य नियतस्यैव ग्रहणम् । अन्यथा सर्वस्यैव विद्यमानत्वाविशे-षाद् ग्रहणं स्यात्, न वा कस्यचित् । न चैवमतः सत्कार्यमिति ।

तथा सर्वसंभवाभावादिति । सर्वस्मात्सर्वं कार्यमुत्पद्येत । पूर्वं कारणाश्रयणेन प्रसङ्ग उक्तः । संप्रति तु कार्यमाश्रित्येति विशेषः । न च सर्वं सर्वतो भवति । तस्मादयं नियमस्तत्रैव । तस्य सद्भावादिति । तथा शक्तस्य शक्यकरणादिति । यद्यप्यसत्कार्यवादिभिर्नियतमेव कारणं नियतकार्यकरणशक्तिकमुपेयते तथापि शक्यमेव कार्यं करोति । यच्चनीरूपं तदनाधेयातिशयतथाभूतं च कथं केन चिच्छक्येत् कर्तुम् । तस्मात्सदेव शक्यते कर्तुं नासदिति । तथोक्तन्यायादसत्कार्ये न किंचित्कारणं स्यात् ॥ अस्ति च कारणं तदाह—कारणभावाच्च सत्कार्यमिति । तदसत् । एवं हि कार्यकारणे स्याताम् । न हि यद्यतोऽव्यतिरिक्तं तत्तस्य कारणं कार्यं वेति व्यपदेष्टुं युक्तम् । कार्यकारणयोर्भिन्नलक्षणत्वात् । अन्यथा हीदं कार्यं कारणमिति व्यवस्था न स्यात् । माभूदिति चेत् । न, अभ्युपगमविरोधात् । तथाहि—

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिः न विकृतिः पुरुषः ॥

इत्यभ्युपगमात् स बाध्येत । सर्वेषां हि कार्यत्वं कारणत्वं वा प्रसज्येत । यद्वा पुरुषवन्न प्रकृतित्वं च सर्वेषां स्यात् । पुरुषस्य वा प्रकृतिविकृतित्वं प्रसज्येत । तदसंबद्धमिदम् । उक्तंच । यदेव दधि तत्क्षिरं यत्क्षिरं तद्दधीति च वदता विंध्यवासित्वं ख्यापितं विंध्यवासिनेति । हेतुमत्वादिधर्मासङ्गिव्यक्तमव्यक्तमन्यदिति एतदपि बाध्येत । न हि यद्यतोऽव्यतिरिक्तस्वभावं तत्ततोऽपि विपरीतमुक्तम् । रूपान्तरलक्षणत्वाद्वैपरीतस्य, सत्वरजस्त्वमसां चैतन्यस्य च भेदेऽन्यनिमित्ताभावात् । ततश्च न भेदः । सर्वं विश्वमेकं द्रव्यं स्यात् सहोत्पत्तिप्रभङ्गश्च भवेदिति । अथ नापूर्वरूपोत्पत्त्या कार्यकारणत्वमभ्युपगम्यते यतो रूपाभेदे तद्विरुद्ध्येत

किं तु प्रधानं महदाद्यरूपेण परिणमति । सर्प इव कुंडलादि-
रूपेणेति । ततः प्रकृते रूपाभेदेऽपि कार्यकारणव्यपदेशो न वि-
रोधमनुभवतीति । तदसत् । परिणामासिद्धेस्तथाहि—किमस-
पूर्वरूपापरित्यागेन वा पूर्वरूपपरित्यागेन ? । प्रथमपक्षेऽवस्थानां
साकर्यं स्यात् । ततश्च वृद्धावस्थायामपि बालाद्यवस्थोपलभ्येत ।
द्वितीयपक्षे न परिणामः स्यात् । पूर्वं हि स्वरूपं निरुद्धमपरं चोत्प-
न्नमिति कस्य परिणामः । अपि च तस्यैवान्यथाभावपरिणामे ,
भवद्भिर्वर्ण्यते सचैकदेशेन सर्वात्मना वा ? । न तावदेकदेशे-
न । एकस्यैकदेशासंभवात् नापि सर्वात्मना । पूर्वपदार्थनिरा-
शेन पदार्थान्तरोत्पादप्रसङ्गात् । अतो न तस्यैवान्यथा
त्व युक्तम् । तस्य स्वभावान्तरोत्पादनिबन्धनात् । व्यव-
स्थितस्य धर्मिणो धर्मान्तरनिवृत्तौ धर्मान्तरप्रादुर्भाव-
लक्षणः परिणामोऽभ्युपगम्यते । ननु स्वभावान्यथात्वमिति
चेत् । असदेतत् । यतः प्रच्यवमानउत्पाद्यमानश्च धर्मो धर्मि-
णोऽर्थान्तरभूतोऽभ्युपगन्तव्यः । अन्यथा धर्मिण्यवस्थिते तस्य
तिरोभावाविर्भावानासंभवात् तथाहि—। यस्मिन्ननुवर्त्तमाने यो
व्यावर्त्तते स ततो भिन्नः । यथा घटेऽनुवर्त्तमाने ततो व्यावर्तमानः
पटः व्यावर्तते च धर्मिण्यनुमानेऽपि आविर्भावतिरोभावासङ्गी ध-
र्मकलाप इति कथमसौ ततो नाभिन्न इति । धर्मी तदवस्थएवेति
कथं परिणतो नाम । यथा नार्थान्तरभूतयोर्घटयोरुत्पादविनाशे-
ऽचलितरूपस्य घटादेः परिणामो भवति । अतिप्रसङ्गात् अन्यथा
चैतन्यमपि परिणामि स्यात् । तत्संबंधयोर्धर्मयोरुत्पादविना-
शात् । तस्यासौऽभ्युपगम्यते नाद्यस्येति न । सदसतोस्संबन्धभा-
वेन तत्संबन्धित्वायोगात् । तथाहि—। संबंधो भवन् सतो भवेद-
सतो वेति? । न तावत्सबन्धः समधिगताशेषस्वभावस्यान्यानपे-

क्षतया क्वचिदपि पारतन्त्र्यासंभवात् । नाप्यसत: । सर्वोपाख्याविरहतया तस्य क्वचिदप्याश्रितत्वानुपपत्तेः । न हि शशविषाणादिः क्वचिदप्याश्रित उपलब्धः । न च व्यतिरिक्तधर्मान्तरोत्पादविनाशे सति परिणामो भवद्भिर्व्यवस्थाप्यते किं तर्हि यत्रात्मभूतस्वभावानुवृत्तिरवस्थाभेदश्च तत्रैव तद्व्यवस्थाभेदश्च । न चात्यन्तभेदे धर्मिणामात्मभूतो धर्मो अनुवर्तत इति । तन्न भेदे परिणामः कश्चित् । एकान्तभेदे धर्मा वा स्युर्धर्मी वा ? । न तत्रापि कश्चित्परिणाम इति । ननूक्तं न सलिलात्कल्लोलानां भेदो नाप्यहेतुकत्वाद्यवस्थानम् । अथ च भिन्ना इव प्रतीयन्ते, तद्वद्धर्माणामाविर्भावतिरोभावमात्रं परिणामो नापूर्वविधिरिति । अथ कोऽयमाविर्भावः ? । स्वभावातिशयोत्पत्तिरुत तद्विषयं विज्ञानमाहोस्विदुपलम्भावरणविगम इति? । तत्र न तावदाद्यः पक्षः । यतः स्वभावातिशयो यद्यसदुत्पद्यते, तदा कथं सत्कार्यवादः । अथ सन् तदा नाविर्भावः । अथ तस्याप्यवस्था पूर्वमसती पश्चाद्भवति । ननु साप्यवस्था यदि सती तदा कथं भवति । अथ न सती तदा स कथं नापूर्वविधिरिति । तत्राप्यवस्थान्तराभ्युगमेऽनवस्थानं न स्वभावातिशयोत्पत्तिराविर्भाव इति । नापि तद्विषयं विज्ञानम् । नित्यत्वोपगमात् । तथाहि—भवतां सिद्धान्तः सविदासङ्प्रलयादेकैव बुद्धिरिति । न च न बुद्धिस्वभावो तद्विषया संवित्तिः किंतु मनःस्वभावेति वक्तव्यम् । बुद्धिरुपलब्धिरध्यवसायो मनः संवित्तिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरत्वात् । तन्न तद्विषयविज्ञानमप्याविर्भावः । नाप्युपलम्भावरणविगमलक्षणः । न ह्यनाधेयानयने स्वरूपस्य नित्यस्यावरणं किञ्चित् । असद्वा यद्यत् कथं तस्य विगमः । स्वत एव तस्य विगमरूपत्वात् । विगमरूपस्या-

वारकत्वेन कदाचिदुपलम्भः स्यात् । अथ सत्तदा कथं तस्य विगमः । न हि भवत्संमतेन विनश्यति । तिरोभावो विनाश इति चेत् । कोऽयं तिरोभावः? । किं स्वरूपविनाशः, पर्यायविनाशो, वा किं वावरणयोगो, विज्ञानानुत्पादकत्वं, चेति? । तत्र न तावत्स्वरूपपर्यायविनाशः । अनभ्युपगमात् । नाप्यावरणयोगः । अविचलितरूपस्यावरणयोगात्, अकिंचित्कुर्वाणस्यावरणत्वासंभवात् । अन्यथा जगतोऽपि स्यात् । करणे वा नित्यताहानेः विज्ञानानुत्पादकत्वमस्य युक्तम् । येन हि स्वरूपेण ज्ञानमकार्षीत्तस्य विद्यमानत्वात्सहकारिणोः प्रमाणसंवादि । तद्धि प्रत्यक्षं वो स्यादनुमानं वा? । न तावत् प्रत्यक्षम् । परोक्षत्वेनाभ्युपगमात् । यस्याप्यभ्युपगमः सोऽपि न युक्तवादी । यतस्तत्प्रत्यक्षेनेन्द्रियजन्यमभ्युपगम्यते किं त्वात्मनः संनिकर्षजम् । न चकूटस्थस्य प्रागिव मनसा संयोगः संभवति । तस्य हि यदसंयुक्तंरूपं तत्संयोगकाले किमस्ति, किं वा नास्ति? । यद्यस्ति तदा न सा संयुज्यते । तथाहि—। यदसंयुक्तरूपं तन्न मनसा संयुज्यते । यथा मुक्तात्मादिअसंयुक्तरूपश्चात्मपूर्वावस्थायामिति स्वभावविरुद्धोपलब्धिरिति संयुक्तासंयुक्तस्वरूपयोः परस्परपरिहारेणावस्थानात् । अथैकरूपस्य तस्य रूपद्वयं तेन नासंयुक्तस्वरूपः । सर्वदैव तद्रूपत्वात् नैतदस्ति । यतो नैकरूपस्य संसरणं स्यात् । तथाहि-यदि कर्तृस्वरूपस्तदा न भोक्तृस्वरूपोऽथ भोक्तृस्वरूपस्तदा न कर्तृस्वरूपो यदि बंधस्वभावो न, न मुक्तस्वभावस्तदा न बंधस्तभाव इति किंचिद्दृगादिभिरपि मनसः संयोगः किं न संभवति । अनात्मरूपत्वादिति चेत् । न, सर्वव्यापित्वे कुटस्थनित्यत्वे जडत्वे च सति कथमयं विभोगोऽयमात्माऽनात्मा चेति । यस्य मनःसंबंधः स आत्मा

तदन्योऽनात्मेति चेत्, नेतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात्। सत्यात्मत्वे मनःसम्बन्धः, सति मनःसम्बन्धे आत्मत्वमिति। शरीरसम्बन्धेनात्मा तदन्योऽनात्मेति यद्युच्येत तन्नेदमुच्येत शरीरसम्बन्धोऽप्याकाशादिभिः भिन्नो भवति। अनात्मरूपत्वान्नोत्तरम्। इतराश्रयत्वाभिधानात् तन्नात्मा नः सन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षाधिगम्यः। नाप्यनुमानगम्यः। तदभावे तस्याप्यभावात्। अथ सर्वगतश्चात्मा। सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वात्। अतः सर्वगतस्यात्मनः सिद्धिः। तथा हि-सुखदुःखसाधनवस्तूत्पादौ देशान्तरे नाहेतुकः। न चादृष्टादन्यसुखादेर्हेतुः। न चादृष्टस्यानवारकस्य गुणत्वात्तन्नत्वम्। न चासत्त्वे कार्यं कर्तृत्वमित्यात्मनस्तत्रापि सत्त्वमिति। यतस्तत्रात्मनः सत्त्वे सुखाद्युपलम्भः किं न भवति?। कार्थसमवायिनो ज्ञानस्याभावादिति चेत्। तदपि तत्र किं न चकास्ति?। शरीराभावादिति चेत्। तत्किं शरीरे समवेतं किं वात्मनि?। यदि शरीरे तदा शरीरं भोक्तृ स्यान्नात्मा। न चैषोऽभ्युपमः परस्य। अथात्मनि तदा सर्वत्रात्मनो विद्यमानत्वात्समवायस्य च व्यापित्वात् सर्वत्र सुखाद्युपलब्धिः स्यात्। ननु शरीरविशिष्टस्यैवोपलब्धिर्नान्यस्येति चेत्। न, एकत्वहानेः। तथाहि—यस्मिन्विशिष्यमाणे यन्न विशिष्यते तत्तोऽभिन्नम्। यथा नीलत्वेन विशिष्यमाणे घटेऽविशिष्यमाणो घटः। न विशिष्यते च शरीरात्मनि विशिष्यमाणो देशान्तरस्थ आत्मेति। किञ्च शरीरात्मनि स्थितमदृष्टं देशान्तरस्थसुखादिसाधकवस्तूत्पादकमस्तु किं तत्रादृष्टपरिकल्पनया?। दूरत्वान्नेति चेत्। कथं चन्द्रादयो विज्ञानोत्पादकाः। तस्मान्नास्ति नियमः। सन्निहितेनैव कारणेन कार्यमुत्पादनीयं न दूरस्थेनेति। तत्र सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वेनात्मनः सर्वगतमित्येकान्तभेदवादिनो मिथ्यावादिनः।

तथैकान्तभेदवादिनोऽपि । अथ विनाशस्याहेतुकत्वादुदयानन्तरं ध्वंसात्कुतो द्रव्यस्य सम्भवइति । तथाहि—। ये यद्भावप्रत्यपेक्षा-स्ते तद्भावनियताः । यथाऽन्त्याकारणसामग्री स्वकार्योत्पादने । अनपेक्षश्च विनाशं प्रति भावइति । तथाहि—। विनाशहेतुना किं स्वरूपं क्रियते किं वाऽभावः क्रियते? । न तावत्स्वरूपम् । तस्य हेतोरुत्पन्नत्वात् । किं च तत्स्वरूपं नित्यमथानित्यम्? । यदि नित्यं तस्याविनाश्यत्वादकिंचित्करो विनाशहेतुः । अथानित्यं तदा तस्य स्वत एव नश्वरत्वात् किं विनाशहे-तुना? । अथ कालान्तरस्थायिना विनाशहेतुना विनाशः क्रियते न, कालान्तरस्थायित्वे नित्यतैव स्यात् । येन स्वभावेन भावेन भावः संवत्सरः स्थितः स चेत्संवत्सरान्तरमास्थितठयं तत्रा-प्यैवमिति कालान्तरस्थायित्वाऽभ्युपगमे नित्यतैवापतति तन्न पक्षान्तरसम्भवइति तत्राविनाशहेतोरकिञ्चित्करत्वमिति । तन्न स्वरूपकरणाद्विनाशहेतुरिति । अथ भावं न करोति तदपि नास्ति । यस्मादभावः किं पर्युदासरूपः, किं वा प्रसज्यरूपः? । तत्र न तावत्पर्युदासरूपः । तस्यावस्थान्तरलक्षणत्वात् । तत्करणे न विनाशस्य किञ्चित्कृतम् । तथाहि—मुद्गराद्यदि कपालानामु-त्पादो घटस्य किमायतम् । तच्चांशेन तेषामुत्पादादिति चेत् । तदुत्पादेऽन्यस्य ध्वंसः किं न भवति? । तस्यैव निवृत्तिरिति चेत् । न, निवृत्ते र्वस्त्वन्तररूपत्वात्तदुत्पादे सर्वस्य स्यात् । न वाधिकास्यचिदभावादिति । अनवस्थः स्यात् । तथाहि—। कपालोत्पत्तौ कपालोत्पत्तिरिति । अपि च ध्वंसोऽपि किं घटस्वरूपः किं वा अर्थान्तरमिति किं वा तुच्छरूप इति? । तदेवावर्त्तत इत्यनवस्था । तन्नार्थान्तररूपाभावकरणे भावस्य किञ्चित्स्यात् । किं तु स्वरसत एव निवर्त्तमानो घटक्षणो मु-

द्गरादिसहकारिकारणं प्राप्य कपालानुत्पादयति । तदुत्पत्तौ च विजातीयसन्तानोत्पादेनासितो घट इति जनस्याभिधान इति । अथ प्रसज्यरूपमभावं करोति तदपि नास्ति । नीरूपस्य कर्तुमशक्यत्वात्करणे वा भावरूपतैव स्यात् । यतो भवतीति भावो ऽभिधीयते । नान्यद्भावस्यापि लक्षणम् । अथ भावो भावरूपतया भवति । अभावोऽभावरूपतयेति । विचित्ररूपा हि पदार्था भवन्ति । न हि नीलं पीतरूपतया भवति । तदप्यसत् । यतः केनचिद्रूपेणोन्मज्जनं हि भवनमभिधीयते सर्वोपाख्यारहितस्य नीरूपत्वान्न कस्यचिद्रूपस्य करणमिति कथं तत्र हेतुव्यापारः फलवानिति । तस्मादभावं करोति भावं न करोतीति क्रियाप्रतिषेधमात्रं स्यात् । तस्माद्विनाशस्याहेतुकत्वादुदयानन्तरध्वंसे कुतोऽनुगतस्य रूपस्य सद्भावो येन त्रैरूप्ये वस्तुनः स्यादिति । अपि चैकरूपत्वे वस्तुनः प्रथमे क्षणे यद्रूपं तदेव यदि द्वितीयादिष्वपि तदोत्पत्तिरूपत्वात् प्रथमक्षणस्येव सर्वेषामुत्पत्तिरूपता स्यादिति । प्रतिक्षणमुत्पादेन कस्यचित्स्थितिरिति । अथ प्रथमक्षणे उत्पत्तिर्द्वितीयादिषु स्थितिरिति तदोत्पत्तिस्थितिभङ्गानां न भेद इति तयोरपि भेदइत्यादिना क्षणिकवस्तुनः सिद्धेः कुतो द्रव्यस्य संभव इति । अत्र वदन्ति । यद्यहेतुकत्वं नाशस्य तदा नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा स्यात् । तत्र यदि घटाभावस्य सत्त्वं तदा हेतोर्देशकालनियमाभावाज्जगति घटस्य नामापि न स्यात् । अथासत्त्वं तदा घटस्य नित्यत्वं व्यापित्वं वा प्रसज्येत । अथ न घटस्तदाभावस्याभेदः तर्हि कथं भावस्याहेतुकत्वम् । अन्यथा घटस्याप्यहेतुकता स्यात् । अथ घटहेतोरन्यो न मुद्गरादिहेतुरित्यहेतुकतोच्यते । यद्येवं प्रथमेऽपि क्षणे न घटस्य सत्त्वं स्यात् ।

विरोधिनि संनिधानात् । ननूक्तं न स्वरूपादन्योऽभाव इति कः केन विरुध्यते । यद्येवं तदा घटस्य नित्यत्वं व्यापित्वं च स्यात् । तथाहि-यस्य यत्र स्वरूपं तस्य तत्र सत्त्वम् । यथा प्रथमे क्षणे घटस्य । अस्ति च सर्वत्र देशकाले घटस्य स्वरूपभूतोऽभाव इति । अथ स्वहेतोरेकक्षणस्थायी घट उत्पद्यते । तेन तदात्मको विनाशः कथ्यते । न पुनर्विनाशो नाम कश्चिद्विग्रहवानिति तेन द्वितीये क्षण एव न भवति । न पुनस्तस्य किञ्चिद्भवति । अथ द्वितीये क्षणे घटस्य किं सत्त्वं किं वाऽसत्त्वम् । यदि सत्त्वं कथं क्षणिकत्वम् । अथासत्त्वं तदा तदसत्त्वं यद्यहेतुकं तदा प्रथमेऽपि क्षणे किं न भवति । अथ तदसत्त्वं न किंचित् । येन प्रथमेऽपि क्षणे स्यात् । यदि तन्न किंचित्किं न घटो भवति । अथ द्वितीयादिक्षणेषु तुच्छरूपोऽस्याभावो भवति । तेन न सत्त्वमिति । प्रथमे क्षणे तुच्छरूपाभावात्सत्त्वमिति । ननु तुच्छरूपोऽभावः किं घटादभिन्नः किं वा भिन्न इति ? यद्यभिन्नस्तदा पूर्वः प्रसङ्गः । प्रथमेऽपि क्षणे सत्त्वं न स्यात् सर्वदेशकालेषु वा सत्त्वं स्यादिति । अथ भिन्नः स किन्निर्हेतुकः किं वा हेतुमान् इति ? । यद्यहेतुकस्तदा प्रथमेऽपि क्षणे घटस्य सत्त्वं न स्यात् । अथ हेतुकत्वात्तस्य तत्रापि भावात् । अहेतुमांस्तदा कथमहेतुकोऽभाव इति । अपि च तुच्छरूपाभावोत्पत्तौ द्वितीयादिक्षणेषु यदि घटो न भवति । त्रैलोक्यमपि न किन्न भवति तत्सम्बन्धिनोऽभावस्योत्पत्तेः स एव न भवति न त्रैलोक्यमिति चेत् । कः सम्बन्धो न भावात्तादात्म्यं तत्र पूर्वमेवोक्तं दूषणम् । अथ तदुत्पत्तिस्तदपि नास्ति । यतः किमभावेन घटो जन्यते किं वा घटेनाभाव इति । तत्र यद्यभावेन घटो जन्यते तदा तत्कारणवैकल्यं स्यात्सर्वत्र च घटस्य

सत्त्वं भवेदिति । अथ घटेनाभावो जन्यते तदा कथमहेतुकत्वम् । द्वितीयश्च घटक्षणोऽभावेन व्यवहितोत्पत्तिः स्यात्। अथ द्वितीयघटक्षण एव प्रथमस्याभावो नाद्योऽभाव अन्तरालिकश्चिदिति । ननु क्षणिकत्वात्तद्विनाशे प्रथमघटक्षणस्योत्पत्तिः स्यात् । एवं कपालविनाशेऽपि । अपि च यदि वस्त्वंतरमेव तदा यदुक्तं पर्युदास एव एको नञर्थः स्यात्सोऽपि वा न भवेत् । यदि हि किञ्चित्कुतश्चिद्व्यावर्तेत तदा तद्व्यतिरेके संस्पृश्येत तत्पर्युदासेन । अन्यथा घटो न भवतीत्युक्तेः पटो भवतीति पटस्य विधिरेवोक्तः स्यान्न घटस्य निवृत्तिरिति विधिरूच्येत । तस्मात्सुदूरमपि गत्वा वस्तूभयात्मकमभ्युपगन्तव्यम् । स्वरूपेणासत्यरूपेणासदिति चेत् । तेन भाववत्तदभावोऽपि हेतुमानिति । अपि चैवमेकान्तवादिनो जन्माप्यहेतुकं स्यात् । तथाहि—कारणेन कार्यस्य किं जन्म भिन्नं क्रियते, किं वाऽभिन्नम् ? । यदि भिन्नं क्रियते तदा कार्यस्य न किञ्चित्कृत स्यात् । तत्सम्बन्धित्वं च सम्बन्धनिरासान्निरस्तम् । अथाभिन्नं क्रियते तदा तदेव क्रियते न जन्म । तच्च किं विद्यमानं क्रियते, किं वाऽविद्यमानं क्रियते? । यदि विद्यमानं तदा किं क्रियते । तदा शशविषाणमपि क्रियते । तथा विद्यमानमेव क्रियते । न त्वविद्यमानं क्रियत एव तेन यस्य कारणमस्ति क्रियते । यस्य नास्ति तन्न क्रियते । नन्वविद्यमानत्वविशेषेऽपि मृत्पिण्डो घटस्यैव कारणं न शशविषाणस्येति किं कृतो नियमः । अथ यस्योत्पत्तिर्दृश्यते तस्य कारणं नेतरस्य । नन्वविद्यमानत्वाविशेषेऽप्येकस्योत्पत्तिर्नान्यस्येति कुतो वस्तुस्वभावैरुत्तरं वाच्यमिति चेत् । एवं तर्हि हेतुमद्विनाशवाद्यप्येतदुक्तुंशक्नोति । कपालोत्पत्तौ घटस्यैव क्रियते नान्यस्येति ।

वस्तुस्वभावैकूसरं वाच्यमिति । तद्युक्तिवादिना पादप्रसारण न कर्त्तव्यं किं तु युक्तिरनुसरणीया-तत्रैकान्तवादे उत्पाद्व्ययौ न युक्तिकाविति । अनेकान्तवाद एव युक्तिभारसह इति । तदेव वस्तु केनचिद्रूपेण विनश्यति केनचिदुत्पद्यते । नैकान्तेनामदुत्पद्यते । नाप्येकान्तेन विनश्यतीति युक्तम् । तदेवमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तवस्त्वनभिधानान्यागमान्तराणि मिथ्यावादीनि तस्मात्सूक्तं जैनादन्यच्छाशनमनृतं भवतीति। ननु भवतु विधिनियमभंगवृत्तिव्यतिरिक्तत्वादन्यच्छाशनमनृतमनवरवपुषां त्वभ्युगमः । कथ तस्य हि विधिनियमभगवृत्त्यव्यतिरिक्तत्वादिति तेऽपि स्त्रीणामोक्षनागमभ्युपेतास्तेन मिथ्यादृशइति । तदुक्तम् ।

पयमरकरंवएगंजे नरो वे इसुत्तणिदिठसेसंरोवितोविहुमिच्छदिठीज गलिव ।

तथाहि यथा तिर्यग्नारकामरासंख्यानायुः सम्मूर्छजनरेषु रत्नत्रयस्य निर्वाणहेतोरभावाभिहिताऽर्हता तथा न योषासु तथापि ते तन्तुतदभावं प्रतिपन्ना इति । नापि प्रत्यक्षेण रत्नत्रयस्याभावः । परचेतोवृत्तीनां दुरन्वयत्वात् । नाप्यनुमानेनाप्रत्यक्षेणलस्याप्यभावात् । तदेव प्रत्यक्षानुमानागमबाधितं ज्ञानदर्शनचारित्रलत्रण रत्नत्रयमविकलं कारणनिर्वाणस्य स्त्रीष्वस्तीति कथमनिमोक्ष इति प्रयोगः । यदविकलं कारणं तदवश्यमेव कार्यमुत्पादयति । यथाऽन्त्या बीजादिसामग्री अङ्कुरादिकम्, अविकलं च निश्रेयसकारणं योषित्स्वति । अधस्तादुत्कृष्टगमनवदुपरिष्टादप्युत्कृष्टगमनासम्भवस्तासमिति स्त्रीत्वेनैव विरुद्धं रत्नत्रयसिद्धौहेतुरिति चेत् । न, प्रतिबन्धाभावात् न हि सप्तमपृथ्वीगमनाभावो मोक्षाभावेन व्याप्तिविपर्यये व्याप्तेरसिद्धेः ।

रणम् । धर्मस्य हि यत्साधनमतोऽन्यदधिकरणमाह्वार्हन् । अपि च संसारस्य किं कारणं वस्त्रादिः किं वा रागादिरिति? । वस्त्रादिस्तदास्त देहितानां मोक्षः स्यात् । अथ रागादिस्तदा तद्विपक्षसेवया रागादिक्षयो न वस्त्रादित्यागेन । अथ वस्त्रादिधावनादौ हिंसा भवति सा च संसारकारणमिति । तन्नाप्रमत्तस्य हिंसायामपि बंधाभावात् । तदुक्तम् ।

जिअनुअमरनु अजीवो अजयाचारिस्सनिच्छनुबन्धो ।
सदयस्त्यनच्छिबन्धो हिंसामित्तेण दोसेण ॥
नुचालिअंमिपाय इरियासमियस्सवच्चमाणस्स ।
वावज्जिज्जकुलिंगिमरिज्ज तंयोगमासज्ज ।
न कुतस्सन्निमित्तो कन्धो सुहुमोविदेसिनुंसमए ।

तस्मात्प्रमादादिरेव हिंसा । न वस्त्रादिधर्मो प्रकरणग्रहणमिति । अवंद्याः स्त्रियस्तेन निर्वान्तीति चेत् । कस्यावद्याः? । किं सर्वस्य किं चैकस्य कस्यचिदिति? । न तावत् प्रथमः पक्षः । चक्रवर्त्यादिभिर्वंद्यत्वात् । द्वितीयपक्षे तु गणधरादीनामप्यनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गः । तेऽपि हि न हिता वंद्यन्ते । अथ महत्वेऽपि सत्यवन्द्यत्वादित्युच्यते । तथाहि—महतीभिदिनदीक्षितोपि वंद्यन्ते । न पुनस्तानेति । नैतदस्ति । महत्वामहत्वव्यवस्थितेरागमनिबन्धनत्वात्, धर्मस्य पुरुषप्रधानत्वात्तेन पुरुषस्य महत्वं न स्त्रीणामित्यागमः । अतिसंश्लिष्टकर्मत्वादिति चेत् । न, कर्मणाध्यवस्य सम्यक्त्वादिप्राप्तौ तुल्यत्वात् मायाप्रधानत्वात्सत्यरहितत्वादिपि न वक्तव्यम् । यतः शीलानुरोधवलगुणरत्नसमुद्गलाऽवस्थाः । राद्यमपमाख्य: संजाताः सत्यभामाद्याः । गार्हस्थ्येपि सुसत्वाः विख्याताः शीलवत्तया जगति सीतादयः । कथं तास्तपसि विसत्वाविश्व अपि च यदि न स्त्रीणां मोक्षोऽस्ति तदा यमागमः कथम् ।

अट्ठसयमेगसमए पुरिसाणं निवुइ समरकायाः ।
थीलिंगेण य वीसं सेसा दस गंतु बोधव्वः ॥

औपचारिकत्वादस्येति चेत् । पुरुषस्यापि हि स्त्रीवेदोदये सति स्त्रीवद्व्यवहृतिर्यथा लोकेषु पुरुषकार्यकरणात्पुरुषोपि स्त्रीति व्यवह्रीयते तदसत् । मुख्ये बाधकाभावात् । अन्यथा सर्वशब्दानां व्यवस्था विलुप्येत किंचाप्ता अव्योपचारिकशब्दैर्यदि वस्तु प्रतिपादयेयुस्तदाप्तता हीयेत प्रयोजनं चोपचारस्य न । किंचिदस्ति वेदोदये तत्संभवप्रतिपादनं प्रयोजनमिति चेत् । न, अक्षीणवेदस्यैव निर्वाणप्राप्तेः । न च स्त्रीवेदोदये सति क्षपकश्रेण्यारंभकत्वं येन तथा व्यपदेशः स्यात् । नहि दोषवन्तो गुणश्रेणिमारभन्ते । अथ कदाचित्तस्य स्त्रीवेदोदय आसीत्तेन तथा व्यपदेशस्तर्हि क्रोधाद्युदयोपि कदाचिदासीत्तेन किं न व्यपदिश्यते क्रोध इयं तसीद्धंतीति तस्मादौपचारिकत्वमागमस्य प्रतिपाद्यमाने विधिवाक्यस्यैव प्रामाण्यमिष्यते मीमांसकस्यानुहरति अपि च चतुर्दशगुणस्थानानि स्त्रीणामर्हतोक्तानि निर्मोक्षत्वे विरुध्यन्ते एवं जिनवरकथितस्त्रीष्वपि मोक्षं न साधु मन्यन्ते विध्यादिवादिनोऽपि हि तथापि मिथ्या दृशोऽङ्गीकानावंसप्रतद्वाख्यागमायेऽभवस्थित्युत्पादविनाशकः स्यात् । सत्यतायाः क्रियन्नयवोद्बोधविबुद्धितीर्थिकमतप्रादुर्भवद्भिग्रमल्लमिवान्यथाद जगच्छ्रीमल्लवादी विभुः

प्रामाण्य । क्षणमबाध्यमनन्यनेयं सूत्रभिदा निगदितं विशदं यदर्थं । मोक्षार्थसाधनदाथीविधौपटीयः । प्रोक्तं प्रमाणमिह शब्दगरीय ॥ १ ॥

सूरिश्चंद्रकुलामलैकतिलकश्चारित्ररत्नांबुधिः वसाद्वाति

चगिरीयो वर्द्धमानभिधः। तच्छिष्यावयवः ससूरिरभवत् श्रीशांतिनामाकृता येनेयं विवृत्तिर्विचारकलिकानात्मना ॥ २॥

अवज्ञानं हीने समधिकगुणे द्वेषमधिकं ॥ समाने सस्पर्द्धां गुणवति गुणी यत्र कुरुते।

तदस्मिन् संसारे विरलसुजने पास्तवयाप्रतिष्ठा शास्त्रे तदपि च भवेच्छ्रुत्यकरणम् ॥ ३ ॥

इति श्री शांत्याचार्यविरचितायां वार्त्तिकवृत्तावागमपरिच्छेदः चतुर्थः संपूर्णः ॥ संवत् १९६५ शाके १८३० पौष कृष्ण द्वितीया २ तिथौ सौम्यवासरे समाप्तम् ॥

৭০৮